diasporiana.org.ua

ЮРІЙ КОСАЧ

ДЕНЬ ГНІВУ

ПОВІСТЬ ПРО 1648 РІК

II. ЧАСТИНА

НАКЛАДОМ ВИД. С-КИ „УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО"
РЕҐЕНСБУРҐ 1948

ЦЕЗАР СТЕПІВ

1. ДЕНЬ ГНІВУ.
2. ХМЕЛЬНИЧАНИ.
3. СОЙМ У ЧИГИРИНІ.

Окладка „Дня Гніву" роботи мистця Мирослава Григорієва

Autorized by
HQ EUCOM Civil Affairs Division AG 383.7 GEC — AGO from July 1948.

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg

I.

„...Зиновій-Богдан Хмельницький, гетман славного войска Запорожского і всея по обоїх сторонах Дніпра Украйни Малоросийскія.

Вам всім Малоросійским по обоїх сторонах Дніпра духовним и мирским; шляхетним і посполитим болшого и меншого всякого чина людем, а особливе шляхетне урожоним козакам и святой братии нашой. Ознаймуем сим Універсалом нашим, іж не без причин слушних, мусіли ми зачати войну і поднести оружіє наше на Поляков..."

Богдан пробігав дальші рядки розмашистого письма. Зсунув брови, на чолі набрякла жила, відірвавшись на мить — глянув — крізь відчинене вікно пнялись бузки саду білоцерківської фортеці, а з дороги креснули блиски — аж заболіли очі: це йшли війська. Хоругви за хоругвами, полки, компанії затяжців, обози, йшли безперестаю на гору, в фортецю, минали її, отаборювались — — —

„...самого найяснішого короля своего Владислава, пана нашего милостивого і отца ласкавого, на нас подмовляют і возбуждают..."

Добре, добре Зорка написав. Поки що, треба вдавати, наче не знаємо про смерть Владислава. Interregnum[1]) нам не корисне. А шкода його — добрий воїн, добрий король...

Виговський стояв, нахилившись, переглядав папери. Писарі скрипіли перами. Хоч і мали що писати, з під лоба, крадькома споглядали на гетьмана, роздобрів, рум'янець блиснув на смаглявому лиці; не хмурнів цими днями. І Виговський посміхався — згадав — сьогодня гетьманові снився сон: орел у дзьобі тримає золоте яблоко, а це ґлобус, вселенна. Вірить снам і призначенню вірить: спасе Русь, відновить Візантію, проборкає назавжди невірних, боятись тільки півночі. Марс сприяє — так казали зорі. Щодо страху перед північчю — підтримувати, від Москви ніколи до-

бра не ждати, а невірних — не треба цуратись. Найхристиянніший король Франції споконвіку тримає з невірними, протекторат Порти не страшний, страшніша bellua sine capite[1]) власна. А Марс сприяє до пори. Тхужовських і Зайончковських бити не важко, нехай от Єремія рушить, Любомирський, Осторог. Поки чернь у нас лиш опорою — треба їх боятись. І тих одчайдушних, тих, що тільки на шаблю надіються — Мрозовицьких, Бурляїв, Нечаїв — не любив Виговський. Вже минув час шабель, розуму треба.

...славу нашу не тилко в части світа европейского, но і в отлеглих за морем Чорним странах азіятицких, доволно родам тамошним відомого, могли іспразднити і поглотити...

Богдан підвів голову —

— Не забудь, нагадай про европейські справи, пане Іване, коли дочитаю...

Виговський кивнув головою й вдивлявся в нього: от людина жила, жила й нині трясе країною. Доля, причуд долі, чи смотріння, чи воля людська невгнута? Чому він — Зиновій-Богдан — боніфікатор суботівський, а не інший — хоч би й Кричевський, найбистріший капітан всього війська, найбистроумніший або Іван Теодорович — і він теж бистрий і проникновенний, абож... Ні, в усьому закон, у всьому своя міра. Саме він — ніхто інший. Тільки Богдан. Орле в ньому й левове. Як лев трясе головою, як орел покрикує, різко, коротко. І заворожує людей. Може й він характерник?

„...Они, поляки, подлуг іх же кронікаров польских свідітельства, от нас савроматов і Руссов уродившися й ізшедши...

— Навіщо це — зморщився Богдан...

— Читайте далі, Ваша мосте...

...і самі власною братією нашого Савроматами і Руссами з початку бивши, а неситость слави й богатства душевредно в собі імущи, от пребиванія з продками нашими древних оних віков отдалилися і іншое іменованіє (єже єст Ляхи і Поляки) себі учинивши, а за Вислу заволокшися, на чуждих кгрунтах і землях там между знаменитими ріками европейскими Одрою і Вислою осіли, многим околичним землям і панствам німецким западним і полунощним зашкодивши і держави їх з людскими населеніями, воєнним

---

[1]) безкоролів'я. 2) бестія без голови.

і разбойническим способом, прошлих оних древних віков, утрутивши і урвавши себі завладіли...”

— Добре, відірвався гетьман від читання й посміхнувся, це для європейських держав пожиточне, щоб нас ребелізантами не вважали...

— І не тільки це, вкинув Виговський, це заперечення польської нації взагалі — вони ж говорять, що нас нема, а історія каже інакше.

— Твоя історія, посміхнувся Богдан, я історії справедливої ще ніколи не читав.

І продовжував:

„...повстали направо і безсовісно яко іногда Каін на-Авеля на Руссов албо Савроматов, власную...”

— Яко же вижей писалось, хитро підкреслив нігтем Виговський; от і виправдання: яке коварство...

„...з древности природную братію свою і за предводителством короля своєго Казиміра Великого, іже єст імені того Третій, року от рождества господня 1333 албо 1339”...

— Ціла дисертація, пане Іване, зареготався Хмельницький, але добре — нехай знають люди все.

„...войною звоєвали і своєй неситости привлащили і подчинили істинніє із древніх віков землі і провінції наші Сарматскіє, Козакорусскіє, от Подолян і Волох по Вислу і аж до самого Вилня і Смоленска, доміє і обширніє границі свої імущиї, а іменно: Київскую, Галицкую, Львовскую, Хелмскую...”

...”Белзскую, Подолскую, Волинскую, Премискую, Мстиславскую...” — підкреслював нігтем.

...„Витебскую й Полоцкую”...

— Дуже добре, краще не треба, пане Іване...

„...і не тілко в помежних землях і провинциях наших Руских славноє ім’я наше козацкоє ізпразнили і загладили, але що найгорше і найжалоснійше, всіх оних братию нашу Роксолянов в невольничоє подданскоє ярмо запрягши от віри отечеснія православнія душеспасителнія кгреко рускія отринули...”

До Виговського підійшов навшпиньках писар в вишневому жупані, з пером за вухом, з лисім, гострим лицем — Самійло Зорка, старший канцелярист, він і складав цей універсал. Пошепки сказав Виговському новину — Прокіп Верещака, тільки що з Червоної Руси просить говорення з паном гетьманом. Виговський підняв брови — Прокіп Верещака — це ж скарб для канцелярії. Зорка відлалився навшпиньках. Драгомани, підписки посміхнулись до нього.

Гетьман кінчив читання.

„...Кгди ж ежелі ветхій Рим іже всіх европейских городов матерію наречуся может, многими панствами і монархіями владівий і о шести стах чтиридесяти і п'яти тисящах войска своего древле гордившийся, давних оних віков далеко меншим против воінственной сили римской валечних Руссов с Ругии от Поморія Балтицкого албо німецкого собраніем, за предводителством князя їх Одонасцера, року по рождеству господньем 470 бил взятий..."

— Знову Ордонацер? підвів Богдан голову; це мабуть пан Зорка додав?...

— А він це любить, посміхнувся Виговський — чи погано?...

— Добре, так і треба...

„...Чотирнацять літ обладаемий, то нам тепер, кшталтом оних древних Руссов продков наших кто может взбранити діяности воінственной і уменшити отваги рицерской...

— Певно, що ніхто... (Хмельницький пробіг ще останні рядки). Це все?

— Все, Ваша гетьманська мості...

І Андрій Іскрицький, старший підписок підбіг з гостро стятим пером. Підписки й драгомани підвелись. Львович, молодий канцелярист цікаво витягнув голову. Мухи бреніли. Гетьман узяв перо й швидким, широким росчерком підписав: „Зиновій Богдан Хмельницький, гетьман Войска ЙКМ. Запорожського".

— „Вождь козаків-ребелізантів", засміявся Хмельницький віддаючи перо й всі підписки засміялись. Гетьман був доброго настрою, хотів жартувати. Й підвівся, кивнув головою канцеляристам і пішов, м'ягко ступаючи. Виговський не відступав його.

— Універсал добрий, говорив гетьман, складний, багато відізветься на нього, ляхи читатимуть...

— Не дочитають, Пане Богдане, кров залле. Ішли коридорами фортеці. Високі шкоти презентували алебардами. Кричевський ходив з Демовичем-Креховецьким, облічав щось, людвисарі ждуть, куме — крикнув до гетьмана. Приходь на раду, полковнику, пройшов Хмельницький. В вікні стояли, розповідаючи собі полковник Теодорович, Нечай, Ганджа, складний Чорнота, вклонились гетьманові Застиг Мужиловський. По сходах важко йшов здоровений Бурляй з реєстровими полковниками. Майнув осаул Іван Ковалевський — гетьман спинився.

— Їдеш у Крим? Так, ваша мосте, завтра; все маєш?

Так. Тимоша ж привези, пришли негаючись, сам залишайся, Тиміш мені потрібний...

Пішли й гетьман говорив Виговському, скоро, думки як блискавки. Не слухати Перебийноса, він в гарячій воді купаний, переждати, пактувати. Виговський хитав головою. Я знаю, що роблю. Я ночей не сплю. Все зважую. Я не нагальний вітер. У кого солом'яний вогонь, купи зібрати, різунів — а завтра що? Скільки ще роботи, скільки ще діла... Матер Деі...

Купи йдуть — добре. Гловацький на Сіверщину, Гайчура пробирається на Полісся. Завтра Теодорович і Нечай виїдуть в Брацлавщину, Гладкий вже пішов з Худорбою в Чернигівщину. Вогнем і мечем. Шкодувати не треба. Тривоги задати їм. За це не страшно. Обоз в Білорусі, може до Чигрина виїхати треба. Підождемо, зміцніємо. А тим часом потенції менші й більші прихилити. Януш князь Радзивіл, невже він не сидітиме тихо, хто ж як не він обіцяв? Якщо Литва не вмішається, пів діла зроблено. Московія — Унковського й Бунакова соболями обкинути. Страшно Москви. Сидить тихо, але що думає? Тепер Туреччина. Ковалевського до Бахчисараю, нехай умовляє. Тугай Бей — побратим прийде, але що Султан? Це найважніше. Заспокоїти його. Інші — от і нема людей, з ким, з ким, а ви Річпосполиту хочете, монархію. А цісарство? Мещерин — кинув Виговський, а Шведи? Чаплич поможе, аріянин. Еспанія, Франція — до кардинала Мазаракі вислати, негайно листа, до Відня, до Реґенсбурґу, до всіх потенцій. Ракочій — от цей, от цей мене непокоїть. Ракочій буде королем. Коли б підійшли ми до Люблина, вкинув Виговський, ми б їм короля вибрали. Підемо, дай зміцніти тут. Гармат нема, гроші треба, ще раз гроші, реґіментарів... а черень утримати — беллюам сіне капіте... Я все зважив, так як я кажу, роби, пане Іване, а то ти свій розум маєш, шкода много говорити. Я сказав. Листи не забудь. І до Венеції...

Спинився перед своїм покоєм. Виговський знав, що ще питатиметься зір. Арґолі, празький астролог, з гетьманського обозу взятий, вкрадливо чекав уже, низько вклонився. І ввійшов за гетьманом, сухий, з сивою борідкою клином.

— Зорі, прошепотів Виговський, зорі — дурне. Людина собі сама стелить шлях. Схоче — є, не зможе — нема людини. І в тому що говорить — правда й ні. Важкий, крутий він. Але тільки він. Ніхто інший.

Війська йшли. Маяла над бастіоном гетьманська ко-

рогва. Богун підійшов і клепнув по рамені. Богун був ще вищий — на цілу голову, велит.

— З тобою жити, не вмірати, пане тезко, сказав, випити б аліканта; універсал читав. Добре зложено.

— Похваляєш?

— А якже ж.

— А я ні, гірко всміхнувся Виговський, я хотів іншого. Богун пильно вдивлявся в нього.

— Чого ж ти хотів?, мості канцлере?...

— Декляраціі окремої Річипосполитої нашої, Києва окликання гетьманською столицею, князівства й володіння Богданового, на ввесь світ промінюючою свободою...

— Заручиш же мені, що вже час на те? Посміхнувся Богун: здайся на Богом нам даного, він знає, що чинить, мості канцлере, краще від нас...

І Богун пішов до гурта полковників.

II.

Юрій Гедеон Рославець, мандрівний поет, писав до ЙМ. Яна Мазаракі у Львові:

„Добре фольґую собі, милий мій друже, в цій мандрівці, що пахне мені весняним цвітом. Гей, та й розцвили ж пишно сади у волинській землі! З небораком Римшею мандруємо во свояси через такі городи коронні — Золочів, Бузьк, Броди, Крем'янець, Дубно, Олику, а оце добились ми до Погориння, звідки й посилаю тобі листа не „з перцем"[1]), а з подорожним купцем львівським, вірменином, паном Осовіятовицем, що зустрівся мені в дорозі з Києва. Подорожування се богате в пригоди й зустрічі, яко же ця вся земля на весні яріє й шумить, мов молодий ліс. Багато писати, мало говорити, більше слухати. Не встигли ми ще очухатись від вісті про знесення коронного війська на Жовтих водах, як в Дермані прибились уже недобитки з легкої хоругви пана Замойського й розповідають, терор сіючи в людях, про страшне знесення обох гетьманів коронного й польного, під Корсунем і в Княжому Байраку, про великий дебакль і ретіраду, а найважніше, про неволю багатьох битних Річпосполитої воїнів, у тому й самих гетьманів. Але об тім Вашмость напевно має вість, бо баталія наступила 16-го, а нині вже маємо Майя 27-го, отже й до Львова страшна

[1]) з поспішною поштою.

ця, а серцю руському мила, вість уже прийшла. Такі то справи ваша мосте. Тепер по цілому Подніпров'ї ходять й уже на Волинь і в воєвідство Київське й навіть у Староство Овруцьке, заходять купи козаків і конфідентів Хмельницького, як мовлять, а денеде, то сама чернь — всі ці могильники й броварники й чабани беруться за ратища й сокири та зносять і плюндрують замочки й фільварки. Що буде далі ніхто не знає, тим паче, що нещастя несподівано нас застало й сумна вість про скін нашого доброго короля, рівного Помпеєві переможця невірних і московських варварів, чорною отрутою наші серця заливає. Що буде? Що готує нам завтрішній день?

В пості й покорі продовжуємо нашу путь, мості-друже, й обсервуємо неспокій, що сколихнув ці краї, як хуртовина синє море. Вихор іде зо сходу, знад Дніпра й ніхто не знає, що посіє він нам. Молись же, друже мій, за цілість Річпосполитої, бо тренами — сльозами гірко обливається вона й не знає ні часу ні години, які їй смотріння Боже готує...

Бачилисьмо в містах і містечках та замкових градах великі натовпи шляхти, що стривожена хлопською ребелією. Бачилисьмо збігців із Брацлавщини й Заславщини — гуляють там загони Перебийноса й Гайчури, Морозенка й Нечаю — так бо звати цих Хмелевих полковників, ці вихри у степах. Говорилисьмо з многими людьми різного походження, по коршмах, по нічлігах і на перепуттях. Страхопудів вдосталь, але є й битні люди, що легко всієї справи не важать, а грудьми за Корону постоять. Найпаче ж горе шляхті руській, не знає, на яку їй ногу стати, не знає, куди голову прихилити. Віра одна в них з ребелізантами, але готові їх на паль посадити. А багато з них, українського племені, віри ж грецької, та й навіть католики передались до ребелізантів. Нарікають на гніт, на здирства й безчинства, а Хмель, кажуть, нам поможе добро і кривавицю відобрати, що їх забрали мості Потоцькі, Збаразькі й Вишневецькі. Передались уже до Хмеля Виговські, як кажуть, і батько й сини, а Іван, комісар гетьманський, як говорять, за канцлера у Хмеля. Адам Хмілецький, синовець покійного київського воєводи разом із панянською драгунією передався під Корсунем. Так само уманський полковник Остап Гоголь. Згадували нам і про Гуляницьких, як зрадників Річипосполитої і про Івана Тарнавського, що з усією залогою козаків у Корці втік з панської служби до бунтівників. А що

вже чернь собі починає, то хіба не треба писати: валом валить і гнівом дише на панів, сенаторів і воєвод.

Зустрілисьмо в Бузьку обоз панни Олени Стеткевичівни, що милостиво нас узяла на драбини, так що ніг не б'ємо й, як Бог дасть, до Києва доїдемо, де молитимусь за тебе, мості друже, перед святими угодниками Лаврськими й про твої заходи для добра нашої бідної церкви грецької розповім і чеснішому ректорові Колегії Інокентієві Ґізелеві й архимандритові Тризні, ігуменові Ігнатієві Старушичеві розповім, а сам зложу чолобитню його Мості воєводі Адамові Кисілю.

Тебе прошу, мій друже, бережи своє здоров'я й передай привіт від мене пану Петрові Татомирові, панові Гаврилові Гординському й панові Семенові Височанові зі Слободи Покутської та чекай від мене вістей як і тебе прошу в Київ мені слати вість на руки ігумена Інокентія Ґізеля, ректора Колегії Київської, а він мені передасть. Желательний твій, вашмосте, друг і приятель

Ґедеон Юрій Рославець.
в. р.

П. С. Смотріння Боже хоче щоб ти, пане друже, поки можна ласкаво перебував у Львагороді, а може Воно й схоче тебе небавом до інших ще достойніших служб покликати"...

III.

— Поважаю лицарські заслуги ЙМ. пана на Остропольо Остропольського; сказав, позіхаючи Римша; але прийняв нас, не гріх сказати, як худопахолків, вашу мость, маґістре, то й доволі образливо, інший узявся б за шаблю.

— Остропольські чванькуваті й не гостинні, коли б не нічна пора, то княжна Петронелля напевно не заїхала б до нього.

— А зажило паненя на українських землях не погано, тільки, кажуть, заставив усе жидовинові. В двох смокчуть людську кров і тучніють. Замочок остропольський — пхе — дубовий, тільки креснути й піде з димом. Стайні кращі ніж холопські хижі, на стайнях батогами гузна списують підданим; холопів запрягають в неділеньку, щоб нивку зорати, а панові Остропольському цілий тиждень відробляють, тому й повна чаша цей дім... Гай-гай, мості маґістре, а проте чернь — це друге військо Хмельницького. Чули,

що на Барщині, на Вінниччині, на Константинівщині діється?..

— Буря, Римшо. Докотиться й сюди, на Волинь.

— А це вже нестеменно. Прости Боже — і спатоньки пора і сон не йде. Що хлопство злобиться, не подивую.

Самого пана на Острополю мало сьогодні грець не вдарив, звичайно від пережертя й пересердя. Турбувався ребелією, приймав панну Стеткевичівну й княжну, а за ним його сини — чвалаї, на вечерю подав фазани, вийшов на кружґанок, віддав хлопця з челяді на стайню посікти, а по вечері — не надто й веселій — наказав музикам грати, хотів похвалитись перед паннами, пішов у тан, та набрякнув, заточився й упав. Рославець пустив йому кров, полекшало, але вже не було до танцю, пана понесли в спальню, а гості подались у кімнати. Рославцеві й Римші, яких мали за худошляхеток, відвели місце на вежі, в тісній кліті.

— Коли б на мене, маґістре, сказав Римша, то я йому так пустив кров, що вже не встав би, хай мене грім поб'є!..

— Людина людиною, Римша.

— До всіх будете по людському, маґістре, то борзо ся на людському роді попечете. Є люди, але є й тварюки в людській подобі. Якщо більше їх наплодиться, чим добрих людей, то й кров пустити не гріх. І пустять їм, панам і підпанкам.

Рославець, лігши в ліжко, з під покривала, пильно придивлявся цьому львовянинові. Ще не міг його розгадати. Римша посміхнувся.

— Маєте мене за авантуріна, який по світі товчеться й шукає вогню, щоб погріти своє грішне тіло, чи не так? Але справжнього мойого замислу не збагнете, маґістре. Я авантуріно, але я й серце маю. А що не з панського ребеса я, то, зважте — мати мою як відьму спалили, а батькові залили пельку оливом, бо, мудра голова, золота шукав і дошукався б, людина це був нового віку, не давнього, от і я теж прагну зміни цього трухливого світу...

Втім надслухував. З ним, на лікті звівшись, слухав і Рославець. З темряви озвався пущик. Другий і третій. В Острополі говорили, що за Чудновом видно заграву, вдень і вночі. Хоч Хмельницький відійшов до Білої Церкви й там, кажуть, Sedem fecit[1]), та його конфіденти шугають мов миші, а купи за купами йдуть і йдуть, денно й нощно, лісами, ярами...

---

[1]) окопався.

— Вже ж би й я не мав прагнути зміни цього клятого прогнилого світу?..

Сказав знов Римша і, підтягаючи плюдри, побіг до вікна.

— На який же, Римшо?..

— На який?...

Він вдивлявся в темінь, надслуховував.

— Звісно: на новий.

— А який це новий?

— Не такий як був.

І притьмом покликав Рославця. Той неохоче зліз з ліжка. Місяць знечев'я виплив зза хмарок-острівців. Тополі загляділись в став, тільки блиснуло чорне плесо. З вежі ввесь сад, луг, аж до ліска як на долоні. Зачорніли шопи, броварні.

— Добре дивись, маґістроньку...

Пущик знов пугукнув. І з лугу, через дорогу, місточок, у сад побігла тінь — одна, друга, прихилившись до землі — й третя.

— Могильники, броварники, лугарі, маґістре, челядь пана Остропольського, ті, що на кіл їх садовлять, що їм з литок жили тягнуть, що ними орють...

— Не розумію...

Римша засміявся.

— Рекгедіц — пирскнув у лице Рославцеві, очі йому злюще блиснули; людкове за ножі взялись — за праве діло...

Рославець зразу ж подумав про каштелянівну, про княжну.

— Скурчий бику, Римшо, ти знаєш, а мовчиш?...

— Те що й ви знаю, може трохи більше...

І хіхікнув у кулак.

— Не майте мене за конспіранта ані за козацького конфідента, вашмосте, але кидав я оком по броварах, по челяді, по нашому панові, хай йому грець! Рекгедіц, мості маґістре! Чи не погріємось з вами?

— А панянки?..

Римша знов засміявся.

— Як доведеться. А панянка каштелянівна гожа, що й мовити...

— І ти мовчав, цепе?

— Хіба я знав, що вам на тій цноті так залежить?...

Але маґістр збігав по сходах, у долішній замочок. Правда ж йому не кинулась в очі Римшина поведінка, правда ж не ходив за ним по стайнях, по броварах, не над-

слухував, з гайдуками, з хлопством не шепотівся; а Остропольський хропить мов борсук, навіть варти не видно, а кругом бори, столітні бори... Чи ж знав Римша більше?...

— — — — — — — — — —

Під вербами срібна падь роси. Рогіз затремтів над ставком.

— Ти, Семе?...

— Я, Харсуне...

— А побережці?

— Йдуть...

— Чуєш, ідуть?..

— На загибіль же...

Ще дрібніше затремтів рогіз. Зайшовся місячним лоскотом чорний став. Зрізалась росяна падь на травах. Ой чиї це трави, луги, пастовні? Остропольського — паняти, біс йому дітей колихав, Остропольському ж сухомельщину й дудок, Остропольському ж і цей став хлопи копали, загибали в чорній трясовині.

— Хто йде?

Зброя блиснула, але не брязнула, підв'язана. Й копита обв'язані соломою; тихо йдуть коні, щулять вуха.

— Не питайте, людкове, тільки добре дбайте.

— В панську пельку кола!..

— Самі молойці йдуть, попасали коні в ліску.

— Йдем, Семе...

— Креши, Харсуне!...

Проти Вознесення — таке гасло. Подали Перебийносові хлоп'ята зпід Полонного. Й не підманули козаки. Як стояли в чуднівських лісах, так за три дні сюди підійшли. Креши, Харсуне. Зза льодовні до челядної — просвітець у дверях, ти, Силуяне? Тіні розбіглись під росохатими липами та попід замочок, попід замочок...

...Креши, Харсуне!...

Панський замочок дубовий, але віконниці, футрини — соснові. Що сухе займеться, то й мокре з ним згорить. Але ще тихо, хлоп'ята. Коні в саду, тягнуться до трави, козаки спішені, ждуть . В саме серце їм, товстопузим панам. Місяць же як на те, видно як на току. Соловейки лящать у срібній листві. Й ми їм соловіями заспіваємо, казав батько Богдан. Так, бий же їх, суча їх мати породила, бий їх панське ребесо!..

Й яблуневий квіт опадає, опадає; білі платки тепер змалиновіли, вниз до Горині, зелен-садом пішов відсвіт,

замовкли соловії, чорне плесо ставу прорізали тополі вогненними лезами.

— Так їм, за нашу кривдоньку...

— — — — — — — — — —

Важко зойкнув глушмай, старший син Остропольський, пропорений бердишем. Куций пан Домацій Коска, завідуючий Остропольського впав на порозі, розкинувши руки; довбня розчавила йому черепа. Й босі ноги затупотіли по замочку, згори вниз, знизу вгору. Челядь і не думала сягнути по беcаги, по топори: враз приєдналась до сіроми. Слюдові вікна обвіялись багрецем, дим ринув у двері, що зірвались з завісів, горів замочок, горіли офіцини, а далі й хліви, бровари...

— Мати Б...

— Так його, песького брата!..

— Давай сюди череваня!

— Остропольського пана шукайте!

— Добре дбайте, братіки!

— Під хвилю його...

— А козаки, а козаки-друзі...

А пан Остропольський заліз у шафу з дубовими дверима, у шафу, де висіли делії, кунтуші, де пахло атласом, шафраном. Стояв, притулившись до стінок, тремтів усім своїм дебелим тілом. Чув усе. Повз нього бігли сідельники, його ж піддані, конюхи й псарі. Вели їх Сем, Силуян, Харсун — то б то дав їм, коли б змилостивився Бог, переміг хамство! Бігли повз, кололи бердишами, рубали шаблями постелі, пір'я летіло з перин, припадь пухова як сніг на долівці, розметали куфри, полиці, ввесь домашній скарб, топтали добро, дерли фалюндиш і габу, а пана не могли найти.

...О помилуй мя Боже по велицій милості Твоїй, по множеству щедрот Твоїх...

Хтось шепотів за стінкою, в темряві крізь зойк і крик, крізь дим і смерть, — молився.

— Харсуне, де ж черевань, де ж він?..

— Пропав, як у пекольній брамі.

— Пошукай, вижени, випари його, нашого гаспида...

— Далі, хлоп'ята, доставайте пана...

...помилуй мя, Боже, грішну...

Обличчя — полум'яні струміні, жовтожарі очі, мовляв пожарища, жилаві руки.

...Почаївська Божа Мати, змилуйся над нами грішними...

— Тягни його, кнура несмаленого, ось він — крикнув хтось із челяді, так це він, доїзжачий Сем; за щітину тягни його, пречортового сина...

Й вже вдарила віхола полум'ям, вже йдуть жовтожарі очі, просто на нього.

— Люди, божі люди, бійтесь же Бога!..

— А ти боявся, пранцюватий гаде? Ти нас вогнем власноручно пробував, ти нам жінок плюгавив, ти з нас жили мотав, очі сверлував, в рала запрягав — кров пив!...

І схопили й витягнули й розірвали знизу вверх його довгу сорочку, й страшно нагого, м'ясистого, білотелесого поволокли за чуба, а по голові, по плечах товкли його; кинули бесаги й вила, потяглись руками, вп'ялись пальцями в біле, товсте рам'я, шарпнули — засичав, посунули, позойкував, причитував, просився, а сльози й піт патьоками котились по обличчі...

— На грушу пана Остропольського, його собачу мость...

— Тепер нехай коверзує!..

— Та так його, та так!..

— Т-а-а-к...

...мати Божа, заступнице Пречиста, під Твою покрову вдаємося...

Римша сидів на куфрі, тоненьку шабелечку поклав на коліна, наче б і не його це була справа, попивав винце з кухля, а відпивши, покрикував, закотисто сміявся.

...Царю Небесний, Утішителю...

Рославець ледви найшов панянок у горішньому замочку, та втікати було за пізно. Княжна Петронелля, каштелянівна, пані свояченниця Гораїна й фравцимер — покоївки й Остропольські невісти, накинувши на себе лиш гупелянди й мантилі, молились, притихнувши, тремтячи.

— Людкове!.. Семе, Яцьку — та тут білоколінне кодло. Невістоньки, о, ще й нам охоти додайте...

І гирі затряслись, хто зареготався, виваживши двері, а Сем і Харсун — два водії, та й інші з ними, замірились. Княжна сахнулась. Блідо шелевіли уста каштелянівни.

— Охотоньки дай, панно...

— Не смій, мармизо, виріс Рославець між ними й мужики так і зніяковіли: худий вид магістрів палахкотів, стрибали брови; за тих білоголових, браття мої, руку покладу.

— А ти що за один?

— Такий як і ви, грецької релігії...

Сем підійшов до нього, глянув із гори — височенний як два кісся.

— Як тривога, то всі вите грецької, а вчора то ще й із ксьондзами по собачому, по латинському лопотав.

— З панятами розважався!...

— Та на дуба й його, панське плем'я!..

Пані Гораїна підойшла,. стиснувши губи.

— Люди, ми грецької віри як і ви — всі як нас бачите, благочестиві, хіба погубите невинні душі?..

— Віри може й грецької, але шляхетського тавра, бабо!..

Тоді в дверях станув козак. Римша виглядав за його рамені. Від козацьких відзнак сірома знітилась, розступилась. Козак був значковий, в білому жупані, сам жилавий, благовидий, з русявим чубом.

— Вашмосте, підбіг до нього радісно Рославець; старший ти є, лицар, накажи, щоб браття пошанували єдину віру: ми діти Роксолянії, грецької релігії як і ви...

Козак пильно приглядався йому й жінкам.

— Іноді — свій, а гірший за ворога. Всіх не пошануєш, мій пане, дарма, що віра одна...

Він поглянув порвисто й погірдливо. По Рославцеві, оцінюючи його худий, єзуїтський вид, по зблідлій каштелянівні, по мовчазній княжні, що стояла, розширивши темні очі, таємничі як пристрасть цього спалаху.

— Але хто свідчиться гаслом вірних...

Козак нашошорився.

— Ти свідчишся, асане?..

Маґістр підійшов до нього, відсунувши легко височенного Сема.

— Пан Виговський як і пан Мрозовицький, а ти їх знати мусиш, посвідчили б, котрий я з ряду вірних...

І він добув ізза пазухи невеличкий, простий хрест із дубового дерева. Козак підняв руку до чола.

— Бачу в тобі друга, асане й вірю. Я сотник Іван Груша. А ви хто будете?..

Рославець сказав. Козак уклонився білоголовим. Імена Четвертинських і Стеткевичів знав. Як Огінського, воєводи Мінського, як Сангушка, як Єловицького, войського володимирського, сказав він, так і це імена, що у люте врем'я світять стійкістю й вірністю. Цю кров треба берегти. Панянок із почотом доставить на той бік Гориня.

Сем неохоче поступився, заломотів бердишем. Груша

обернувся до нього строгіше. Гирі замовкли. З Грушею йшло триста людей козацького загону.

— Вашмость напевно думає про мене зле, підступив до Рославця Транквиліон Римша; але це я його привів сюди... Хіба ж не панна нас врятувала від петлі?..

— Марниці, сказав Рославець, що ти авантуріно, це я знав, але за добре діло спасибіг...

А панна каштелянівна притулила до себе даму з фрауцимру, що хлипала, позеленівши від жаху. Рославець підійшов до неї.

— Дякую тобі за ласку — Оленка хмуро відвернулась від нього; хто ж міг знати, що вашець такий давній ребелізантський конфідент. Але за мене міг ти й не турбуватись.

Вона показала йому зза ґорсету рукоять флорентійського стилету. Рославець оторопів. Така не дала б себе легко.

IV.

— Страшна ця сваволя черні, сказав сотник Іван Груша; звір із клітки не вчинить такого плюндрування, що морозить жили, але ми не сіяли цей вихор, мості маґістре...

— Знаю, відрік Рославець, Річпосполита, а найпаче бутні панове кролевенята сіяли цей вихор. Жнуть же нині...

Вийшли над став, увесь в відсвіті пожарища. Нерозквітлі ще лілеї плавали на чорній воді, схиливши важкі бруньки на широкий, збагрянілий лист. Принишкли тополі, дим стелився садом, ішов на луги. Земля ще не прокидалась, а ніч станула, накрити хотіла це полум'я, пригасити.

— Campus Martius Ukraina vera est, сказав Рославець; падаємо й встаємо знов, мості сотнику, скити, монголи, Темуджін і Батий, Литва й ляхи — все на нашій землі й коли їй, змовчазнілій від горя, Боже Смотріння дасть кращу долю?...

— Доля в нас самих, перегодя сказав Груша; ні від кого не жди спасіння. Коли нині встаємо за права, то вже востаннє... Або ляжемо кістьми або будемо жити...

— Наша в тому справа. Воєвождя великого дано нам.

Груша кинув гилку на став, сколихнув воду, зар'ябіла чорнота плеса.

— Багато народу виходить на ляхів, різні це люди і різна їхня кривда. Голоколінки й хлопство платять кров'ю за кров, міщане, козаки, шляхта грецького обряду, хто за наїзди, хто за сухомельщину, хто за в'язниці й муки, хто

за позви й образу, попи — і багато з ними за поневіряння віри, хто в надії розбою й проклятої користі, але є інші, мості маґістре, що хочуть бачити далі...

— Що ж саме?

— А от хоч би й ти, обернувся до нього; як ти, учений чоловіче, попав до змови? Що тебе з паном Виговським поєднало, з Креховецьким, як згадуєш, чому знак вірних носиш потаємно?...

Рославець витримав цей твердий погляд сірих очей.

— А тому, мості сотнику Грушо, що сподіваюсь в цьому повстанні воскресення, аки Лазаря, Річпосполитої нової, гідної благословенства святоандрієвського, ладу нового чаю в цій землі й його промінювання на ввесь світ...

— Амінь.

Тихо над ставом. Тихо над луками. Тихий сад з кривавим квіттям. І зовсім близько очима до очей Рославцеві станув Іван Груша зі своїм ясним обличчям римського воїна.

— Першу змову зав'язану для порозуміння невдоволених вольних людей, сказав він повагом; заміняємо ми другою: для оновлення республіки козакоукраїнської нації... Де б не були ми, друже, перед людьми й Богом вірні одній справі, й для неї живемо й вмираємо...

— Хто з вами?

— Кращі люди Богданові — брати Виговські, Іван Теодорович — Богун, брати Нечаї, Силуян Мужиловський Кіндрат Бурляй, Остап Гоголь, Самійло Зорка і багато інших людей, не тільки в військовому таборі...

— Таємна ця змова?..

— Таємніша таємної. Не всі ще сили з нами й не все йде по наших замислах.

Заіржали коні з лук. Сполохані коні пана Остропольського. Вила ще, шумувала мужицька братія біля замочка. Він горів. Охвачений полум'ям кришився; бальки, крокви, вежі й ґаночки падали в низ і мужва розбігалась.

— ...Вогонь і залізо...

— Інакшого шляху світ не знає, мості маґістре...

Сотникові квапилось. Загін ішов далі, в Овруччину, до Чорнобиля. Висовувала гидра ребелії свої мацки. Повзли полум'яні струмені.

Втихли соловії, зайнялись багром лілеї.

— Вашмосте сотнику, тихо проказав маґістер Рославець; в першій змові я сповнив, що міг. В другій хочу бути

поряд з вами. Не знаю, коли Бог нас зведе, але знай, що я з вами заодно...

— Куди тепер?...

— У Київ. До пана Кисіля з місією. А тільки звільнюсь — у обоз, у поле.

— Такі люди Богданові потрібні.

Пішли. Рославець розповів про панну Стеткевичівну. Сотник зітхнув; якщо це суджена Корсака, то руський дух давно з неї вилетів. Може ще батько врятує, каштелян новгородський, а брат — надія Виговського. Брат її — Михайло Стеткевич між нами.

— Непотрібно знає про тебе, маґістре, добре було б тобі у Києві ще якийсь час поростати польським м'ясом, особливо, коли маєш секретну місію...

Рославець посміхнувся.

— Хто зна, сотнику, щоб зі мною було тоді... та й з нею теж...

Груша спохмурнів.

— За це правда, не ручу. Черні до часу мусимо позволяти. А до зрадників отчизни й ми не маємо милосердя.

— Так і треба.

Сотник сам доглядав виїзду панни. Чернь порикувала, ласа на обоз, але не сміла. Панна сиділа в кочі, не завважуючи Рославця. Тиха й бліда. Тільки пані войська Гораїна і княжна йому приязно кивнули. Обоз рушив. На сході сіріло.

— А може, обернувся сотник до Рославця; це твоя помилка, маґістре? Може таких не треба щадити? Може такі ще гірші за ляхів?..

— Як хто, знизав плечима Рославець; що панна для нас утрачена, не гадаю — в її серці тепер буря. Може колись думатиме інакше. Час покаже.

І йому пора було збіратись в дорогу. Груша сповнив його новими думками.

З темряви вкрадливо приступив до нього Римша. Облизував губи мов кіт, обіпханий чересами, обвішаний різьбленою зброєю.

— Так щож, вашмосте, пора й нам?...

Рославець так і не знав, що йому робити з цією личиною.

— Ти не козакуєш, Римшо?..

— Рада б душа, але гріхи, маґістре... Треба сповнити обітницю. Я ж їду до отця вашого Тризни в Печерськ відмолювати гріхи...

— А це що?

Рославець поклепав по чересах.

— Мамона, маґістре. Ліс рубають, тріски летять. Має взяти хлоп, краще я візьму. Він і так не знатиме, що з тим зробити. А наш брат дасть собі раду...

— На вота в Лаврі оддасиш, ланцю...

— Авжеж, маґістре, тільки й тієї думки в мене.

Але Рославець, дивлячись на ці приплющені оченята, був певний, що такі череси Лаври ніколи не побачать.

Проте без Римші було б і йому турботно.

V.

Пан на Четвертні князь Степан Святополк Четвертинський з непокоєм ждав доньки; з Острога нарочитий сповістив, що їдуть враз із дочкою новгородського, каштеляна, але ж бо заграви нічно й денно з Дніпрового боку, купи бачили під Васильковом, а Погорина клекоче — тільки іскри: пожежа. Проте з великою втіхою прийняв вість, що княжна Петронеля з обозом і панна каштелянівна пороном переїхали Горинь.

В Новій Четвертні того дня був з'їзд — крім отця Паці челлі, італійського абата в подорожі до Лубен, кількох братів Гуляницьких, завжди милих князеві, прибув здалека пан Константин Поклонський, римського обряду, білоруський шляхтич, підкоморій Вітебський, й переїздом з фамілії: князь Александер, мінський каштелян й ротмістр Ілля — військовий. Було теж з іменитих польських гостей декілька втікачів з Подніпров'я й Брацлавщини: комісар Ожґа, Ян Прухніцький з Межибожа, Ян Барза з Болезова Бебельський і багато інших.

Гостювання у князя було пишне; цей світлий потомок руських князів жив широко й гостинно. Його Четвертні ніхто не минав. День і ніч було глітно від гостей, в подвір'ї завізно від ридванів.

Одні їхали до князя, бо були посвоячені й заприязнені, другі, щоб слухати науки, мудрої й дотепної, треті задля щедрого частування. Навіть польська шляхта, хоч і не любила князя, Четвертні не оминала. Музика, витворна страва, барани, дичина, фазани, кращі вина, маляґа, херес і бурґунд виносили з князівських льохів для доброго товариства й вгинались в замочку, тріщали столи.

Панна Стеткевичівна й так мовчазна й задумана (хоч князь і сміявся, аж заходився, аж біла борода й живіт йо-

му тряслись, коли слухав оповіді про пригоду з ребелізантами) мала прикру вість: ротмістр Ілля, князь Четвертинський, що з хоругвою легких панянських їхав з Богуслава у Житомир і знав про подробиці корсунського дебаклю, розповів, що ротмістр Януш Корсак сильно ранений від полковника Мрозовицького.

— Як кажеш, пане брате? — спалахнула панна Петронелля?..

— Станислав Мрозовицький, хоробрий козак, сказав князь Ілля; в поєдинку з Корсаком, страшно розсік його — це бачили всі й вболівали.

— Станіслав Мрозовицький, додав Ожґа, схизматик і зрадник вітчизни, шкода, що стільки літ був пажем у королівському дворі!

Бебельський, підвипивши, забув, що богато з гостей — руської віри та й сам князь грецького обряду.

Пан Бебельський, теж п'яненький додав:

— Про Мрозовицького чули ми, доброї фамілії, його батько старостою в Трембовлі, а бач, песький син, зрадник, передався як і інші продіторес до Хмельницького...

— Вашмость воїнів легко зрадниками називаєш, спаленіла княжна Петронелля; видно глибші були причини, що шляхтича й лицаря привели до Хмельницького...

— Ніякі, княжно, тільки охота наживи і зла воля, цей Мрозовицький — гульвіса, баніт, суди його шукають, метелявся по світу, наїздами на добрих людей бавився, повзами делії підбивав...

— Неправда! Неправда! Очі Петронеллі гнівно блискали.

Втім ротмістр Ілля, щоб не допустити до спору, розповідав далі, як Корсак лежав у крові, на полі битви, як його обдерла чернь і татари й був би пропав, коли б один добрий брат єзуїт, невідомого імені, оповідають, на собі не переніс його в ліс, а потім на підводі, накривши сіном, одягнений хлопом, провіз через козацькі застави.

— Де ж тепер ротмістр, не знаєте, пане-брате?..

— Тут, у Житомирському його не бачили; імовірно подався на той бік Дніпра, до Його мості Вишневецького, куди багато недобитків з корсунського поля подалось, всі, хто найбитніший і палає охотою відплати. Надія після Корсуня в усіх тільки на князя Єремію...

— Цей покаже, крикнув Барза Бебельський; це єдина надія наша! Князь Єремія, це не Каліновський і не Потоцький! Знесуть вишневиччане ребелізантів!..

— Знесуть, нема що! Але вже так що й корінця не залишиться — забелькотів Ожґа; на хлопів і хамів тільки меч і вогонь!..

Тільки диби й сокира!...

— Дивуюсь, завважив пан Поклонський, елегантний молодий шляхтич, вихованець езуїтів у Вильні, дивуюсь вашмостів іґноранції. Поперше така мова образлива для господаря нашого князя і його друзів грецької віри, дітей Річпосполитої, які тут між нами, по-друге, це легковажне трактування усієї справи. Атжеж диби і сокира слабі аргументи для тих, хто таки покривджений...

— Покривджений — збагрянів Ожґа — дайте їм староства, фільварки то всі будуть як ягнятка... Але ж, не для пса — ковбаса!..

— І це неправда, відповів Поклонський, я це кажу вам, бо знаю, а мене не обвинуватиш, вашмость, в сторонництві. Пішли люди, які найменше за урядами і фільварками ганялись, деякі то ще й відмовились від ласки... Ось полковник чигиринський Кричевський...

— Все одно чому пішли, але пішли і баста, перебив його Ожґа й знести їх треба... П'ю, вашмості зе знесення ребелізантів, за тверду руку князя Вишневецького...

— Віват Вишневецький — писнули: Прухніцький, Бебельський і польські гості. Але інші мовчали. Князь Четвертинський, політично, запропонував випити за мир і співжиття всіх громадян, але всі зрозуміли це так, що й він не прихильник Вишневецького.

Абат Пацічеллі, не розуміючи всього, попросив собі витолкувати. Він студіював відносини в Україні, попав саме в огонь і хуртовину, але не нарікав, хотів до Риму привезти найправдивішу, бо наочну реляцію.

— Скажу вам, патре — блиснули розумні очі старого князя, що хоч і прикра для всіх нас ця ребелія, яка нам приносить нещастя і пустошить край, проте треба розглянути причини: чому цей спокійний люд пірвався за меча? Що кривда діялась йому, зокрема посполитим людям, козацтву й міщанам — цього й пан комісар Ожґа не заперечить, а насильство творилось велике. Це всі знаємо і вболіваємо — ох і тяжкий гріх взяли на себе винні. До того ж марушення релігійної свободи... Не диво, що люди, доведені до крайнього, пориваються до інших засобів...

Абат Пацічеллі похитував головою. Надто обережний, щоб виповідати свою правдиву думку, може мислею був згоден з комісаром, але того не показав. Діяв політично.

Князь цікавив його, бо говорили, втім доволі голосно, що мусить сприяти ребелізантам, бож сам грецького обряду, сливе єдиний з князів залишився вірний своїй нації, хоч і старався всякий закид відкинути — недаремно ж сини його бились проти Хмельницького. А може вичікував?

— Спір то є давній і хто його розрішить — не знаю — сумно сказав Поклонський, прикро дивитись на це життя двох націй, як кота з псом. Мудрих людей так мало, (він поглянув на Ожґу), а що з цього вийде, один Бог знає...

Менський каштелян розповів про універсал, випущений Хмельницьким — досить мудро й хитро зложений, заповідає, що проти короля не підойме руки, а тільки за свою кривду стоїть, а все ж чернь до себе кличе. За два тижні матиме сто тисяч. Князь посміхався в білу бороду, жмурив очі — княжна Петронелля завважила, що мав добрий настрій, і не видно було у нього тієї тривоґи, що нею сповнені були інші, навіть спокійний і повільний Миколай, менський каштелян. Наче не боявся ні куп ні загонів, хоч кругом збігці й звідусіль страшні вістки про звірства черні. Як Бог дасть, так і буде, а я проти своїх ані наємців, ані гармат не виставлю — говорив князь („чортів син, злигався, мабуть, уже з Хмелем і ассекурувався", думав Прухніцький), може надіється на коліґації, може на свої заслуги для Русі, атжеж фундував манастирі й помагав висвячувати владик, у самого ж братанок князь Гедеон у Києві має великий послух серед духовної братії й митрополит Сильвестер Косів йому друг, недаремно пан Софрон Ласко митрополітальний конфідент до нього приїхав"...

А князь, хоч і древній віком, ще кріпкий як дуб і гострозорий, спостеріг неладне в очах ластівоньки, так називав княжну Петронеллю. Сини відбились уже від дому, навіть наймолодший Стефан, хоч і найулюбленіший, таки добре златинився в колегії, але княжна, злеліяна вдома, пішла в батька — ані не мислила про одруження з іншим, як тільки руської віри й нації. Неспокійна стала — чи не любов, думав князь і прирівнював її до панни Гелени. Теж руського роду, а у тої вже інше на мислі, гай, гай — ця гилка відривається від дуба й відірветься...

Пізно поляки пішли на спочинок, як і абат Пацічеллі, а князь запросив до себе своїх людей і синів. Дивувало тільки пана Ласка, ввічливого й витворного, як і одчайдухів Гуляницьких, що був і пан Поклонський та князь відразу сумніви розвіяв. Пан Поклонський, сказав князь, мій друг і приятель, його мислі — мої мислі, дав би Бог, щоб

ми таких друзів на Білорусі мали більше. Пан Поклонський прибуває з гетьманського обозу. Якого, гетьманського? спитав каштелян менський. Відомо якого — посміхнувся князь Святополк, Вельможної милости пана Зиновія-Богдана. Всі ахнули. А пан Поклонський, дотепно кепкуючи з глупоти Ожґ і Бебельських, коротко з'ясував те, що бачив в обозі його Мості Гетьмана, бо так його слід вже величати, гідне великої хвали. Біла Церква повниться козацькими корогвами й полками. Чернь — права рука гетьманова, але є кому її в карбах тримати. Тридцять полковників — наймудріші голови. Тугай Бей — під гетьманською рукою. Обоз росте й двері навстіж перед військом до походу в Річпосполиту. Що гадає Хмельницький, важко покищо сказати, але одно: цей край вже для Річпосполитої втрачений і сила росте велика на славу не лиш козакороксолянській нації, але може й усім Септентріонам. Ваша річ, цієї землі дітям, зберегти спокій і під руку гетьмана пристати. Це передає пан Богдан і просить усіх, хто його справі співчуває, його ділом не нехтувати. Добре, сказав каштелян і його підтримав Ілля, ми королеві присягали й Короні, чи це не буде ламання слова? Ні, сказав Поклонський, корона ще перед тим зломала слово, бо не сповнила своїх обіцянок, ані супроти Війська Запорозького, ані супроти церкви, ані супроти всієї нації, а проти короля ніхто не воює, тільки проти королевенят. І не лиш — ви, Україна, але й ми — з півночі, Білорусь і Литва... За тим їде й пан Поклонський у місії. Інші теж пішли. Що сіяли — нехай жнуть. Як у Німеччині народня війна так і тут буде, від Висли до Дніпра, від Двини до Карпат. Пан Каштелян важко зажурився, похитав сивавою головою — нам найгірше, любимо й свою націю й Річпосполита нам мати. Але таке говорення недостойне римлянина, сказав князь; нема того, щоб сидіти на двох кріслах і покірним телятком дві матки ссали. Є це суд великий і мусиш знати, пане — сину, хто тобі ближчий. Кров моя, звичайно — скрикнув Миколай Четвертинський, кров моя нація й віра, сказав князь Ілля. Кров моя — відізвався Александер Четвертинський. Амінь повторили Гуляницькі. Й порішили: отягатися від ґенеральної оборони, не втікати від гніву черні, всяко помагати ребелізантам, а всіх, хто серцем чистий, хто своєї крови не згубив, зібрати, навчати — Його Мості Пану Гетьманові написати, що про ніяку зраду і про розірвання з Запорожським Військом, ані мислити, ані жодних факції на його шкоду чинити не будемо. А старшинство, гідність, зверхність, як земську так і військо-

ву — тільки з рук ЙМ. Гетьмана запорожського приймати будемо. Так нам поможе Пан Біг і невинна Мука Пана Христа.

Зворушений князь поцілував синів і племінників і Гуляницьких, а ті його в руку. Так само Поклонський, що на світанку виїздив у далеку й небезпечну дорогу — велике діло поширити й у Білорусі.

Коли ж всі розійшлись і в замку погасло, єдина не спала, а з кружґанку дивилась в ніч, моторошну своєю тишею — княжна Петронелля. Вона цю всю розмову чула. Й постанова ще глибше запала в її серці.

VI.

— Kiovia, urbs sancta, показав правицею Александер, князь Четвертинський, їдучи кінно, на схід; Kiovia, urbs sancta aeternaque[1]), додав він й усі вершники, навіть патер Пацечеллі, станули в стременах, зорили. Челядь панни Стеткевичівни поскидала шапки, зійшла з возів, упала навколішки, хрестились панянки на чолі з Гораїною й недовірок Римша підвівся на останньому возі. Панна Олена сиділа, врита, з кам'яним лицем і ніхто не вичитав би їй з лиця, що собі гадає. Станув у стремені й Ґедеон Юрій, що виглядав на коні, як капуцин на ослі, в своїй довгій киреї й у падванському береті; всі благочестиві хрестились, спломеніли на недоспаних лицях.

— Київ, на нем же возсія Божа благодать, зітхнув благовидий шляхтич Софрон Ласко, учений секретар митрополита Сильвестра Косова; яка краса, дорогий друже маґістре й яка доля, безталанна доля цього богоспасаємого граду...

Благословилось на світ. Ще в гаях лящали соловії, ще сірі мряки плили над байраками й подавались униз, до підкиївських хуторів, до міських, заливних лугів, а хрустальна далечінь здригнулась, розкололась: там, на сході, в молошний тал світання, вдерлись широкі промені, мов розтини мечем, заголубіла блакить, недосяжна, ніжна, як райський спів, і крізь це шиголля золотняви, крізь тремт голубіні, замигтіли куполи київських церков.

— Падоньку, приведи чужі сторони звидіти, много городів, много посадів, але вмерти дай лише в золотому Києві — крикнув котрийсь із челяді й Софрон Ласко знов

[1]) Київ, святий город, вічний город.

зітхнув, сумно поглянув на маґістра. А маґістр зійшов з коня, вражений вщерть і став з іншими, поряд челяді, поряд коней, що іржали, поряд псів, став у пилюзі й молився. Бог призволив йому бути всесвітянином, Бог дав йому долю мандрованого спудея, призволив йому побачити й Рим — вічне місто й голубину затоку Неаполю й барвистий китяг німецьких міст і золоту Прагу, але цієї столиці ще не бачив, ще їй не поклонився.

— Ось там бачите, маґістре, Лаврські куполи, це буде вам Братський, там ось видніє святий Притиско — Миколаєвський храм, а там височіє свята катедральна Софія, а за нею й святоюрівська церква...

— Рушили, людкове!.. Крикнув Олександер Четвертинський, рушили, вашмості, бо час не жде...

Й валка спрокволу попнялась під гору, до Кирилівського роскату, до Львівської брами. Околишній люд, простий і панцерний уже прямував у Київ.

Абат Пацічеллі, чи з урожоного нахилу до білоголов, чи, зокрема, притягнений ще з Четвертні кебетою панни Оленки, басував біля неї на буланому. Його відряджено з місією від реґенсбурзької курії, мав проміряти Польщу й Україну, аж до білгородської смуги, а що мав листи від знатних осіб цього королівства, скрізь приймали його охоче. Бестія, він знав й так терен. Орієнтувався, мов би споконвіку осьде жив. Панну Каштелянівну бавив своєю розмовою — латину свою перетикував чеськими, польськими й німецькими словами, не гербував і мадриґалом, щулив лукаві очиці; він то побачить в Україні те, що слід, сказав Ласко до маґістра, коли б усі езуїти були такі. Проте, побачите, чи не закарбує собі в цій подорожі ще одну душечку для вселенської церкви, слухав я, як цю бідну панну, вже й так зломану на дусі благочестія, аки лілею, не пригорне до римського лона.

— Хто зна, посміхнувся маґістр, панна свій розум має, автім, коли їй латинщина миліша, нехай і по латині славить Вседержителя, коли б тільки свойого племені не забула.

— Чи ж плем'я й віра не одно, маґістре?

— В наших часах не одно. Можна бути різної віри й по різному розуміти доґми, але однаково служити єдиному ділу...

— Яке ж це діло, ваша мосте?..

— Ordo novus[1]), обернув маґістр своє худе, крогульче обличчя в бік Києва; я вже про це вам говорив, мості секретарю. Як Миколай Коперникус з Торуня встановив новий лад orbis terarum[2]) тобто, що земля крутиться довкруги сонця, а не навпаки, так і людський рід встановляє новий лад, де не гербові привілеї й спадкове право, а розум і воля людини до пізнання вирішатиме про все.

Петроній Ласко задумався, а дорога йшла вже форштатами, де земляні вали київської фортеці закучерявились мурами, ю й ще блискучіше палали золоті верхи столиці. Переганяли валку кінники, загони гусарії й драґонії, піші компанії наємців, сонце вже вигравало на бердишах і мушкетах, височився Кирилівський роскат, в брамі пильно гляділи вартові в очі подорожнім з львівського боку й то тут, то там питались про Кривоноса, говорили про Хмеля.

Був другий день місяця юнія. Хмельницький, як сказано в місті, виїхав до Чигрина, але в Білій Церкві копають роскати й палісади й трьохсот тисячна армія ребелізантів, так і жди, покотиться на захід, може й Києва прийдеться боронити. В самому Києві, на форштатах і в міщанському городі, на Низовому Подолі й у Звіринці, в Печерську й на Кловщині непокоїться чернь, козацьких шпіонів і конфідентів без ліку, не помагає й вішання й стинання, а між панством тривога, хто може, спасається в Київ під воєвідську охорону. Король Володислав преставився, на майданах, потайки, читають благочестиві гетьманський універсал і — маґістр глянув на панну Оленку — чи не хуртовиною взяте серце, чи не тривога в її душі — пошепки кажуть, що старе й малеч, убогі й багаті, чернь і шляхта, війти, сотники, підсудки, навіть панни, хто тільки почув у собі роксолянську кров, біжить у степи, під стяги Хмельницького. Біля Голяндських Піщалів, саме коло колодязя епископської дільниці, куди добились уже по довгенькій їзді, Рославець віддав коня челяді, попрощався з князем Четвертинським і підійшов до панни Каштелянівни. Радісний його вид її зворушив. Хоч і хмуро, відрікла йому на орацію, якою дякував за захист і поміч; сказала, що в потребі може прийти до господи пана Каштеляна, він і радий буде з ним, як з ученим, поговорити.

— Чи не маєш якого жалю до мене, каштелянівно, ска-

---

[1]) новий лад

[2]) світу.

зав Рославець; старався я заслужити твою конфіденцію ґречним поступованням й поміркованістю в мові...

На це панна відказала, що так, його обичаї були похвальні й делікатні, а жалю, мій Боже, завіщо? Куди ж тепер поспішає, хотіла б знати?

— До ректора Колеґії нашої, відрік Рославець, до ученнішого й благочестивішого ігумена Інокентія Ґізеля...

— Ах, так, посміхнулась лукаво панна; чи не на діялоги про Аристотеля?

— Ні, посміхнувся й собі Рославець, на діялоги de bello civile[1])...

— Поспішаймо, вашець, торкнув його Римша; в колегіях обіди подають вчасно, а про київське частування слава йде світами, навіщо нам передчасно записуватись у схимники. Пильнуйте живота, а все інше додасться. Надіюсь, що ваш протектор, ректор колегії не гербує й мастихінною й картамонною горілицею, не кажучи й про хіосське вино. В путь, в путь, маґістроньку...

Частування на Низовому Подолі було справді не погане. Римша їв за чотирьох і штовхав ногою Рославця, щоб не давався на принуку, важкий пояс із чересами розпустив він на три дірки, трапезня отця ректора нагадала добрі часи бенкетування в Цольсті, коли контентувався в пограбованих ґрафських палацах. Але що це німецьке братство супроти роксолянської щирости? І підливки й печене й надівані гуси й перепілки з рожна й архимандритський каплун, а все рясно скроплене густим кипрським, бронзовим хіосським. Інокентій Ґізель, ігумен і ректор братсько-київської колегії, різбився поміж учительською й дидаскальською братією схиленим, сухірлявим видом і слухав уважно, мало мовлячи, поскубуючи колючу борідку з просрібнем сивини. Рославець мав до нього листа від пана Мазараки й, зрештою, був відомий вже своєю „Антимахією", дискурсом на дискурс. Ґізель, звичайно, ховався з невдоволенням супроти королевенят, але в справах ребелії був обережний і волів мовчати. Рославець не наполягав і собі, у Києві хотів і він, принаймні деякий час, тільки приглядатись і прислуховуватись. Ґізель, за потакуванням присутніх, тихим голосом виявив уболівання з приводу смерти короля („добрий це був пан, валечний і витворний, коли б тільки більшої волі йому, то хто зна, чого доказав би"...), переживаємо

[1]) про громадянську війну.

безкоролів'я, а маємо надію, що liberum exertitium religionis[1]) всім і всюди, буде забезпечене законом, стережене й заприсяжене новообраним паном Королем. Не будемо приступати до виборів, сказав Ґізель, доки все це не буде потверджене. Досі грецька релігія, хоч і забезпечена привілеями й потверджена через pacta conventa, терпить таке насильство, якого навіть у бісурменській неволі не знають греки — християне. На цьому Ґізель скінчив розмову про ближчі справи й, пильно приглядаючись Рославцеві, вивчаючи його, розпитував про Німеччину, Прагу й Львів.

— Цей ігуменець не в тім'я битий, сказав після обіду уконтентований Римша, коли подались в відпочивальню; німець, зайвого слова не скаже, але я певен, що з ким слід уже зв'язався і мовчить до пори.

— Грецьке духовенство, повчив його Рославець, горливого духа зберігає в тайні, будучи надто залежним від сильних цього світу, грецька релігія більш споглядає ніж воює, звідси ігуменова мовчазність і обережність...

— Але, коли не переливки, то й ці ваші мовчазні та боязкі попи покажуть себе, засміявся Римша, бачив я доволі кульгавих черців на королівському шляху, кульгає піп, бо в нього під р'яскою, до ноги, шабля прив'язана. Ці чорноклобучники гірше проповідують ніж єзуїти, але рубають краще. Автім, не нарікаймо, хіосське вино волію над малвазію...

— Що ж ти гадаєш робити в Києві, сацюжище?...

Римша витягся на ложі й глядів у стелю. Крізь віконце сокотало червневе київське проміння й воркували голубки на манастирському подвір'ї.

— Роздумую, вашмосте, на що віддати цю ваготу моїх чересів: на київських святих, чи на озброєння Нижнього Подолу...

— Не так голосно, Римшо...

— Не печіться, хотів би й я мати стільки дукатів, скільки бердишів і шабель ховають братчики в цьому манастирі. Але поки гугняві відважаться, міщанський люд скоріше надумається... Сьогодні ввечері будемо ще знати, маґістре, чим Київ дише...

Він обернувся до стіни й захропів. Обід у ігумена був добрячий і сни по ньому лагідні. Рославець роздумував про інше.

---

[1]) вільне виховання релігії.

Духовних отців київської капітули враз із превелебним митрополитом Сильвестром треба побачити, чим дишуть і чого сподіваються. У Стеткевичів, у князя Олександра Четвертинського побачить благочестиву шляхту, на що надумалась? Ах, і Петронелля його непокоїла. Княжна залишилась у Четвертні, та з посміхом, не надовго, бо тепер дії точаться, казала, борзій ніж наші думки; коли ж, паче сподівання, Рославець побачив ЙМость Мрозовицького, то щирий привіт із палючим замислом: нехай не забуде про весняний шум... гай-гай... Що та панянка собі міркувала? В Києві й дім думного дяка, московського ока. В Києві й генуезці й венеціяне й до двора Вел. Князя Радивила не так далеко. Треба написати до пана Мазараки у Львів. А тимчасом і тут хтось обізветься, може й пан Виговський дасть знати про себе?... А до носівського старости, до каштеляна, до ЙМості сенатора Адама Кисіля треба, і то пильно, пильно...

Хто ж такий цей Кисіль, що він собі думає, гадає?

VII.

Інжиром, камкою, венеційським хрусталем і дамаським булатом торгують на Бабиному Торжку. Ще спекота не спала, ще з того боку не повіяв холодний легіт і висне золота, важенна пилюга над голяндськими Пищалями, над військовими хатами, що зараз за Львівською брамою, над Михайлівськими воротами. Славен Київ, але не в червневу пообідь. Тільки далі, за Земляним Городком, за Софійською хвірткою може потягне прохолода знад Дніпра, з садів, із байраків, але тут — знемога.

Проте Римша, що обтирав рясно піт, не міг розштовхати юрби. Валила на Торжок, нічим їй шквар: їхала шляхта в кочах, тільки роздавалась перед ними гурма, гайдуки пана воєводи Тишкевича в голубих каптанах їхали кінно, вешталися наємні, великі купи їх, бо тільки купами ходять — шкоти, голендри, німці, а ґенуезькі чорні очиці, оливкові види, венеційці в шарлаті наопашки, вірмени, татари, караїми, але київському людові не попадайся, статний і чорнобровий, київський цеховий розгортає свиту, а на ньому камковий пояс і плюдри з найтоншого сукна, тут же й спудеї, дяки, забрьохані, запилені й з підведеним животом, так і нишпорять поміж рундуками. Є й цигани й московські заблукані стрільці з ізби думного дяка й черці з Болгарії й з Антіохії, що скоса споглядають на оголеного

камедула. Хвацько запрошують молдавани до рундуків, а пройшли київські кралі з підведеними очима, з фарбованими устами, як їм не важко в цій парчі, в єдвабах, торочених бобром?

Підзорливі, хоч і веселодухі кияне. В них лукавство в гострих очах і кплять собі вголос і подумки з того й з другого. Ах, кабашниця пішла, тая повногруда, потайна краса! А той — опецькуватий, ненажера мабуть, куроїд. Перебийноса немає на вас, сацюги, ось як роздобріла ляшва на українських староствах.

І з уст до уст тиха вість.

— І з Чернигівського боку йдуть добрі браття...

— Потопили у Дніпрі старостичів, не чули?...

— Михайлівські ворота гарматами ладнають, облоги бояться...

— Хоругви прийшли з Коростишева, в пень розбиті...

— Корсунь, Корсунь пам'ятатимуть...

— Добре ж дбає батько наш...

— Щасти ж, Боже, нашому Богданкові, нашому старшому...

Римша, протискаючись між гапіями й ледарями, вийшов у цеховий ряд. Причіплені до рундуків повисли в безвітр'ї наметні полотна ремісників. Осьде й стрижії й цирулики, що кров спускають і чоботярі й лудники й сницері й бочарі. Римша ішов замашисто здовж ряду. Спитався одного-третього. Показали. Й у будці, розп'явши намет від сонця, в жовтій косині, сидів на столі, підобгав ноги кравчик. На одне око, мов і не бачив, більмувате, бач, але другим глядить хижо, під вигорілим вусом посміх. Підшивав кирею, приспівував разом із челяддю.

— Полегенький будеш, брате? Нагнувся аж Римша, щоб увійти в намет.

Кравчикове око посміхнулось.

— Еге ж, що Полегенький, та кому — брат, а кому й ні...

— Є такі браття, обтер Римша піт із чола хустиною; що себе й у горобину ніч пізнають, а ти от, Полегенький — майстроньку й у білий день не хочеш.

Полегенький чмихнув гострим носом.

— По кому ж такому ми з тобою брати, чоловіче?

— По Яфетові, майстре, чував про такого?..

— Яфет він Яфет, але ж силоньки де дібрати?

— У залізі тая сила, добрий чоловіче.

— А залізо де?

— Як викувати, то не одна коса, не один серп стануть за шабелечку...

— Чи, бува, скочив Полегенький з ослону, ти не з тих женців, що жнив дожидають?

— А той самий, цеховий.

Тоді Полегенький клепнув його по рамені, потягнув на ослін, а Римша розповів йому як у лісах, від сотника Івана Груші, що пішов з загоном на Полісся, почув про київських женців, з них же Полегенький найвірніший. То підемо, сказав Полегенький, тебе, як бачу, нам бракувало, братище. Хлопці намет згорнуть, а в Проваллі, при зорі, розберемо, як і що.

Зсутулившись, виступив кривульками-ногами, а чуб аж заіскрився, Римша за ним не поспівав.

При зорі, як і казав, у Проваллі, що за Притиско-Миколаєвською церквою, збірались у чорної вдовиці. Тая вдовиця тримала шинквас, ішли люди з Правобережжя, не минали; котрий андибер або дейнека або уходник від пана, від диби й плахи, пив тут набір. Сама вдовиця ретельно їх оберігала, та й так стояли на чатах челядні, вже не один жовнір пана воєводи пішов у Дніпро сторчма, з урвища покотився, не зібрав костей.

— Як Нижній Поділ піде, як Звіринець рушить, а Кловщина, а Глубочиця, а Щекавиця — сказав Полегенький, то сутужно буде панам. Київська рука — владика. Весілля справимо воєводам і каштелянам...

— Чого ж не починаєте? Спитав Римша.

— Ждемо від доброго пана Максимця вістей.

— Від Перебийноса?

— А хто нам, женцям, отаман, як не він?

Римша проглянув у Полегенькому товариша з химерним замислом. Костистий, непоказний, одноокий скорив собі цю всю громаду. Хмуро сиділи кожум'яки, людвисарі, салітрянники з каштелянового заводу, чоботарі з Торжка. Вогневолосий броварник ударяв поставцем об дубовий стіл:

— Максим — орел, батько наш, панам колінця підбиває, он уже як загуділа Волинь.

А три брати Кобизи, перевізники зпід Миколаївського мосту закляли:

— Як, Полегенький, піддуриш нас, на Трійцю не пустиш гуляти у єпископський город, то, грім побий нас, підеш під хвилю, у Дніпрову сагу...

Гоготів Полегенький:

— Сто товаришів, таких як ви — ввесь Київ наш, але

до Трійці не шикуйся, люде. Батько Перебийніс ударить на Поточчину, тоді й наш день. Он Римша, добрий брат, аж зі Львова іде, каже, хто живий, бере за бесаг, за рогатину. Каже: трясуть плюдрами плюгаві пани. Горить на них шкура...

— Погорить, погорить, брате...

— То й у Києві їх, сучу кість, грець ударить!..

Полегенький, відсунувши кухля, розправляв, креслив на столі плян Києва. Залога у фортеці абияка, половина — драґунів; їх, хоч і після Корсуня коротко тримають, проте всеодно перейдуть, тільки гукнути. Крихкі й воєводині хоругви, набереться тільки з панських почотів добрий реґімент гайдуків. Тих і треба знести. Наші ж цехові обсадять застави, за таким порядком, як пожарна сторожа на сполох: всі брами, всі земляні городки, всі мости, всі церкви... — і Софійський млин... і Кисілівський...

...Авжеж і млини. Із Подола, із Печерська, із Берестова, із Клова, як ударимо сполох, то в вухах загуде. Сирота ж, цехи, кинуться на арсенал по оружжя...

— Свойого у нас доволі. Заліза припасено.

— А щоб ще більше було, вирік Римша й вивалив з череса таляри, дублони, дукати; то ось вам гостинець на червоного півня!..

Чернь — цехові підняли його на руки.

До ночі кружляли кухлі.

...Я собі думаю, говорив Римші, ідучи з Провалля проміткий Кравчик, що тільки Максим у нас добре дбає. Ми — цехові, міщане, нас універсалом не підманеш, то все балаканина, книжне крутійство, ми знаємо самі як панів пустити під хвилю. А знаття наше більше за козацьке й за мужицьке. Ми, кияни, приборкаємо й свойого, коли носа задер. Тут ми будемо закон становити, зрозумів? Ми — ті, що в проваллях, у ярах шкуру мнуть, сліпнуть над іглою, панятам — кармазинникам чоботи підбивають, ми, закону хочемо! То осьде тільки таке право знають, що, хто пан на землі — той у раю паном, а простак, жив на землі в пеклі, то й по смерті іди в пекло простаком. Ми їх навчимо, а дзуськи — раювання годі, в Пана Бога всі ми рівні, того права й на землі хочемо. Чи не так, брате мій, по Яфетові?..

Мріяли київські гори, закосичені садами на рудому небосхилі. Валуни темнющих хмар бігли над шпилями церков, парило в червневу передгрозову ніч.

— А що батько Хмель? Хіба не гербовий, хіба не пан? Зрубає ж гиляку, на якій сидить? Тісно йому в грудях за

наш люд? Кривді своїй мсти шукає, а коли б кривди не зазнав, то б і меча не підняв. Коли б чернь, братія наша не дала йому підмоги, то що чинив би тоді орел? Ні, до Максима Перебийноса серце наше лежить, Римша. Максим, посеред дороги не стане, Максим — глянь і вогнем засне, кров'ю затопить всю Україр — а в огні й крові народиться наш, сермяжний закон...

— А був же котрий з ваших киян у гетьманській кватирі?...

— Пішли і йдуть щодня проміткіші й ті, що їм не терпиться — скривився Полегенький — посилали ми й гінця, так що ж — каже Хмель, щоб Києва глядіти й не гадати собі про сполох. Сам, каже, прийду й волю дам, а так — шкода говорити...

Не ваші голови на це, мовив, а хіба його лучча? Може наші, простацькі й за полковницькі стануть?...

„От куди тягне цеховий полковник, брат Полегенький, подумав Римша, його не вдоволиш і пірначем"...

А вранці, коли прокинувся й Рославець, що теж пізно повернувся, розповів йому Римша про київський цех Яфетів. Маґістр, ще заспаний, слухав, мов і не второпував. А коли Римша, цмокаючи, вихвалив Максима, що тне, не питає, зірвався. Босоніж, у плохій сорочині, розкуйовджений, схопив його маґістр за рамена й тряс, навіжено вопив:

— Ти, шальвіро, дейнеко, авантюріно всесвітній, ти, бачу, знав з ким злигався! Я тебе, скурчибика, таки повішу на березі, Бог мені допоможе. Я тебе, злодюго вавилонський, масарю проклятий, я тебе таки зімну, бо еси гідра, матляр еси, Варавин брат, тать і розбійник...

— Але завіщо мені сіє, маґістроньку?...

— За теє, що ти, замісць того, щоб дейнеку провчити кулаєм, потураєш, вуха розвішуєш. За теє, що безголова ти бестія, як і твій Полегенький, і прикує тебе Хмель до гармати разом із твоїм Максимом... тільки рушся мені, ланцю...

Римша приниишк, бо не надіявся такого гніву й, по правді, не дуже розумів про що йдеться. Вже й не казав більше нічого й про дукати, віддані ним на озброєння киян, не згадав ні словом.

— Яка ж ваша думка про це все, маґістре? Чи не замирення з панятами? По таких вікторіях? Коли все в вогні, а щастя саме йде в руки?...

— Це тільки початок війни, дурню, перебив його Рославець; але війна це не за вашу дейнецьку сваволю, дур-

нище. Свята ця війна за свободу й ти подякуй Богові, якщо твоя чорна душа ще йому вірна, що не твоїм і не Полегенького розумом ця війна ведеться...

— Або що?...

— Бо давно б ви всі такі, в горячому купані, на палях гнили й чолки ваші ляхи-пани показували б на ярмарках...

Римша мотнув головою. „Що було — бачили, що буде — побачимо"... Тая вперта дейнецька голова відвикла від покори. „Що мені тільки цей Перебийніс світить, то правда" — подумав, але не сказав. Рославець все ще горів. На його прикрий голос аж збіглись черці. Заглянули й злякано відступились.

VIII

Коли б маґістр Рославець не був схильнуй здавен до сумнівання, Київські благочестиві знеохотили б його вкрай. Тут не віяв той палючий вітер, що на Волині обпалював йому лице. Люди не горіли так, не прагнули, гнані внутрішньою жагою, до простору, до непевної ще мети. Може це діяла спекота, неймовірна того року Божого. Але в келіях ігуменів, яких відвідував, вдаряла його дрімотність. На обличчях у благочестивих владик важуча сонність, ледви відчинялись втомлені повіки, а пухкі руки, зложені на животах, не могли розпятись. Може не мали до нього довір'я? Але ж листи пана Януша Мазараки рекомендували його митрополитові, чи ж ручився б старий братчик і ревнитель благочестія за когобудь? Ні, йому вірили вдосталь. І сухірлявий Інокентій Ґізель, обложений книгами, шепотівся з ним, як з довіреним другом, таки відкрив йому своє німецьке серце й ігумен Ігнатій Оксенович Старушич з видубецького манастиря не крився перед ним, що це все королівство від лукавого й буде суд йому. Й Йосиф Кононович Горбацький, ігумен Михайлівського манастиря і Йосиф Тризна, архимендрит печерський й Олександер Тустановський, пресвитер Святомиколаївської Церкви й багато інших духовних мали його таки за свойого, а проте —

— Таж війна ця й за віру й за вас, оспалі, думав Рославець, та ж ви мусите горіти, та ж батько Богдан — ваша остання надія! Матлярі або ледарі, тупоуми, безсерді, покручі без душі, без полум'я. Рикнув би отець архимандрит Булига-Курцевич, загремів би з проповідниці, так він уже давно в Вілій Церкві навчає гніву. А Софрон Жеребило Лобунський, ігумен Кирилівського Київського, той з прич-

том подався на південь, той на коня сів і під Корсунем рубався, а ці — одні периноспали фазаножери, гортановстеки, другі — безплотні схимники, нікому не потрібні пустельники, чого ще чекають, чого надіються? Серед бурі схилити голови, сховатись під дуба, переждати? Вдарить грім, гірко говорив Рославець, рознесе конар, в щіпки розпанахає дуба, а ви голов своїх не схороните, вбогі духом пастирі, бурі не переждете, а виволіче вас на мокре й тоді дасьте відвіт, о, дозвільники в час гарячих жнив!... Азали ж справа ваша в соймі така вже певна, що можете дрімати й не піклуватись про свою релігію? Азали ж все ще надієтесь на закони й привілеї, давно понехтовані? Або ж знужденілі духом, байдужі єсте до дій вашого племені, що зірвалось в останнє, до останнього бою?...

Звірився з цим усім ректорові Ґізелеві. Гадав, що найде тут амієнських Петрів благочестія, хрестоносців, подвижників, а найшов сопух, затхлість, сон, мертвоту. Ґізель посміхнувся.

— Церква греко-православна, сказав він, це мудрість, мій сину. Це бездонна глиб, якої не зворушать найнагальніші бурі. Хто тобі сказав, що ми не горимо? Може єсть і серед нас матлярі, слабодухи, плотеугодники. Такі є всюди. Але поглянь на наших намісників манастирських, на пресвитерів, на ігуменів. Суть же між ними й великі праведники. А найпотрібніший нам нині холодний ум. Хто скаже нам, що перед Хмельницьким певна вікторія? А що, коли впаде? Хто буде тоді єдиною потіхою Роксолянії? Чи не ця старовинна, випробувана фортеця духа? Цей захист народу й вірних? Ця нерушима стіна? Ця церква, Київська свята Софія, що остоялась бурям і зливам і сяє як і давніше, серед злигодної ночі й темряви. Ні, мій сину, коли б ми були мірянами, міг би ти нас судити, але як вартівничих церкви не повинен. Чи знаєш ти теє, що, вповаючи в глибині свойого серця, на перемогу правого діла, ми готуємо себе вже тепер на дорадників ваших битних гетьманів і воєвождів? Чи знаєш теє, що ми, приглядаючись їхнім ділам, пізнаємо на їхніх помилках і перемогах права довершености? Прийде час, згадаєш мене, і те, що наша дрімота теж на велике діло придасться.

В тиші келій жевріє думка. Обтешемо рапавість, злагіднимо крайності, найдемо золоту середину. Шаблі, що розірвала завісу, відсвітом заясніла, на право й наліво, додамо сяйва мудрости. Україна — це не безугавна ребелія, мій сину. Це третій Рим, це держава. І не васальне князівство,

а мудра сила. Ти збагнув мене?... Україна це — або сильна держава, або її не буде...

— Relicuum est optare uti quae tibi placuerint ea di immortales adprobent beneque evenire sinant...[1])

Прочитав Рославець з Салюста, що лежав на столі відкритий, саме на сторінках посланія до Цезаря.

— Скажи це не мені, посміхнувся Ґізель, а тому, хто нам нині дав мету життя... Скажи це Його Милості Богданові...

Велитень, русявий послушник увійшов і пошепотівся з ігуменом. Той підвівся й вид його прояснів.

— Маґістре, lupus in fabula[1])... Гості до тебе.

Послушник повернувся з мандрівником. Він був чорний, в'юнкий, у запиленому, простацькому одягові.

— Я звусь — Стефанос Тарфело — сказав чорнявий, низько кланяючись, з Білої Церкви... з обозу...

Рославець скочив. Ґізель приязно спостерігав його.

— Від Його Милости пана Івана Виговського до маґістра Ґедеона Рославця...

— Я — Рославець...

Гречин потакнув.

— Як було відомо його мості канцлерові, з листами до вас, маґістре, треба питатись у отця ігумена. І вам, отче, уклони від доброго желателя...

Він розірвав полу драної киреї й добув захованого листа. Рославець пізнав печать Виговського.

— Дорога преважка, зітхнув Гречин і похитнувся, був виснажений до краю; але з божою поміччю...

— Тільки до Києва? спитав ігумен.

— Було б за чим і далі їхати, сказав Гречин, на Литву дуже тепер пильно. Та з Литви ждемо вістей.

— Надіються у вас на князя Радивила?

— Надіються на його давню приязнь до гетьмана. Але в політиці нема приязні, отче. Радивил сам вибере, яка сорочка йому ближча — козацька чи панська... Хіба що як підкурять його Несвіж вогнем, як почує нашу силу... Поки що вертить, литовська лисюра, хвостом...

Гречин замовк. Він, видно, умів мовчати. Мабуть тому

---

[1]) залишається тільки побажати, щоб безсмертні боги благословили твої заміри й запевнили добрий успіх твойого діла. Sall. epist. ad Caes. 1, 8, 10.

[1]) про вовка промовка.

й вибрав його Виговський післанцем. Ігумен Ґізель, погладжував борідку.

— Отче ректоре, сказав Рославець, скінчивши читати; Домінус Тарфелло — це велика радість для мене. І я, до речі, прошу вас, отче ігумене, пробачення за прикрі слова про благочестиву київську братію... Як пише пан Виговський, то велика пшениця й тут у посіванні ся знаходит...

І він тепер зовсім інакше, приязно й довірливо подивився на ректора.

Гостроликий ігумен блиснув колючими очима, тільки було прояснів, а за мить сіре його обличчя знов скам'яніло. В глибоких, темних очах тяжіла втома.

— Не слід поспішати з осудом, юначе; мовив: не забруньчить ніколи те, що не виляглось...

Ці слова Рославець вже десь чув. Так, й Інокентій Ґізель мав чого таїтись. Інструкції Виговського прийшли на час. Велика пшениця сіялась...

...Але гляди за куколем, якого на іншій ниві більше чим пшениці ся народить — твердо, ще не позбувшись німецької вимови додав ігумен.

Гречин Тарфелло — й він не був простак — Рославець вже починав розуміти махіну, пущену в рух Богдановим канцлером — торкнув його за рам'я:

— Приватний лист, за просьбою пана Виговського для панни Оленки Стеткевичівни, дочки каштеляна новгородського...

Він падав з ніг від знемоги.

— — — — — — — — —

В садах старого міста височився кам'яний дім Стеткевичів,

Батько не міг відповідати за сина, звичайно, але на новгородського каштеляна дивились зукоса. Тепер оминали його дім польські шляхетські кочі: під Корсунем каштелянів син Михайло перейшов з корогвою драґунів до Хмельницького. Через те було в домі ніяково, тривожно. Пані каштеляниха, з дому благочестивих княжат Соломирецьких, не крила своєї втіхи: знать, виховала сина, як наказано, таки не підняв руки на єдиновірних братів. Але каштелян хмурився, хоч ніхто не смів при ньому назвати сина зрадником вітчизни, але міг би, й справедливо; але каштелян уважав себе добрим громадянином Річипосполитої й відсахнувся б щиро від ребелізантів, коли б прийшлось вибирати. До того хилила його дочка, улюблена понад життя. Що лиш сьогодні одержала листа від судженого ЙМ. Януша Корси-

ка. Порубаний козаками, лежав у Лубнях, в домі князя Яреми Вишневецького, запевняв її про велику свою любов, але й охоту на козацьку гідру. Поки не повернеться з поля, поки матці-вітчизні не обітре гірких тренів, ганьби й поневіряння, доти не мріє про власне щастя. Ось лицар — сказав каштелян... ось римлянин...

— Але ЙМость Корсак — католик і поляк, вкинула пані Стеткевичева, йому й не личить інакше, наш же Михаїл зріс у благочестії...

„Тим більше, спохмурнів каштелян, винен вірність королівству".

„Може й винен, сказала пані каштеляниха, як і Кричевський, як і Мрозовицький, як юний Семенко Збаразький, як і сам пан Хмельницький, а проте почув голос другої якоїсь вірности й той голос був сильніший..." „Краще мовчати, мостіпані, відрік каштелян, не є це справа жіноча". Панна Оленка слухала. І в цьому домі не було спокою, а глухий гуд бурі. Що панна бачила в часі подорожі, не розповідала, не терпіла розкривати душі, а тут не було кому, бо всіми погорджувала. Благочестива київська шляхта сиділа сполохана. Дехто прикидався недужим, сидіти ж на посесії боявся і в Києві було неспокійно, бо конфідентами кишіло. Може брат Михаїл учинив найрозумніше, принаймні, не боявся себе. Ах, тільки роз'ятрив рану, навіть листика від Корсака прочитала знахотя й шарпала серце така тупа нудьга, по чім, по кім — не знала...

Рославцеві, що ввійшов за іншими гістьми, а починали з'їздитись самі благочестиві, оті сполохані; була рада. Може звикла до нього за цю подорож, може хотілось, так хотілось сказати йому зовсім не те, що звичайно говориться, може надив її своєю таємничістю — атже ж не знала поготів, хто він, за ким він, чого прагне?

Рославець шукав її очима. Стояв поміж дрібними людьми — як їх нетерпіла! — Хвальки, хорошуни, бабодури, боягузи, ненажири — Богухвал Люшня Ґерановський, Василь Масальський, Данило Юр Воронич, Київський чесник, Федір Сущанський Проскура, писар землі київської, Юр Кирдей Косинський, Єремій Тиша Биковський — благочестиві, ревнителі православ'я але в міру, дбайливі про свої череси, як же тремтять за свої млини, пасіки, горальні, рудники; чорт би їх узяв, на чий бік стати, так і не знають, дурниками прикидаються, можуть і від рідного батька відцуратись, коли припече; й я не я; моя хата з краю... били б і Хмельницького, але що коли Хмельницький таки й у Київ

прийде? Пішли б до Білої Церкви на поклін, так душа не пускає, а що коли?...

Ні, Рославець її думки знає. Правдою світ перейдеш. Як любити, то всім серцем, як ненавидіти, то на смерть. Чому Рославцеві не дав Бог уроди — такого б любила, він знає, чого хоче. Незугарний, привередливий, для своєї химери живе, як уві сні, а чи ж не сон життя?

Рославець найшов хвилинку й для неї — цих усіх масійських людців збагнув відразу — шкода говорити, дон Музеллі з Луцька, пан Мазараки зі Львова надаремно писали йому про стійку київську шляхту. На словах, на словах, мості пане. З тих Вороничів і Масальських зліпиш, що схочеш. Хмельницький знає, чому це місто обминає, це місто нестійке, вередливе, крихке, само себе губить своєю шатістю. Дав панні листика. Тиша Биковський його спинив, розпитував, чи не з Чернігівських, бува, він Рославців? Юр Воронич заздрив щодо панни, а там верз Богухвал Люшня Герановський про литовське військо, що йде на Україну, про жидівські ворожбитства, про знак Сатурна й Скорпіона... Каштелян сонно слухав. Сивому цьому чоловікові обкарнано крила, але Рославця тішило, що хоч син його таки найшов свою мету. Свобідна кожна людина вибирати свій шлях, хотіти. Хотів пан Михаїл і вибрав. І каштелян, зустрічаючись очима з Рославцем, яснів: син його або загибіль вибрав, або ж свою дорогу.

...не гнівайся, асанно, що так смію докучати тобі моїми визнаннями. Ще бувши у Львові, бачив я Тебе, не раз і не двічі, хоч і здалека тільки, бо не своєї я влади людина й іншим, не людським законом покірний, ходив за тобою в костел, хоч і іншої я віри, щоб тільки побачити Тебе й завдати собі потім солодкої муки мріяння. Несеш при боці сагайдак зо стрілами — а стріли давно до шматування мого серця, чи ж закую його в твердий панцер? Така моя доля — зітхати й потаємні ронити сльози, а чей змилосердишся, не пронижеш до краю серце й так наболіле..."

Панна читала листа на горі, потайки.

Мати ненароком ввійшла, не пізнала її — очі, такі темні, аж погаслі, жаріли. Приложила долоні до скроней — так били б'ючки. То це він був, той високий, той, що у Львові підстерігав її в катедрі — ні, ні, як могла б забути його? Як могла б?... Іван Львесерце — Виговський? Маґістре, промовила зійшовши вниз, страшно пошепки, мадриґалу цього автор, Його Мость Іван Виговський, хто це такий? Він поглянув бистро на неї, посміхнувся: полковник,

канцлер Зиновія Хмельницького, префекта Запорозького війська...

Хотіла щось проказати, не могла, знімовніла. А гурма шляхти сколихнулась. В кімнату ввійшов, спираючись на рам'я дворянинові Соболеві, диґнітар у багатому кунтуші, в малиновому жупані, дідуган ще кріпкий і моторний, навіть з гордим вусом і терпкими, блудливими очима. Хто це — торкнув Рославець Юра Воронича.

— Наш спаситель — наш розум — наша воля — крикнув він і всі закивали головами, всі потакнули — батько батьківщини, воєвода Київський, сенатор Адам Кисіль!... Віват Адам Кисіль!... Віват батько вітчизни!

IX

Пан на Киселині й Нізкиничах, староста Носівський, каштелян київський і сенатор Адам Кисіль чарував. Маґістр Рославець, згадуючи вчорашні вівати київської шляхти на зборах в домі Стеткевичів, ішов по сходах воєвідського будинку біля святоюрієвської церкви з відкритим серцем. Сенатор ще вчора, уважно придивившись маґістрові, запросив його на бесіду, коли відслужать святу вечірню, сказав він, примкнув святобливо очі. Київський воздух сповниться солодкістю, розкриються перські троянди в сенаторському саді, заграва за Хрещатицькою горою золотнявою вбере кружґанки...

Повз Рославця пройшли люди, ґречно кланялись йому. Пан Петроній Ласко, брат Софрона, секретар каштелянства, сплеснув руками, так, так — пан сенатор уже після молитви, вже чекає — а пункти Хмельницького знаєте?.. Ні, Рославець не знав. Отже свіжа новина: в білоцерківському листі такі ось пункти: виплатити жолд за п'ять літ, не нарушати благочестивої грецької релігії, побільшити реєстр з шести тисяч до дванадцяти, привернути давніші привілеї... Й це все? Все, мості маґістре. Дивуєтесь, що так мало?

Й ми дивуємось... Пане мій ласкавий! По таких вікторіях, по полоні гетьманів! Жадає тільки повороту церков в Люблині, Сокалі... (Пан Петроній глянув у папірець)... У Красномуставі... Гай-гай, а кордон тільки по Білу Церкву — ні, лагідний, лагідний той лев...

Рославець пішов від нього захмарений. На горі, при ввійстю, поміж погруддями Мільтіядеса й Помпеюша чекав його пан Соболь, другий секретар ЙМ. сенатора. Він чув з гори розмову з Ласком — посміхнувся, що ся не виле-

жить, те не забруньчить — і це втретє чув уже Рославець: що гадав собі цей тихий пан Соболь?

— А пан сенатор вас чекає, прошу... Тільки з паном Ласком будьте обережні... Маґістр спинився, але Соболь уже зник.

Ступаючи по червоному коверці, маґістр ішов до Кисіля. Він сидів у своїй світлиці, пухкі, білі руки поклавши на поруччя високого крісла, схиливши голову дещо набік, примкнувши очі. На ньому був блакитний атлас, з ґудзиками, садженими яхонтами, слуцький, сутозлотий пояс, зелені сап'янці. На столі, заваленому паперами й книгами стояла ваза із конфетами й сушеними овочами: ріжками, озюмом, фиками, курагою. Сенатор раз у раз простягав руку й ласував.

— Кість з кости наш ти, мості маґістре Рославче — солодко сказав Кисіль, я чернигівських Рославців знаю... Ах, як мило оглядати наших юних людей, що сягають по европейське світло науки...

Рославець міг би сказати, що він не такий уже юний, але волів слухати.

— Ігумен Інокентій Ґізель теж переказав мені піклування над тобою, маґістре, а вчора від пана новгородського каштеляна була висока опінія. Зможемо, вчинимо. Мені, в моїй важкій роботі теж потрібні освічені люди- тим паче, що й пан Соболь і пан Ласко не дають собі ради з реляціями. Потоп, мості пане, а ми як тріски на гребінях хвиль. Гай-гай. (Сенатор узяв тучний інжир, проковтнув і примкнув очі). Б'ємось як риби на березі. А той беріг темний, хоч і принадний — солодка мати-отчизна, Русь, Роксолянія, Україна. Тяжко, тяжко, мій дорогий. Один я в короні польській заступаю руський народ як сенатор, двигаю, як старовинний Атлас, святі церкви наші й святості й старовинні права й додвигав я до сивого волосу, додвигаю, дасть Наймогутніший Створитель і до смерти...

Рославець вдивлявся, вивчав Кисілеве обличчя. Був пуцулуватий, важкоголовий, надуті щоки відливали жовтизною й високий лоб світився, як точений зі слоневої кости. Римський шляхетний вид, а важке підборіддя говорило про сильну натуру, владохтивість. Тільки в сірих очах і в солодких устах таїлась неприборкана пиха, призирство до всіх, а любов тільки до себе.

— Вашмость грецької релігії, чи не так?

Рославець був певний, тепер ще більше певний, бо інакше, чому мав би ним, смертним, так цікавитись пан се-

натор, що його підозрівають як конфідента. Кисіль хотів збагнути либонь, на чию користь? Відгадав Рославця, як духа неспокійного, але скритого — міг би бути й небезпечний, такого завжди слід прив'язати, злагіднити. Не розгадаєш — посміхнувся Рославець — я тебе розгадаю скоріше. І ввесь чар, що з учора його обвіяв, пропав. „Батько батьківщини, посміхнувся подумки, pater patriae..."

— Між Сциллею й Харибдою живемо, продовжував Кисіль і пильно дивився на Рославця; між Річюпосполитою й маткою-Україною. І я зі стародавньої крови йду (гордовито розсівся в кріслі). Не раніше піддалися ми, Киселі, Болеславові, королеві польському, як передтим, на порозі цієї ж столиці, захищаючи Київ грудьми, полягли...

„Хіба правда, подумав Рославець, кажуть про нього, що він недавно визволений холоп".

— Але й Річіпосполитій вірно хочемо служити, ми — Киселі, так нам допоможи Боже...

„На двох кріселках сидить, песький син"...

— Яких тільки калюмній, яких клевет зазнаю, один Господь знає — а все за мою вірність. Ти, Кисілю, кість наша, а пристаєш з ляхами — так кажуть козаки, а канцлер Осолінський оце пише, що занадто лагідно починаю з козацтвом і занадто його гладжу... Розбери ж, вашмосте! Князь Ярема Вишневецький кидає плюгаві клевети, мовляв, перекупили мене козаки, повіриш! Якісь конфіденти, Бог їм добра не дав, торочать, що я Хмельницькому порох і гаківниці посилаю — подумай! Королівство мені мають козаки давати. На Поділлю маю бути князем, недарма кажуть, черці від мене емісарами до Білої Церкви бігають, навіть до Тугай-Бея! Нема, нема краю людській підлоті! І за що, я тебе питаю, мості молодий? За що така калюмнія? Шпіоном, продитором отчизни називають. Наче я Хмельницькому все реферую, що Річпосполита замишляє! Мати Божа — які норови, які язики! Грубіянсько, безецно, підло!...

Воєвода підвівся й заходив по кімнаті. Сап'янці його скрипіли. Спинявся біля стола, брав інжир, финики й знов, схвильований, ходив по коверці.

— Муравець є такий, шляхетка — говорив воєвода, — листа мені його показали — так цей, шальвіра, донощик, просто пише — продався козакам Кисіль, хлопи хочуть його королем мати, єдина рада, каже той шальвіра, Кисіля на паль вбити...

„Навіщо він це все мені говорить? подумав Рославець

і глядів знуджено в стелю. Кисіль зукоса міряв його і знов гнівно заговорив:

— Матлярі, зрадники, клеветники! Самі довели ось до якого нещастя Корону, а мене роблять офірним цапом. І тихіше, злагіднівши, жаліючись:

— Що більше служу моїй отчизні, non parcendo[1]) і здоровля й убогого майна, тим більше очернюють мене зависливі й безрозумні люди своїми язиками...

Підкотив очі, зложив долоні, як до молитви, й помовчав.

То виходить — глумливо, але ґречно сказав Рославець, що мусиш, ваша сенаторська мосте, мати великий мир у козаків...

— Мусів би, аякже — гірко сказав Кисіль, знає, повинен знати пан Богдан мої старання для нього, приязнь мою до хороброго війська запорожського й палкий, ох і палкий же амор до бідної, ламентуючої матки-України. Та що з того, мій маґістре, у черні я пан, кролевеня, сенатор, козаки ж закидали мені (оноді в листі до Четвертинського), що хоч релігії я й грецької, але цноти не козацької й радий, мовляв, всіх козаків утопити в ложці... Така моя приязнь з паном Богданом і його неслухняними дітьми... А я радий їх пригорнути всіх, всі мені любі, всі мені рідні...

— За велике серце, мості воєводо, сказав Рославець, але Кисіль не збагнув, чи не хотів збагнути його глузування.

Воєвода розжував финика, поглянув у вікно, послухав як вибив годинник.

— Дивись сюди, мості Рославче, — я тобі те кажу, бо подобаєшся мені — я тобі всі справи викладаю, як синові, щоб знав, щоб навчався. Велике гноблення було нам від Корони — це правда, нема що казати; кривди й безправ'я багато. Мусів підвестись оборонець, заплакані очі отчизни обтерти — а то є пан наш Богдан. Але гадаю, що гіршого він хоче, більшого рекуперує й те хотіння з дня на день потужніє...

— Який же замір може бути у Хмельницького, мості каштеляне?

— Відграничення України від Корони — от як гадаю. Урядовців своїх у здобутих містах Хмельницький вже садовить, таємні пересправи починає вести з потенціями, окрему козацьку Річпосполиту хоче учинити...

Лихо від Корони, лихо й від України. Азали ж допу-

---

[1]) не шкодуючи.

стимо до того, ми — вірні сини коронні, ми, які дбали, щоб дві нації — польська й українська, були під одним берлом з'єднані навіки?...

Ні, не кажи мені — далі сягає пан Богдан, ніж по оборону релігії й прав... Знаю, хто його й підмовляє... Немало там химерних перебіжчиків, буйних голов, запальних местників... Окликує всі забрані провінції за свої... Сам себе паном чи князем чинить... володіння своє творить... Новий лад...

„Ordo novus" — блиснуло Рославцеві; як угадав ти, старий лисе"...

— А чи можна допустити до того володіння людей малих, не знатних?.. Чернь — його права рука... Нові порядки заводить, давні касує... маєтності відбирає... мені самому, всю мою субстанцію знівечили...

„Ось що тебе припекло..."

— Маєтності наші дідичні... Натовп черні валить... потоп... заглада... бунт хлопський... вогонь... полум'я... буря... витиснути нас хочуть... Ні, ні, того не сміємо дати, не допустимо того...

— І не признаєш, мості воєводо, гнівно крикнув Рославець, сам себе не вгамовуючи; права тим незнатним, убогим людям до життя? Азали ж гідність людська міряна маєтностями й фортуною?... Азали ж хам і хлоп — не людина?...

Прикусив себе за язика. Забагато говорив. Але Кисіль того не чув. Надто поглинений був своїми думками й страшний жаль його розбірав.

— Уговтаємо козаків трактатами, я сам з панами Обуховичем, Сельським і Дубравським поїду на переговори... Стратив-єм фортуну, здоров'я, чернять моє чесне ім'я, але при Річипосполитій умру... бунтові, черні опруся... Все вчиню, щоб погасити це полум'я... може не тепер, може колись posteritas[1]) мої заслуги, мої старання оцінить...

„Своя сорочка близша до тіла, думав, виходячи від воєводи Рославець; чуєш, лисе, звідки дим і знаєш, що палає. Але згорить, зітліє й ти з ним... не приложиш руки до діла, то й обійдеться... без мерляків обійдеться... новий лад на згарищах, на цвинтарищі..."

— Ну, що ж, мості маґістре, перестрінув його Соболь, той украдливий секретар зо змиїними, прозорими очима; послужиш і ти мирові з ребелією?...

---

[1]) нащадки.

— Послужу, вашмосте, сказав Рославець і в змиїних очах Соболя вичитав таку ж погорду до шальвіри, до прелесного крутія, яку сам у собі ніс. Подав йому руку й її Соболь міцно стиснув. Ці змиїні очі давно вже, наскрізь, прогляділи Кисіля. „Не pater patriae, а pestis patriae"...[1]) думав, як і Рославець.

X

Давно панна Оленка не ступала тими вулицями, затіненими розлогими липами; йшла, потупивши очі, в супроводі домашньої панни й перед нею, на землі, крізь листву, сочилась кров. Заходив день. З гір київських, не таких уже високих, але погожих, сходив до Дніпра, там, по той бік Хрещатика, день-веселун, день-красень. Але Оленці заступала ті дні, відай від подорожі зі Львова, весь білий світ заступала хмара. Вона поглядїлась у люстро — коло очей лягли тіні, мов від нелегкої турботи, від окрутної згризоти й лице зматовіло, навіть пані-матка, дбайлива про красу дочки, звернула їй увагу. Може від затвірницького життя, іноді не сходила цілими днями з гори, зі своєї світлиці. І садом, що знав її, як ще бігала малям, не ходила, хоч так тішилась ще у Львові, згадуючи його прохолоду — де мальва, де барвінок, де шепшина; узгір'ям у тернині збігав сад у яр і високе небо над ним і припадь яблуневого цвіту вже змітають вітри.

Хмара важніла. Обдана малиновим вихром, десь там, у висотах, наливалась терпкою синявою, спалахувала багром на гребінях і плила, як стокрилий ґалліон, розтинала голубінь. Якби буря, якби буря... Тихе шамшіння фалюндишової сукні й хода мовчазної панни ззаду, тоді Оленка ловила її турботний погляд: але ж з дня у день дім Стеткевичів похмурнів і навіть гості, зібравшись на бесіду, нишкли, хіба ж була жалоба в цьому домі?...

Ішли під гору, святоюріевським яром — тихо, але все близше, бив дзвін. Митрополичий сад уже давно зронив квіття й хилив на мур буйні віті. І в саду стояла тиша. Тільки помлілі від спекоти високі берести починали шуміти від верховіттів. Напоєно цей Київ алчбою. Якби розверзлась суха земля, вдарили б студені джерела, бризнули б раз зливи... Переситом дихав воздух. Коні, ведучи ридвани з панятами, їхніми дітьми, чадами — утікачами від Пере-

---

[1]) не батько отчизни, а чума отчизни.

бийноса, з Брацлавщини, з Гуманщини, з Коростишівщини, похнюпили голови. Жебраки, волоцюги, цехові, молільниці йшли знехотя — парило, тяжіло. А це ж щойно стрічалась весна з літом.

— Страдати коя нужда єсть?...

Ще не було глітно в Софійському храмі. Оленка, що її родинною церквою була Святоюрієвська, бо блище і звичні ше, ненадійно спинилась в притворі. І жовтожарі смуги проміннів, б'ючись в вузькі вікна її принадили. Увійшла в солодку, голубу імлу, сповилась нею — стало прохолодно. Від бічних абсид повіяло вільготністю, давниною. Півморок — далі темінь. Почорніли образи — але дивились на неї, як і давніше, як і торік, суворо, наче дорікали.

Панна за нею, зашаруділа сукнею, стала навколішки. Стала й Оленка, а жовтожарий промінь, заміняючись у палючіший, у багрянцевий, обдав її, побіг по долонях, зложених молитвенно, по стиснутих устах, по гаснучому чолі.

— — іже придоша от скорбі великія і убілиша одежди своя в світлі радости — —

— Хто править?

Обернулась Оленка до панни, але вона не знала. З глибу храму, при бічному олтарі станув, кладучи хресне знам'я високий, худий чернець. Обрамлене сивіючою бородою сіре, аж недобре обличчя зі зрослими бровами, а з під них жагтіння очей — Оленка придивилась, їй здалось, що вони вперлись у неї — ні, очі не були строгі, вони були розумні, крижані. Різко відтіняв чоло чорний клобук. Священик говорив. Тричі, чотири рази — дванацять разів відбивались його слова в мороці, між кольонами, в холоді катедральних стін. Люди стяли навколішках, безруху, в теміні — туди далі до олтаря, ті близші — в сутінку. Як давно не була Оленка в благочестивому храмі — аж здивувалась собі. Їй навіть видалась ця Богослужба далекою, чужішою, замісць міді латини, що дзвінко падала на плити львівської катедри, ще так недавно, такий синій гуд книжної мови.

— — вода многа не может угасити любови — — — Дивна вимова в цього високого черця. Якби не тутешня. І не грецька, не болгарська. Перед Оленкою став навколішках білий, як молоко, похилений чоловік. Чорна зі золотом делія заснувалась голубінню, могутні ще плечі малиновіли в проміні. А важкий золотий ланцюх на шиї згорів, зажеврів. Князь Святополк Степан Четвертинський, чому він тут?...

Ніжно, як шелест крил сей спів з хорів. Молільниці поникли головами. Мати Божа-Оранта виступила з теміні —

тепер на неї упав промінь. Чорнющими, скорботними очима дивилась на свій люд. З другого боку — кінний Юрій, а під копитами змій, корчійно хапаючи за древко спису полум'яною пащею. І далі — лагідні євангелисти, грізний св. Йоан і сонми янголів і все вище-вище, за архангельськими крилами голубінь піднебесся — Бог-Саваоф.

Князь Четвертинський закам'янів. Молився, чи мислив? Оленка згадала княжну Петронеллю, її веселий погляд, її рум'яне лице, її щебет. Тая ластівонька не знає ні турбот, ні скорбот, ні сумнівання. Тая йде, де веселий, хороший світ. І що їй по чорторию потопу, що їй по грозьбі страшній наві королівства цього, що їй по суєті, по брязку оружжя, що несе загладу, може всім, може найлюбішим?...

Проказала ім'я Януша Корсака, валечного воїна, що в спітканні з неприятелем зазнав ран, але здрігнулась. Чи ж могла просити тут, саме в цій святині ласки для нього? Може його, Корсаків, інший Пан? І відігнала вмить спокусу — який же гріх творила, хіба не повторяла собі, що Бог один, єдиний?...

Без упину молиться князь Святополк. Разом із усіми, що сюди прийшли, ревними, благочестивими.

„І раба Твойого, Господи, Івана-воїна, збережи від кулі, від стріли, від меча..."

Тремт пройняв її. Згасло ім'я Янушеве, в голубінь, в цю солодку млу прийшов він, порубаний і постреляний, але ні, це вже не він, не він... Івана-воїна... пальці їхні зустрілись тоді, бравши святу воду... Боже, змилуйся надімною грішною... Івана-воїна, Львисерце-Виговського...

— — Невинне наступовали негдись мдія — нитове на люд Ізраільський, хотячи їх мечем іскорінити, чада, жени і любимих другов вигубити — — —

Проповідував чернець. Чітко, як золотий дукат падав його голос на камінь. Хор уже не співав. Розвіювалась солодка прохолода. А всі пильно слухали.

— — — Хочеть бо сей страшніший і окрутніший неприятель церкви сплюгавити або обернути в стайні — — —

Ще чіткіше той голос. Втискається як вістря. Холодний голос, а палить. Проникновенний голос.

— — милі суть чада, ближні й знайомі, але всіх єдина отчизна обоймует, за которую кто з добрих людей умріши не восхочет, если ей пожитечним бити маєт? — —

„Правда, отче"... почула Оленка перед собою шепіт. Князь Святополк поник ще більше молошною головою. „Правда, отче, милі суть чада..." і плечі його здрігнулись,

затряслась голова, „правда, отче"... Він плакав, цей могутній чоловік плакав. Але Оленка не могла навіть спитати себе, чому? Там розверзлась хмара, ця обважніла, грозова туча, там гремів грім і били молонії — може грім черцевого голосу — він виріс, виріс — „за любов отчизни Бог в небі вінчаєт несмертельною славою воїна, а вас..." Отче, чи правда, отче — грім на дворі, над садами, над Києвом, Дніпро посинів — — темно, як темно в цій святині — але це ключі вже б'ють прохолодні, це цілющі джерела б'ють — — воїна-Івана збережи — — — від кулі, стріли, меча — — як відсвіт меча ці молонії — — а люд весь ридає — — київські сідельники, цехові, князі й шляхтянки — — —

— — Кажу вам: барзо веселий день засвітить — — Оленка вийшла з церкви. Був вечір як день. Блискавиці креслились над Дніпром. Молільники хрестились. Обличчя було вологе, чи від зливи, чи від першої літньої грози?

І тут же в притворі стояв князь Святополк, такий тихий і ниций, якби ніс на плечах сутужну ваготу.

— Князю, й ви в Києві?...

Він подивився на не, не пізнавав, довго дивився, може думав про далеке й повернувся, пробував усміхнутись, старий, недебелий муж.

— Я буду... я буду в доброго каштеляна... Сина мойого... Януша... в Нестерварі... любого сина забила козацька чернь...

Губа йому тремтіла. Білі брови ізсунулись. І його обличчя було мокре — стояв проти грози.

— А Петронелля — посміхнувся — осявся — моя Петронелля подалась...

— Куди, князеньку мій?...

Він немічно звів руку.

— Туди... до Гетьмана... під прапори... листи залишила... до Когорти...

— Якого Гетьмана?...

А князь, наче дивуючись — який гетьман, хіба вона не знає — гетьман один — — Богдан-Зиновій; посміхнувся знов: заслоняти як муром отчизну... албовім барзо веселий день засвітить... засвітить...

І пішов. Оленка оглянулась за панною. Злива не вгавала. Сади пили, напивались. Небо на сході світилось синню, як зі сталі.

— — барзо веселий день засвітить — —

— Я питалась, сказала панна, а білило на її лиці зми-

вав дощ; це сьогодні ігумен правив, з Братського ігумен — отець Інокентій Ґізель, асанно...

А блискавиці креслились, навхрест і кололи сталь неба, гаснули в Дніпрі, за горами. Пахіть ішла з митрополичого саду. Спрокволу прояснювалось.

XI.

Інструкції Виговського доповнив Тарфелло. Він ночував у Братському, в одній келії з Рославцем — Римша останні ночі пропадав на Нижньому Подолі, клятий авантуріно товкся з Полегеньким — нестеменно; Рославець бачив його на Бабиному Торжку й біля колегії в розмові зі спудеями, шепотівся, намовляв. Троє цехових, з кулаями як довбні, його супроводили. А може й на нього впливав київський воздух? Кралі з Бабиного Торжка зальотно ходили, вихиляючись боками й спокушали бездонними очима.

Тарфелло нарікався скромно: підписком в канцелярії ґенерального асесора Івана Ковалевського, але Рославець збагнув, що гречин воліє видаватись не тим, чим є. Становище в Білій Церкві описав виразніше ніж це ляконічно з'ясовував ЙМ. генеральний писар. Автім, може й мав наказ пояснити затемнену мову Виговського. Гетьман знав про Рославця, але гетьмана збагнути важко, говорив Тарфелло; все мусить починати з нічого, журитись за кожний таляр і орт, подбати про обози, щоб не примерло братство з голоду, лити гармати й садовити війтів. Ні, до цього всього тільки його голова й його залізна рука, це vir illustrissimus[1]), сказав Тарфелло, Бог його дав, Бог його послав вам, люди Роксолянії. Коли спить — не знаю, має час і на вечерниці, має час і на ворожбу; Арґолі каже, що дві душі в ньому — сатурнівська й юпітерова, темна й світла, раз бере гору одна, раз друга, але нічого по ньому не пізнаєте, як бездонна глибінь він, і непорушне її плесо, хоч би сувóрі бурі шаліли кругом.

Про триста тисяч оружних говорять, але так не є, сто тисяч із черню буде, а куп не злічиш, їх Виговський не хоче брати в облік, бо це бродники й дейнеки, сьогодні одно на думці, завтра інше. А Тугай-Бея відкликали на Крим — є це підшепт Порти, що ще вагається. Гетьманова турбота прихилити султана й то через кардинала. Інтриґування потенцій почалося — в Реґеншпурзі чекає резидент Віміна,

---

[1]) дуже світлий муж.

що йому накаже Serenissima Respublica Венеції, Ракочія не збагнеш, хоч Іктар Ґьос у Львові обіцяє допомагати. ЙМ. канцлер Виговський сам поїде до Ракочія в Мункач, поки що просить заступати його через Яна Мазараки у Львові, а людям у Реґеншпурзі, можна й через доброго отця Мокрського, впливати на Відень і на цісарських спільників. Литва — зітхнув Тарфелло — маємо з давен ласку й приязнь з панами Великого Князівства і князь Януш Радивил таку ж опресію як і ми терпить від ляхів, але перебігають нам дорогу кролевенята, в Бозі надія, що Радивил не відішле війська на асистенцію Короні — яко протестант може й подасть нам руку. Чекає гетьман одного дорогого гостя з Кейдан і ти, вашмосте, дорогу йому з Мозиря в Київ і до обозу маєш запевнити.

— Хто ж це такий цей дорогий гість?

Тарфелло тільки посміхнувся. Багато говорити, мало слухати — від місії тієї людини залежатиме, що почне Радивил. Промітку й звинну людину маєш післати ще сьогодні на зустріч цього післанця здалека...

— А Москва? спитав Рославець, нотуючи.

Тарфелло в цій справі знав тільки про листа, відправленого до Сєвська 8 цього юнія царському величеству, многих земель і государств государеві і обладателеві — „облаадателеві" — засміявся Рославець — так, облаадателеві через два ази — посміхнувся Тарфелло; мені, як посполитому не все доступне, ти ж, ваша мосте, як собі того зичить пан гетьман і твій зверхник пан канцлер, всіми засобами дізнайся про московські замисли, а найпаче про те, на якому коні до них пани — рада й сенат під'їзжають...

— А проте, задумано сказав Рославець, признати мусимо в мужеві нам Богом даному велике поміркування, що не варварським звичаєм, після такого знесення військ коронних, далі зі своїм звитяжним воїнством не поступає, а воліє переговори...

Тарфелло посміхнувся ще лукавіше.

— Говориш, маґістре, те, що у нас усіх на язиці, а вимовити не сміємо. Скажу тобі секретно, що великі з тієї причини невдоволення й роздори серед старшини, інші об поли б'ються й роздирають жупани — тепер тільки, кажуть, бити панят, а по польській відповіді, що ще дорікає і пробачення нам обіцяє, коли „слушно жалувати будемо", то аж плач і сміх бере, інші наші зубами скрегочуть...

— Польська бута....

— Адам Кисіль її злагіднить, сказав Тарфелло, гетьман в ньому бачить мужа великої кебети...

— А я — Рославець відсунув з пересердям стола і підвівся, щоб заходити по келії; скурчибика, зрадника і шальвіру бачу...

— То ж поясни це Його Гетьманській мості — перечекав його гнів Гречин і поскуб волоски на бороді; докажи йому, що не варт перли свиней. Він до кролевенят не по варварськи, а по братньому...

— А вони нашому Гетьманові ножа в серце... Знаю я їх! Це коварство, цю єхиду, цю слизь!..

— Не хотів би я в їхній шкурі бути, коли гетьман прозрить це шахрайство. Скаже тоді на весь голос, чого хоче. Вже й так ідуть до нього всі — батька народів, світлоносця бачать... Донці й калмуки й волохи...

— І гречини як ти?..

— Як і я, радісно сказав Тарфелло й блиснув чорними очима: того дня я довго ждав, щоб узріти утвердження правди...

— Ще до утвердження правди далеко — відрік Рославець, ще ця земля багато крови вип'є, поки узрить правду...

— Подвиг і борба єсть жизнь тая, тихо промовив Гречин, то ж, додав він, знов спохмурнівши, треба поспішитись...

Маґістр того ще дня, добре, що невиспаний повернувся Римша, наказав йому кінно, чи пішо, а найшвидше з форшпаном, їхати в Мозир. Там — додав Тарфелло, у жидовина Боруха Майзиса, що під замком держить оренду, в вечір проти Трійці ждатиме чоловік у чорній одежі, мовити — іноземець, з гаслом „д о в а л е ч н о ї І а ї л і" — того чоловіка, не питаючись много, довезти в секреті до Києва Проти св. Трійці?" почухався Римша. Рославець пильно йому придивився: „На Київський реґтедіц надієшся, сацюго? Я тебе й твого Полегенького — кравчика зо шкіри обдеру"... „Ви того Полегенького ще згадаєте — пробурмотів Римша; йому пучки в рот не клади... Його й на Білорусі знають"... „Нагадав — скрикнув Тарфелло; від Його Мості Виговського-Львисерце для Білорусі секретна епістолярія — там же в Мозирі відшукай, вашець, шляхтича Поклонського — з гаслом „Старий Бихів" — він все знає, що треба...

— Поклонського? перепитав Рославець — я його знаю... то й Білій Русі прийшов час?

— Усім прийде час, посміхнувся Тарфеллоо, і Білорусі й Покуттю й Карпатам... З Богом же вашець...

Вислизнув з келії, але й Рославцеві квапно було до сенатора. Хто міг бути цей гість із Мозиря, що намовляє Радивила до союзу? — думав по дорозі — неісповідимі шляхи Господні й союзи сильних цього світу як і тих, хто цей світ хоче змінити. Що Римша довершить місії, був певний, ця лишка пройде крізь полум'я.

В ці спекотні дні, з вечірніми грозами чув, як прибуває йому сил і снаги. Може це діяв київський воздух кипучої жизні? Благодать сіятиму на цих горах — з презирством поглянув на натовп коч і ридванів — пани й панята з'їзджались у Київ, страх їх гнав, дим і заграви, брязкотіння заліза. А в вогні й залізі родиться новий світ. Кавалерія ґенерала Олівера Кромвеля торощила нечестивих, люд вставав за своє право. І тут, на рубіжах Европи й Азії дудніла копитами армія гнаних. Сузірря обездолених починало мерехтіти. Юпітер перемагав Сатурна. Марс заслоняв Скорпіона.

А цей тучний Скорпіон, цей конфектолюбець, цей влесливий гортановстек, цей пухкорукий Кисіль? Невже помилився Рославець, осуджуючи його так з першого погляду? Того, кого Хмельницький називав своїм добродієм і другом? На кого уповав як на людську щирість? Перемагаючи себе, переступав поріг воєводиного будинку. Йому не посторонився, бутно пройшов і гукнув на конюхів русявий московський гонець. Срібло на ферязі грало в сонці, метелялась при боці легка боярська шабля.. Аргамаки замітаючи хвостами пилюку заіржали. Гонець хвацько вступив у стрем'я.

XII

Дім Стеткевичів під Хрещатицькою горою видався Рославцеві холодним і хмурим. Від тіні густих берестів було в світлицях темно, пахло лявендою й тмином, глухе, аж чорне, тяжіло дерево на гебанових кріслах, дубових шафах. Маґістр заглянув, крізь розхилені двері, ідучи на гору, каштеляна новгородського. Важко журився він, видать, сидів у кріслах — читав, чи дрімав? Замислювався цілими днями, не радо виходив до гостей, казала Оленка, а гінцям із Погоста й Нового Двору, забраних черню, махав рукою — „об гетом галава ня баліць" — хоч маєтності вщент сплюндровано. Ждав вістей з Білорусі, та ж бо й Річиця

й Гомель не могли відсікти ребелізантів — посміхався, таїв же й він свою радість? Чи не благословив і сина Михайла, (а він, як казали, вже сотником у Хмельницького), передатись на той бік?

Скорбота в цьому домі, думав Рославець, німі всі, а одна думка. Так воно, так і треба. Золотої середини нема, пане каштеляне. Від тучі не сховаєшся. Настигне й тебе і грім ударить, хочеш либонь бути тим, що в саму хуртовину хреститься, її не ждавши?

А панна Оленка ще в більшому фрасунку, як тоді, в дорозі. Глодає й тебе туга, небого.

— Ігуменові Інокентієві Ґізелеві передай — панна подала маґістрові чересок, на вбогих, не говори тільки від кого, та подякуй за проповідь у катедральному храмі, я такої не чула давно... (її голос зламався і вія затремтіла), це правда, що тільки в Києві маємо злотоустих, словом — мов вогнем пропалюють тебе...

— Чи ти по це мене кликала, асанно? Погладив маґістр своє гостре підборіддя й зукоса споглядав на панну. Вона в Києві розцвила. Зустрілась кров — південний жар й кров — північна хмурність; по Друцьких-Горських і Соломирецьких, від яких походила мати панни — кров українська, по Стеткевичах, менських воєводах — білоруська. Чорна коса у жгутах аж синя, рум'янець збронзовів, може в випукле, алябастрове чоло, може в налиті уста цілував панну київський промінь.

— Я б хотіла сказати — почала панна й спломеніла; тільки тобі одному, маґістре. Бо ти така чудна душа, але серце добре — ти б збагнув мене... Мій брат Михайло в Білій Церкві, передався до козаків... батько мовчить і, я не знаю, може це не нудьга, може це всі таїмо радість... Благочестію вірні... маґістре, вчора князь Святополк Четвертинський сказав мені про Петронеллю... Теє ти чув?...

— Що княжна утікла з дому й — маґістр прижмурив очиці — мабуть, передалась до повстанців? про це вже й у Києві говорять...

— І що ти, маґістре, на це?...

Він приступив ближче й худий вид його блиснув:

— Нема солодшого нічого над смерть за отчизну — таке через мене передав княжні один знайомець. А княжна те почула, бо в неї серце не мертве. Азали ж не казав я тобі, що камінь ще заговорить й Йаїль стане хороброю, бо гетьманові медіямському змішає сон із смертю...

— Але милосердна Естер, опускаючи очі, перебила йо-

го каштелянівна; коли перський цар Артаксеркс хотів вигубити весь ізраільський народ, пішла до палацу просити, щоб не губив ізраїльтян...

Рославець засміявся подумки: „Добре, що читає повісті" й сказав:

— Час милосердя пройшов. Нині час нещадности, панно. Не прошення, а діяння...

— Ти так кажеш, маґістре?.. Азали ж не чув, як мені це вже говорили...

— Хто?

— В чорторийському лісі говорив мені на прощанні Ісакій; пам'ятаєш, той, протопіп, що з посполитими пішов до Перебийноса? Він ще багато чого мені говорив...

Вона підвелась і підійшла до вікна. Розчинила його й враз, у дрімоту цього темного дому ввірвався шум Києва. Голубінь заясніла крізь берести, бездонна й тиха. Пахіть червня йшла з саду. Довшали тіні, а над містом беззгучно кипів бій пурпурних хмарин. Ясу воздавали узгір'я, сокотали левади. Там, у долі розлився Дніпро — лівий берег танув в імлі.

Рославець чекав; зволить же панна ще говорити?

Йому — конфідентові, могла б. Але знімовніла. Вона не могла тепер згадати про Корсака — тоді її лице темніло, наче затінене скорботою, вона надто важила своє слово, але чомусь тут, у Києві, особливо після служби в Софії, навіть ось тепер, відкривши нарозтіж вікно, з цієї затхлої холоднечі батьківського дому, така невимовна тривога полонила її, такий неспокій...

— А що писав мость Львисерце-Виговський?..

Дискретно, хитрюще посміхнувся маґістр і, знечев'я сам відчув, що між цією дівчиною й ним зав'язалось щось добре й дружнє, хоч і несказанно таїнне.

Але покоївка не дала їй відповісти. В саду проходжується пан каштелян, ЙМ. Кисіль і хоче, коли асанна ласкава, з нею говорити. Панна підняла брови — пан каштелян?.. Рославець відступив у тінь: він чекатиме панну після розмови; ось взяв уже з полиці „Перло многоцінное", але що мав воєвода до каштелянівни?..

Адам Кисіль підкручував підфарбованого вуса; дідуган ще кресав іскорки з бистрих очиць, самоцвіти вигравали на пухких пальцях, що обіймали ґарду шаблі. Від киян узяв їхню насмішкуватість і лукавість, але оглада його не тутешня, вишліфував її на варшавських соймах, на постійному інтриґуванні. На цю панну мимохіть споглядав ласим,

старечим оком; могла бути й на його смак, хоч надто похмура, любив веселунчиків, пустотливий легіт, рахманних кіточок, автім не погербував би...

Він почав, проходжуючись з панною по тінистій алеї, про суєтність світу. Так, зітхав, людство це корабель на хвилях, іноді нема ні стерна, ні вітрил, ні зір; куди ж плисти? Або інакше: чи не сон, не маріння це життя наше? Мине як дим, як імла, розвіється і нічого не залишиться, сьогодні і вчора — тільки тлінь і пил. А чому? Бо правди не шукаємо, вічних істин, живемо з дня на день і самі ми — тлінь і пил в цьому нашому горінні, серед людської марности. Ось тому завжди: Замість віри і надії і любови — безвірство, одчай, ненависть і мерзотність. О, люта сторонно грішна! О, люди недобрі, немилосердні, о, плем'я зле й беззаконне! Але в цій прірві юдолі є один якір, що наш безкормчий корабель може прив'язати до тверді. Се вітчизна. Для неї живемо, для неї стараємось...

— Ось я, асанно — зітхнув воєвода й підвів очі до неба — хіба я тут, на землі, нагороду одержу за мої турботи? Денно й нічно дбаю про добро отчизни, а яка заплата? Клевета, лжа. Трачу здоров'я, майно-субстанцію, а лихо маю звідусіль...

— О, якій же отчизні печешся, пане воєводо?... співно спитала панна, потуплюючи очі, за звичаєм. Воєвода спинився й вдарив себе легко в груди.

— О тій же, що й тобі близька, асанно. Ще ближча тобі ніж мені. О тій, що за неї свою кров віддає твій суджений, пан Яґуш Корсак... Про Річпосполиту говорю, панно... про Польонію...

Каштелянівна спаленіла. Вона хотіла відказати, але воєвода продовжував. Озирнувся, стишив голос. Не хотів, казав, щоб чули його українські друзі — ці повзучі змії, о, знає їх алчбу, їх лукавство й ехидність! Як же важко нам, хочби тобі, асанно, й мені, доказати свою вірність Річіпосполитій... (панна спаленіла ще більше). Руські кості польським м'ясом обросли, кажуть козаки, а громадяни Річіпосполитої нас із тобою мають за конфідентів Хмельницького. А я того ребелізанта на голову вкорочу — збагрянів аж Кисіль — за багато собі починає. Накладає з потенціями, з Семигородом — листи його до резидента Ґьоса перехоплено, неясне нам, що собі почне з князем Радзивилом, а про Францію не кажу — пишуть нам, що французькими дукатами вже платить німецьким наємцям! Так, (обтер із високого чола піт) в Києві хоче бути самодержцем, хоч і пе-

ремир'я пропонував Московію собі прихилити хоче, писав до Москви, прелесні листи, але ми його гру знаємо і йому переб'ємо. Ще нині пан Петроній Ласко повезе листи від нас до Севська...

— Навіщо мені те говорити все, мості воєводо? Перебила його Оленка; я політичними справами не цікавлюсь...

— Але мусиш, асанно, коли такий час прийшов. Тепер і невісти не будуть байдужі. От княжна Четвертинська передалась до ребелізантів, кажуть; доброї нам слави наробила, тепер на нас, благочестивих тикають пальцями, всі ви однакові, мовляв... Ні, саме тепер треба діяти...

„Не час прошення, а діяння" — нагадала собі панна, а сенатор, не дивлячись на неї, ще тихішим, ще вкрадливішим голосом просто сказав їй: в обозі Хмельницького пробуває ЙМ. Михайло, брат панни. Для найвищого добра отчизни треба мати в тому ж обозі свою людину — ти розумієш, асанно? Щоб ми знали всі заміри ребелізантів. Саме тепер, коли Хмельницький розсилає конфідентів, інтригує з потенціями. Мость Михайло до того надається. Боголюб і до роду прив'язаний, все вчинить, коли йому батько накаже. Зволить же панна дискретно говорити з паном каштеляном, щоб синові дав такий ордонанс на письмі, а ми вже самі...

Панна змінилась на лиці.

— То мость сенатор хоче, щоб брат мій, ротмістр Михайло, як і батько мій, як і я стали твоїми конфідентами?...

— Хто казав, хто казав — приплющив очиці Кисіль; для публичного добра...

— Щоб брат мій, добровільно пішовши на службу гетьманові, був коло нього зрадником і шпигуном?...

Кисіль зжовкнув. Панна знечев'я сполотніла. В очах у неї яскріли тихі, сині пломінчики. Вона зашепотіла збілілими устами:

— Вашмость в цю ж мить, не чекаючи більше... як стоїш вашець... рач звідси геть, з цього дому геть... зрозумів вашець? Поки псами не цькуватиму... геть звідси...

Адам Кисіль остовпів. Він тільки перегодя, тільки уникаючи цього синявого відсвіту в темних очах, тільки завважуючи тремт поблідлої руки, збагнув, що вчинив неймовірну недискрецію. Й, незабувши низько вклонитись, швиденько, тремтливими, старечими кроками пішов по алеї на кружґанок і, не заходячи в світлиці, кругом-кругом, до брами. За мить його цуґ зацокав підковами.

Рославець з вікна побачив, що панна Оленка сама. Він відложив книгу, що її читав — не читав, зійшов у сад.

Панна, скам'яніла на лавці, під кленами, підвелась і пішла йому назустріч. Рославець спостеріг, що її обличчя, як після тучі, яка пройшла, проясніло. Вона йшла й її обличчя стало вже зовсім ясне, спокійне. „Вашмосте, сказала вона різко, сьогодні до Москви через Сєвськ іде лист від панів — ради на шкоду його мості Гетьманові..." „Якому гетьманові?" перепитав Рославець. „Гетьманові і вождеві нашому Богданові"... тихо відказала панна Оленка Стеткевичівна.

XIII

— Що писав їй Виговський? Ат, натурально ж, писав про любов. Про бурі житейського океану, про щит Кассіопеї, що ним, зоряним, хотів би заслонити себе від стріл амора — про що інше можуть писати собі? А я, як той дурень, прости Боже, конфідентом для закоханих! Був для Мрозовицького у Львові, тепер для Виговського в Києві. Скоріше, вашмосте Соболю, скоріше, острогів! До київських воріт, так, поуз воздвиженський роскат, праворуч, скоріше! Дивіться цей ваш огир зі стайні пана сенатора, а за моїм манастирським не вженеться. Цоки, цоки, поки місяць світить. Пістолі в ольстрах? Не втече песький син від нас. Хто перепинятиме, тому кулю в лоб. Скоріше, мості Соболю, чвалом, чвалом! Обережніше з гори. Скільки їх буде? Нас троє, але брат Андрій за чотирьох стане, це ведмідь — не чернець. Тепер повертаємо на Поділ. Обережніше з гори. Варта на роскаті спить. Тепер просто перед себе, на Успенську церкву, минемо Кожум'яцькі ворота, там псубрати не сплять, там голендри на варті. Поуз ратушу, в цей заулок, до Святодухівської церкви... цоки, цоки, поки світить місяць. Урожоному панові каштелянові все плетиво перетнемо, так моє серце чуло, що готує нам несподіванку. За пістолі, братчики, добре дбайте!... вперед, вперед, до Духівських воріт, сюди, до Малої башти. Добра панна Оленка, ласкава панна каштелянівна. Якби не вона, не знали б ми нічого про пана Ласка, цього песького сина, конфідента. То я собі думав, чому це Бориско Грязной товчеться в сенаторському подвір'ї. Інтригу собі з Москвою затіяв пан сенатор — кість українська польським м'ясом поросла, а божився, а ламентував, а присягався: я як Атлас двигаю ваготу, отчизні служу... Не гаразд мості сенаторе, двом бо-

гам кадиш, так добре нема тепер, добродію Адаме. Ніколи на матлярство твоє зважати, це вже наш час сенаторе... Скоріше ж, мості Соболю...

Три вершники мчали сонним Подолом. Вже сповивались темінню останні дімки форштату, блиснули здалека нічні обходи ліхтарями, блимнули вікна Михайлової коршми, гулко цокотіли підкови по битому тракті в Печерськ, Нижньокиївський роскат височився в віддалі, у Духівських воротах їм перегородив дорогу стражник — з дороги, скурчибику! крикнув Рославець; ми сенаторські вістовці; не бачиш? І за ним, зсутулившись, пан Євтихій Соболь, що не питаючись, куди й як, пішов за ним. Ще захопив із братського манастиря Ґізелевого послушника, того велита, брата Андрія, так і чвалував в скуфейці, з шаблею під рясою. В ярку, за Малою баштою, Рославець спинив коня.

— Щоб вашмость знав і ти, брате, — перевів він духа; поки комісія інтриґує Гетьмана Зиновія пактами, королевенята добре дбають. Недаремно від канцлера Осолінського три печатані листи були до воєводи...

— Із Войтіхом М'ясковським — королівським комісаром, довго розмовляв учора, вів таємне консіліум; вкинув Соболь, сам я те чув...

— Політика їхня й пана Кисіля подвійна — проволікати й дурити, а тимчасом робити своє: зібрати посполите рушення й перемовити всі потенції на свій бік.

Що там у Білій Церкві, того ще не розкумекали, самі собі винні. Нині ж пан воєвода вислав гінця, ЙМ. Ласка до Сєвська, де живе думний дяк, з листами від коронної Ради й приватними суплікамн, так сподіваюсь. Наша річ, мості панове, ті листи взяти...

— То чого ж стоїш, вашець? — перебив його Соболь; перед, поки час, таж пан Ласко виїхав на присмерку...

— Тоді в... в... він вже на т... т... т.,, тому боці, сказав загикуючись, послушник, він напевно взявся на Печерський перевіз, а ми берімось на Почайнівський міст, переріжем йому дорогу, я знаю шлях манівцями, через вигуровський ліс...

— Рушай, рушай, брате, на Почайнівський міст... За ярком війнуло вологою. Коні хропіли, сходячи з кручі. Внизу стелився туман. Чагарник збігав по узгір'ї. Молодик вже ховзнувся Дніпровим плесом. Листочки сріблили на тихих берестах. Коні заіржали. Назустріч ішла кінна купа. Люди зпід шолома підзорливо поглянули, але пан Соболь і їм гукнув — вістовці від пана воєводи в Димер —

пропустили. За цокали підкови помосту, з Почайни пішов туман, крикнули сполохані птиці, місяць за туманом став жовтий-жовтющий, пан Соболь відставав, йому, барлуватенькому, було на коні тряско. Раптом послушник Андрій спинився — вашмосте, зашепотів, далі мосту нема, я, як на те, не спам'ятав, що ще з весни зірвало... Сацюго, крикнув Рославець, то ж ти нас зарізав, брате — хіба вплав ідемо, чи що?... Він завернув коня на місці, але чернець зіскочив зі свойого вороного. На взбіччі, в імлі, чорніла хижка. Не карай, вашмосте — радісно гукнув брат Андрій і побіг, брязкаючи шаблею під рясою, до хижки. Маґістр і пан Соболь чекали. Послушник стукнув тричі. По хвилині аж хтось озвався з теміні.

— Хто такий?

— Яфетові браття, відказав брат Андрій; перевозу подай, Ждане...

„Яфетові браття, посміхнувся Рославець, це, видать, Полегенького когорта. Й брат Андрій з ними"... Пошкодував, що нема Римші. Але Римша напевно вже в Мозирі, коли б щаслив вернувся. Косолапий ченчик уже йшов до них із заспаним перевізником. „Він нікого не возить, сказав ченчик, але нас перевезе пороником". Пішли в туман.

Дворянин Петропій Ласко, в службі воєводи Кисіля, спроквола їхав Чернігівським шляхом через вигуровський бір. Поряд нього куняв вістовець Бориска Грязной, брат московського резидента, а ззаду їхало троє драґунів. Грязной перепився в Києві, схилився на гриву й мимрив своє, несусвітнє, а дворянин був радий, що йому не докучає п'яною бесідою. Дорога далека, аж у Сєвськ, ще встигне надокучити. Дворянин гербував московитянами, їхньою щирістю в піяцтві, його вражала розбещеність їхньої мови. Був тихого норову, нерубашної вдачі, вмів служити й слухати, знав своє місце і воєводу Кисіля вважав півбогом. Писав навіть вірші, акростихи й раки на сенаторову честь, прирівнював його з Цинцинатом і Катоном, добре бо за воєводою Кисілем жити й правий це муж. А до Сєвська, то до Сєвська, така вже його місія; пан Ласко завжди більше в дорозі, як у дома. Завжди з важливими листами, іноді, тільки згодом довідувався, які це коштовні листи. Хороше походити коло воєводи, він як батько всім Ласкам, а благочестія хоронить і отчизни слуга. Грязной — теж і ім'я як подобає, міри не знає в вині. Але боярин — шабля в яхонтах, збруя на коні трирядна, позолочена, а п'янчужка, прости Господи — — така далека дорога, світанням у Черні-

гові будемо, а вночі тепер прохолодно, вдень — спекота... „Вашмосте, сказав ззаду драгун, люди йдуть кінно..." Ласко здрігнувся, поглянув на Грязного, торкнув його, той забелькотів — „боярине Борисе Івановичу, гей, боярине..."

На шляху стояли вершники. Драгуни зняли піщалі, Грязной забурмотів, покліпав очима, оковитою било від нього, листва тремтіла. „З Богом, людкове, озвався, проганяючи страх пан Ласко; чиї будете?" „Свої, насмішкувато озвався верхівець і Ласко пізнавав цей голос; пана Петронія Ласка віра?" „Його самого". „То ми добре дбали, вістовці від пана сенатора. Позволь блище, вашець". Ласко під'їхав і на віддалі півконя пізнав Рославця. „В чому річ?" „Маєш вашмость віддати мені листи до думного дяка, не мають іти". „Азали ж маєш про те цидулу від пана сенатора, з сиґнетом?" „Маю, сказав Рославець, дивись сюди", і, наїхавши на нього, блиснув дулом пістоля, приставив його Ласкові до грудей. „Писни тільки, вашмость, підеш до Авраама. Зволь дати листи". „Ви — тать і розбійник, вашець, за теє заплатите". „Все в божій ласці, засміявся маґістр, а покищо, поспіши з листами". Ласко, тремтячи, з пістолем на грудях, розщібував торбину, а тоді над'їхав Грязной, хрипло й сонно питаючись, у чому річ. „У тому — блиснув пістоль у Соболя в руці, тільки рушся..." Грязной відразу отверезів: „Розбій — крикнув — я гонець Єго велічества! Я государів муж, черкеси!.. „То ж і просимо тебе, ґречно сказав Соболь, не починай з нами справи, поїдеш во свояси..." Драґуни були ні в тих, ні в сих, але бачили здалека, що це подобає на веремію. Двоє націлились з піщалів, але їх випередив ченчик, заставляючи пістолями в обох руках. Рославець, вихопивши Ласкові листи, крикнув до драґунів: „Нас, кінники, йде купа. Коли хочете, накладайте гирями, а ми вас не займаємо. Ви чиї?.." „Благочестиві, глухо відізвався драґун, сенаторської хоругви"... „Але ви, пеські діти, не за благочестивими тягнете, наїхав на них велит-ченчик, гемонам служите". „А хто ви будете?". „Пана Пободайла діти, з його купи, на загибіль панам" — гукнув Рославець і знав, що драґуни вже знітились. „І ми з вами підемо, чи що, Яцьку?" „Авжеж підемо, озвався Яцько-драґун, ми про пана Пободайла давно питаємось". Ченчик проте забрав їм оружжя.

— Бачиш, вашмосте, проказав Рославець до Ласка, непереливки. Раджу, не протився...

Ґрязной рикнув і шарпнувся до шаблі, але ченчик під'їхав, підняв його на сідлі й опустив знов, викрутив йо-

му руки й прив'язав його до його ж шаблі, московитянин затих. Пан же Ласко сопів і, обтирав піт. „Не хороше, вашмосте, вельми не хороше", „як нам служба велить" — засміявся Соболь і Ласко отетерів нахилився, щоб розглядіти: „То й пан Соболь тут?" Соболь зняв перед ним шапочку.

Рославець від'їхав з ним на бік, залишаючи ченчика на варті.

Він кінчив перечитувати листи до місяця. Канцлер Корони й пан М'ясковський через сенатора Кисіля (вибрали собі зумисне посередника до Москви!) просили думних бояр, хитрими і прелесними словами, Хмельницькому не вірити, ані гарматами, ані гаківницями, ані ратними людьми не спомагати, а кордон, як і досі, тримати під стрільцями, живої душі не пропускаючи. А якби якісь оружні купи перейшли ненароком через кордон, зачинити під сторожу, бо ребелія страшна не тільки Короні, але грозить і іншим краям. Прелесним листом Хмельницького щодо союзу з Литвою не вірити, литовський Великий князь не дасть ніякої підмоги козакам. Все це крутійство, все це козацька, а може й ще дальша інтрига. В приватному листі Кисіль клявся думному дякові в свойому благочестії, як то він манастирі хоронить і перестерігав перед Хмельницьким, за високо, мовляв, починає, накладає з єзуїтами й з аріянами...

— Вашмосте Соболю, бранців віддай драґунам, щоб пильнували, ось і листи, з ними поїдеш у Білу Церкву, атже ж нема чого тобі вертатись? Брат Андрій при тобі, коні маєш, як орли. Пильнуй, щоб не попастись вишневиччанам, хоч їхні купи бояться лісів Драґунам вір, зле не дивляться. Наших зустрінеш — розговоришся. А в Білій Церкві скажи пану Виговському, що ставлюсь незабаром, у нього через його гінця, пана Тарфелла передам авізо...

— Хіба ти не з нами, маґістре?...

Рославець люб'язно стиснув його за рамена.

— Маю ще в Києві турботи, мості Соболю. Крім публичної справи, непокоюсь за панну Каштелянівну. Відплата мості сенатора її не мине. Поки не знатиму, що вона в безпеці, не рушусь з Києва. Будь же здоров і йди щасливо...

Соболь здвигнув плечима. Кожен має свої турботи, а проте було б лучше...

— Щаслива путь, браття.

Рославець ще постояв і глядів, як громада вершників, оточивши пана Ласка й московитянина, що сердешно й люто проклинав, поки його кулаєм не втишив котрийсь дра-

ґун, взялась на доріжку в лісі. Ще тріщав хмиз і шугали сполохані птиці згодом все стихло. Тоді Рославець завернув коня на київський шлях.

XIV

У садах на Поділлі, на лугах при Печерській слободі, вже вилискували коси, але страдна була тая косовиця, луги вмлівали від шквару. По сарані посуха, а літо лиш починалось. Ночі не встигали холодити землі, втім парили й вони — багряні, розжеврені; може це запалювали небо віщі знаки, невиданні комети, може від Почайни горіли ліси, там говорили, проходили козацькі й дейнецькі загони на Сіверщину.

Рославець, знеможений, повернувся з Печерська у братську обитель. В Дівичому, у стариць на Печерську, за ласкою Ґізеля, захистили панну Оленку. На той час, поки вигасне лють воєводи, а в нього руки довженькі, проживала б у манастирі, з добрими черницями. Там воєвода не найшов би її так скоро, хоч би й розіслав гончих шпиків, а пані каштеляниха, за призволом каштеляна, мала її відвідувати. Втім і сама панна потребувала самотньости. Рославець, бачив, що, хоч про давне говорила мало, але ще вагалась, ще боялась сумління, недаремно просила його, як тільки зможе, найти пана Корсака, що перебував у Вишневецького й передати йому листа. Тоді їй було б спокійніше. Тоді могла б, казала, залишитись до віку в дівичому.

Ще перед своєю келією, Рославець почув знайоме хропіння, зо свистом і белькотом. Він радісно підбіг до дверей. На кожусі спав, розкинувшись, Римша, як приїхав, у запилених чоботях, у подертих плюдрах. А біля вікна, на ослінчику, сидів і вичитував з книжечки якийсь сумирний чолов'яга, з продовгастим, жовтоватим обличчям, широкою щелепою й лисавим, кантовастим лобом. Очі його, телячо непорушні, зукоса спинились на Рославцеві й знов уткнулись в книжечку. Маґістр заговорив до нього, але чолов'яга похитав головою, забелькотів, показав на лоб і вуха — глухий і німий, подумав Рославець і взявся до Римші. Сацюга спав, як забитий і маґістр його ледви добудився. Ігумен Ґізель, увійшовши, сміявся собі в бороду й дивувався маґістровій терпеливості

— Рекґедіц — зірвався нарешті Римша; пся кість, виспатись не дадуть. Вашмость не знає, що легше перейти верблюдові через вухо голки, ніж тепер з Мозиря добитись

до Києва? Пеські синове підозрівають в кожному шпигуна, а я маю особливе щастя: здавен, хоч і ягняткову маю стать, по пиці пізнають лиса. Ще й з цим добродієм на припоні...

— Він не мовить і не чує? Спитав Рославець.

— Він і мовить і чує, але іноземець ще й пришелепуватий, він удає глухонімого, щоб його не питались. Гей, ґоддеме, крикнув до нього Римша, не таїсь, тут всі свої, камрати, фратри! (Чолов'яга кивнув головою). Не говоріть тільки з ним латинщиною, бо боїться її, як чорт свяченої води. Це мабуть анґлієць або голяндер, хоч не побожусь. Ґізель спитав його по німецьки. Чоловік підвівся, він був у міщанському одязі, довготілесний і кремезний. І мовив по англійськи:

— Він нарікає на нечестивих, добрав Ґізель. Амаликитяни.

— Ось маєте, маєте — крикнув Римша, сидячи на кожусі й трясучи рудою гирею — від Амаликитян все починається. Бігме Боже, коли це не лютерський доктор... я їх знаю. Говорять у ніс і кожного папіста смажили б на повільному вогні. А цей, крім того, що читає Біблію, де треба й не треба, недасть вам за Бога поласувати, хоч сам їсть і скоромне. Що до невіст, то простіть, отче ігумене...

— Римшо, Римшо, похитав головою Ґізель, ви таки не знаєте справді, хто цей боголюб?...

— Ані не сниться мені, хоч я з ним, як Марко з торбою протовкся по битій дорозі з Мозиря. Все було гаразд, коли я їхав туди, маґістре, все, як ви сказали. Ця його милість (не знаю, як величати) чекала мене у Майзиса, є то добрий жидовин, мудрий жидовин. Пана Константина Поклонського я не застав, але бачив його брата, сказав: не турбуйтесь, вашмості, все робимо, що годиться. І пан сотник Груша, якого ми бачили в Острополі, маґістре, вже там добре дбає з братами Поклонськими. Дивись і рекгедіц аж до Старого Бихова. Річиця, Турів, Давидгородок — в вогні. Про те все в листах і цидулках. Але поворот, нехай Бог милує. Ішли ми нібито старці до Лаври, але, собачі діти, не завжди вірили. В Овручі ледви витягли ми ноги й скажу вам, як стій, ця його амалакитянська мость, хоч і гугнява, але січе шаблею, як папенгаймський кирасієр. Обступили нас кварцяні, так двох ми поклали з пістолів, двох зарубали їхніми ж шаблями і на чужих конях втікли. Опресія була ізрядна, нехай мене грець вдарить. Коні ми під Києвом продали, з тим, що їх милість, яко боголюб, мамоною гербує, тоді я взяв цілу квоту, звичайно,

щоб роздати бідним (підморгнув Римша) — аж у лісі, поперек дороги, рів — ми й упали туди. Це вже не паниляхи, а наші зарубали дорогу. Взяли й нас за шпигунів, бо вельми їм моя мармиза не подобалась, так ледви відпросився, всі молитви їм благочестиві проказав, щоб повірили, що й я грецької віри...

— Ти ж, крутію, сказав Рославець, клявся, що ти аріянин, а у Львові був католиком...

— Чиє володіння, підморгнув Римша, того й релігія, ви це знаєте, маґістре.

— А гроші забрали вам?...

— Забрали, зашльохав Римша, весь дорібок убогих. На Київській брамі ще нас хотіли голендри пов'язати, теж була опресія. Але з таким сікачем не пропадеш... Хоч, що правда, без мене і він би пропав, як руда миша.

— Як би він зрозумів по нашому, посміхнувся Рославець, то напевно ця оповідь була б інакша... Надіюсь, що ти й далі поведеш цього чужинця...

— Це вже ні, сказав Римша; його гугнявий голос, його звичаї і його мова мені діють на голову. Може це й добрий чоловік, але косноязикий і надто праведний, живим на небо преться. Я ж і так звик до думки про пекло і нам не по дорозі.

— Римшо, Римшо, знов похитав головою ігумен; за це мовлення таки напевно чекають вас чорти з кліщами. А щодо цього чоловіка, то мені вже проясніло...

Ігумен підійшов до крутолобого й проказав декілька слів по гебрейськи. Чоловік просяяв і приложив долоню до очей — заговорив швидко, швидко по гебрейськи.

— Він сказав, пояснив Ґізель, що його надія в визволенні Єрусалиму, що Ісус Навин уже на чолі воїнства й всі, хто прагне до світлости Єрусалиму й його браття. А сам він велебний Браун з Маркету. Більше він нічого не скаже.

— І не треба, отче ігумене, сказав Рославець, це не наша справа його слухати. Нехай слухають його ті, до кого він післаний з таких далеких сторін...

— Не дальших ніж ти гадаєш, маґістре; посміхнувся Ґізель, бо вольний дух не знає ані просторів, ані віддалей...

— Чи ж ґенерал Кромвелл?...

Рославець приложив палець до уст. В келію всогнувся гречин Тарфелло.

— З цим вістовцем, домінусе Тарфелло, сказав Росла-

вець, ви вирушите ще сьогодні в Білу Церкву... І Римша з вами...

— А куди йдете, домінусе?..

— В обоз амалакитян, засміявся Рославець; сьогодні повернувся пан сенатор Адам Кисіль із свого Брусилова...

Ґізель благословив його.

— — — — — — — — —

„...всі хоругви в реґімент віддаємо за спільною згодою і в послушенство панові Адамові Кисілеві, зацному й великому сенаторові, що його і давніші заслуги знають у Річіпосполитій"... нагадав собі Рославець слова, що їх переписував недавно з ухвали шляхти волинського воєвідства. Ішов по сходах Кисілевої палати, вкритих коверцем. Смола горіла в барилках, освітлювала стіни, ґобелени й статуї.

„Має ж крутити хвостом хитрющий лис, має ж носити влесливу личину лицедій, то тій інтермедії буде скоро кінець. Тим двоїстим душам кінець. Або одна Річпосполита або друга. Двох вір не має людина, тільки одну. Хто того не збагнув, нехай загибає..."

Пана Соболя, неодмінного сенаторового секретаря, вже не було в передпокою. Рославець посміхнувся про себе, добрий пан Соболь. Якась лисяча личина провела його до дверей. „Пан воєвода вже вас чекає, вашмосте, де ви так барились?"... Гайдуки розчинили двері, Рославець пройшов поуз статую Помпея; „будеш знати нас, шальвіро..." Невже він думає, що його інтриґи ще придадуться?"...

Зза стола осяяного свічами, підвівся воєвода, отяжілий і пожовклий, якби втомлений віком. Його очі важко вперлись в Рославця й він хрипко проказав:

— Що ж, вашмосте шпигуне, азали таки справді думав, що ти хитріший від мене?...

Ні, пане-братіку, Кисіля таки не стравиш, не стравиш...

Він плеснув в долоні. З кімнати вийшов вкрадливим поступцем лишки, убгавши голівку в плечі, прелесно посміхаючись, пан Петроній Ласко. За ним ще одна личина в монаших шатах. Ласко блискотів вузькими фіолетними зікорками. Рославець оглянувся. За ним стояли два дебелі гайдуки, не віщували нічого доброго.

XV

Хоч подаґра докучала панові Кисілеві того вечора більше, чим коли небудь, він встав із пересердя з крісла

й ходив по кімнаті, люто виблискував випуклими очима. Такий то пєубрат! Вже мав про нього реляції, того авантюрника, того безштанька, шкрябайперце, звідки тут узявся на його голову, в Київ аж добився — ребелізантський конфідент цей Рославець, як стій. Спостеріг його хитрющість вже раніше, отець Яким Єрлич, хоч сидить у манастирській келії, має добрих друзів: донесли, що Рославця бачили й у Львові з підозрілими людьми й до єзуїтів захожав, а вони (найбільше Генцель Мокрський, теж лукава бестія) притягли його до своєї конспірації. У Києві придбав славу огладженого й бистроумного — такі найбільш небезпечні, казав Єрлич, автім каштелян і сам це знає, товкся й між шляхтою й поспільством і манастирською братією, а вона вже когонебудь не допустить до себе... і врешті реляція того бідного пана Ласка, що вирвався з козацької неволі, утікав через ліси, ледви душу виніс — це вже зовсім ясне.

— І щож, мості Рославче — сикнув каштелян Кисіль, спиняючись перед маґістром; хотів ти нас у дурники пошити, ласку собі в твого пана Богдана заслужити? Гай-гай, небоже. Як то тепер покладатись на чиєсь слово? Прийняв я тебе, як свого — ані в гадці було про твоє лукавство, а ти мені он як...

— Школа Хмельницького, мості сенаторе, той теж вигрівався за пазухою у покійного короля, поки не вжалив... Змия...

Рославець приглядався тому чоловічкові, що мав такий пискливий, злющий голосок. Бачив його передтим, іноді, як просовгувався ящіркою по сенаторових передпокоях: худерлява, сутула, сливе горбата стать, прикре, зеленкувате лице й общипана борідка, а погляд зависливий, розлючений, так би й шпигнув. Йоаким Єрлич, чернець Печерської Лаври, книжник і політик, ось який він! Не любила його братія, Ґізель, хоч і вистерігався говорити про людей добре, чи лихе, морщився, згадавши його, ігумен Оксентій Старушич не терпів — гадь і матляр, казав, ніхто не знає, кому служить, отець Тризна тільки постукував ґерлиґою — Юдаш, крутив головою, паскуда.

— Тать, розбійник, душогуб — хрипко крикнув ізза широких плечей сенатора пан Ласко — і Соболь з ним, шкода, що сивину має — душу мою хотіли згубити!.. Пістолем грозили...

Каштелян упер свої втомлені очі в Рославця. Цей оливʼяний погляд хворої й старої людини було важко знести.

Обличчя у Кисіля за ці дні, мабуть від тряскої дороги набреніло, пожовкло, глибокі зморщки лягли на чолі й коло уст, а вуси опали, фарба з них сходила, виглядав він увесь кволо й підтоптано, хоч і гороїжився. А над усе докучав, мабуть, гостець. Рославець не відвів своїх очей.

— Я тебе, мості пане мій — сказав сенатор — за теє матлярство згною в Арсеналі. Я з тебе клїщами вирву, яка то ваша конспірація, пеські ви синове. В трибуналі вміють катувати, це вже будь спокійний... Та я тебе, як схочу й під сокиру віддам...

— Віддавай, мості сенаторе, мовив Рославець, мені тієї смерті не боятися...

Віск із свіч топився й падав на коверець. Рославець чекав, що буде з тієї тиші, що залягла світлицю й чутно було тільки сопіння Кисіля в рудосивий вус. Гайдуки переминали ноги, Єрлич стругав за столом перо й від свіч його лице вигострилось, стало як у мерця, ще прикріше, ще жовтіше. Рославець подумав, що на дворі тиха-тиха ніч й зорі впали в Дніпро, заросились левади й на мить йому стало тужно. Арсенальне в'язення знав, там ями, глибоко в землі, світу-сонця нема ніколи, волога й пацюки — — брязкіт ланцюгів — — катюга біля доби — — теє все знав, моторошне. Але сказав:

— Твоя воля, мості воєводо й сенаторе, роби, що знаєш.

— А ти не жалуєш напасті на пана Ласка ані свойого єхидства?....

Рославець знизав плечима.

— Єсть це наша війна, сенаторе. Хоч воюю без палаша й мушкета, але воїн єсьм і готовий головою покласти. Може така смерть благополізніша ніж всяка інша...

Воєвода брацлавський і каштелян київський знов упер в нього олив'яні очиці.

— Чому так?..

— Бо се за отчизну смерть, а милішої від неї не маєш...

— Читав-єси Ціцерона, матляре?..

— І без Ціцерона се кожний знає.

— Бахорство це! Розпуста! Блудословіє! Крикнув Єрлич; ви його слухаєте, мості воєводо! Він ще чеснотою назве бунт і різунство. Він ще Хмельницького нам богомданим Кесарем нарече!..

— І назву, спокійно сказав Рославець; ти, отче, надаремно ся фрасуєш, а шкода, як кажуть, ревний благочестивий. Хіба мені таїтись нині: маю Хмельницького за

вождя нам Богом даного, за спасителя вітчизни й йому служу, бо він сам перший слуга вітчизни...

— А я не служу? писнув Кисіль; я ночей не сплю, я до уст не приймаю, так журюся вітчизною!...

„Добре журишся, посміхнувся подумки маґістр; на Брусилові, на Носові пан, підданих січеш канчуками, поташ і салітру потом хлопським добуваєш, посилаєш пшеницю в Ґданськ, на людському горі, на мужицьких горбах доробився, знатнішого й багатішого не має над тебе, а сам був худопахолком, хоч тепер і герб собі заробив і від київських князів виводиш свій рід..."

— І ти того не знаєш, вашець — кричав Кисіль — і гетьман того не знає, що я розп'ятись дам за матку нашу вітчизну. Подуріли всі! На рожен полізли! Проти тиранства встали, а в ще гірше тиранство хочете ввести вітчизну, в тиранство черні! Знаєте ви те, що дієте? Знаєте, який вихор сієте? Що, гадаєте, викільчить з того засіву?...

— Найвільніша Річпосполита козакоукраїнська, сказав Рославець; без тиранії над людом, без своєвілля станів, з вічним визволенням від робіт і затягів, з подаруванням усім свободи — всім, хто на нашій землі живе, з правом до вільного вірування, до вільної праці на ріллі, в торговлі й ремеслі... Така викільчить республіка! Як за давніх часів, за київських князів, що правили за дозволом і порадою суспільства, а не за своїм уподобанням. Республіка, що нам, не захожим і наїзжим, а дітям Роксолянії, без холопа й без пана, від Низу аж ген — де лиш наш живе хрещений люд, буде оселею...

Єрлич сміявся, пощипуючи борідку. Ласко, вбгавши голівку в плечі, виглядав блідо й кволо зза реґалій з книгами. А воєвода сів у крісло і сопів, сверлував Рославця очима. Не витримав і вдарив кулаком об поруччя — блиснули самоцвіти на його перстенях.

— Теревені говориш, мості пане! Химериш, вашець. Ніколи того не буде, ніколи не відродиш київської давнини. Вітер у тебе в голові, мариш, сниш, причинний, юродивий.

— Чому, ваша милосте, сказав Рославець, не віриш в це?...

— Ви з ним договоритесь, мості сенаторе — крикнув Єрлич; се все мячіння, се неприкаянного блудословіє...

— Цить, отче — озвався Кисіль, я хочу з ним говорити...

— Такого в диби й до ката!...

— На те час, буде час. Скаже ж мені він — причинний, що не до речі говорю? Я на землі стою, обома ногами, я йо-

му промовлю до його завихляного лоба. Не він один так думає, те все нашепотіли йому — і тут у Києві такі є і там, у Білій Церкві... то є недуга фантазії! — пискливо кричав Кисіль — химера! З чим ся пориваєте, небораки? На кого? Хто з вами? З немитими хлопами йдете, з хиткою черню? Азали ж розум у вашій голові, конспіратори? Азали ж не подобаєте на того Катіліну, що своєю алчбою до володіння пірвався на мудрість сенату й упав так нікчемно? Катіліни єсьте, Катіліни!...

— Катіліна, сказав Рославець, більше для своєї привати конспірував аніж для публичного добра, приклад сей, мості воєводо, не влучний. А вже найнетрафніше те, що ти, ваша милосте, рівняєш з Римом сю корону. Де тут римські бачиш чесноти? Де мужі такої кебети як хоч би Катон, Ціцерон, не кажучи про Помпеуша, Красса, Цезаря?.. Де римська справедливість? Де право? Де римський обичай? Злодійство, розбійництво, тиранія — се є тієї корони чесноти. Сваволя королевенят, утиск люду, заборона релігії, темнота, здирство, ґвалт, ошуканство, лихоімство, пиха, розпуста — ось чим стоїть Річпосполита. І ти, мості воєводо, за нею горою. Ти пана Хмельницького, а величі діла його ще не обняти розумом, ще тільки зоря його зійшла, збагнути не хочеш!.. Так, так, мості воєводо, говорив я вже з тобою. Не наш ти чоловік, не нашим духом дишеш, забув-єси свою націю, свою релігію...

— Неправда, скочив Кисіль, неправда тому! Я за націю і релігію стою як мур!...

Рославець посміхнувся.

— Колись може стояв-єси, давніше стояв, як ще жив митрополит Могила, Йов Борецький — не кажу, честь за се тобі. Але нині того вже замало. Нині інші люди ся народили, сенаторе. Діти в залізо повбирані. Нині золотої середини нема. Нині на півдороги не стоять. Нині знають: албо ми албо вони... Нема з ким, кажеш? Неправда — вся Русь встає. Хто живий. І люд і міщанство і шляхта йде, така, що ще недавно відрікалась від свойого — й її сколихнуло...

— Задля злодійства й пихи... писнув Ласко.

— Ні, пане Ласко, пиху і майно мали Кричевські, Теодоровичі й інші, але задля любови до вітчизни, Пішли, бо мужа побачили нарешті, що може Цезарем стане...

— Як Русь Римом! Засміявся Єрлич.

— І стане, отче! З запалом крикнув Рославець; сам ти прийдеш і поклонишся. На руїнах вашої Корони, на попелищах нашої неволі — встане нова республіка!

— Чернь вас задавить!..

— Не бійся — голова є в нас, що чернь приборкає, коли треба, залізом випалить. Так не є зле. Що ґвалт буває від черні — не диво, ліс рубають, тріски летять. З сухим деревом і мокре горить. Не пеняйте, бо самі винні ви, королевенята. Ґвалт за ґвалт! Але й черні скаже наш Богдан зась, коли буде треба...

— Маєте ж потенції за собою? Хто нині без опори на потенції може політикувати?...

— Не в потенціях шукаємо сили, а в собі самих, пане Ласко!... Коли будемо сильні самі через себе, то й европейські потенції прийдуть до нас...

— І поможуть вам повалити корону, цей щит — захист перед Азією?..

— На такий щит давно вже Европа не надіється. Наш — козацький щит буде для неї певніший...

— Так і повірять европейські мужі твоїй хлопській республіці, вашець? За сермягами й кожухами, за Перебийносами й Кошками вашими будуть певні?

— Чудний ти, отче Єрличу — посміхнувся маґістр, хіба ж тільки Кошки й Перебийноси в нас? Хто з нами — не знаєш, бо ще не час, але й ті, які вже відкрито станули коло Богдана-Зиновія, хочби Виговські й Нечаї, Зеленські і Хмілецькі не мають ясних голов? Гай-гай, якби ваші коронні півголовки хочби трохи мали їхнього розуму... А пан Ґловацький, а пан Лісницький, а Гоголь, а Воронченко? ачей знаєте їх?..

— Худопахолки, шляхетки...

— Хочби й підло уроджені, що з того? Чи ж казати вам, освіченим і розумним, що не за мамону придбаєш собі розуму, що й холоп і кожум'яка можуть мати більше кебети ніж ваш пан диґнітар у золотому ридвані...

— Плебс пошиєш у сенаторів, то хто буде сіятиорати?...

— А тож бо то й є! Боїтесь того, бачу. За маєтності свої боїтесь, за багацтва!.. Не за Річпосполиту, що в неї давно вже й самі не вірите, а тільки за свої капшуки, за свої салітарні, за свої лани боїтесь, мості панове!...

Кисіль давно вже не брав участі в цій розмові. Він сидів і дивився, як догоряють свічі в важенних, мідяних свічниках. Жовтий віск топився й спливав по міді прозорим струмінем. Було вже по півночі. Гайдуки, прислонившись до одвірків дрімали, розкривши роти. Їх приспала тая розмова. А носівський і брусилівський пан, сенатор

і каштелян, спершись на поруччя, закляк, закам'янів. Старість, чи нудьга його гнобила. Восково взялось його високе чоло, над яким пнявся рідкий, сивий чуб, втомлено, ох, якже втомлено дивились ці, колись бистрі очі. Запались жовті щоки. Важко дихав. Пальці, прикрашені сиґнетами корчійно обійняли левові голови, вирізьблені в дереві. Про що думав? Про свій довгий, вже надто довгий вік, такий химерний, але й фортунний, про те, як зі щабля на щабель, вперто пнявся на гору, де злото й блиск? Як з худого міщанина, нікому невідомого Адамка вибився в люди? Як парвеніушом доп'яв староства й каштелянства й брацлавського воєвідства, а тепер ждав — дожидався тільки смерти Януша Тишкевича, щоб стати й київським воєводою? Як — єдиний сенатор — православний, не лічив ні куфрів, ні волок чорнозему й чорнолісу? Як з убогого перекупщика вибився на лучшого богатиря Річіпосполитої?...

Чи про що інше думав пан сенатор?

Злющий чернець Єрлич, ця суха людинка, лиха на весь світ, на всіх людей Божих, ця ходяча жовч, замовк і тільки його зікри — то пломеніючи, то гаснучи, водили за Рославцем. Пан Ласко, знітившись, поправляв свічі.

— А що, мості Рославче, — озвався тихо Кисіль, — коли впаде ваше діло? Коли Хмельницького не фортуна зустріне, а лобне місце в Варшаві, як многих перед ним?.. як Сулиму... Павлюка...

— Що ж, мості сенаторе, — таксамо тихо відрік Рославець; така буде Божа воля. Але жаром вічно палаючого смолоскипа буде це ім'я для поколінь української землі й те, що вже посіяв, не вимете жоден вихор із ґрунту...

Ще лютіше поглянув на нього чернець Єрлич. Рославець думав — звідки ця жовчна натура, цей апостат? Чувши ім'я Хмельницького, здрігався, так його ненавидів. в своїй затхлій келії, без сонця й жизні, писав, снував якесь своє плетиво заздрости, безсилої, старечої люті.

Сенатор зітхнув і свічі, що знечев'я зайнялись яснішим полум'ям, осяяли його вкрай утомлене, брякле обличчя.

— Іди, мості Рославче... Іди, хай тебе провадить Бог... Твоїми шляхами... Йди...

Єрлич і Ласко тигрячо стрибнули до крісла.

— Мості сенаторе, як це?...

Кисіль нетерпляче махнув їм рукою, щоб ішли геть. Він дивився на Рославця й маґістрові видалось на мить,

що там, у глибах Кисілевих очей, затліла якась тиха жаринка.

— Іди, вашмосте...

Знов сказав сенатор, вже зовсім тихо, мов через мряковинну завісу.

Рославець виходив з цієї мовчазної, незугарної палати. На майдані, не затінений деревами височився, як велитенська скеля, сенаторський дім, пустий і сліпий, хоч хропіла там незліченна челядь і служба ще ходила навшпиньках з покою в покій, чекала, коли сенатор піде на спочинок. Вгорі, на вежечці блимало світельце — як у черствій цій душі, подумав Рославець, ще не все вигасло, ще тліє і тільки, дихнувши свіжою ніччю, тільки, узрівши зорі, що так тихо, але так сріблясто мерехтіли над садами, збагнув, що він вільний, як добре, що він зовсім вільний...

XVI

— Розлилися круті бережечки по роздолі, гей, гей, пожурились славні козаченьки, гей-гей, у неволі... Не добув-єм з тобою медового місяця в Чигрині, моя пані Єлено, не натішився я тобою... цих білих рук не цілував, не надивився на те рум'яне личко... Із сином Юрасиком не нагулявся, а вже пора моя прийшла повертатись до мойого товариства славетнього, до лицарства мойого улюбленнішого...

Пише римський муж Саллюстіуш до Цезаря:

„А понеже ти, звитяжцю, вирішаєш про війну й мир: війну бо закінчуєш миром, а мир укладаєш по справедливому й як мога триваліше, то ж вирішай передусім сам, ти ж повинен порядкувати тим, що найбільш потрібне..."

Покладу твою книгу, римський сенаторе під узголов'я й замислюсь я — Хмельницький, Божим смотрінням перед люди виведений з простої людини, з королівського тихого слуги... Азали ж не мав ти вибраннішого, лучшого з лицарського кола. Азали ж ти, даючи мені шаблю до щасливої руки, дав мені кебету для такого страшного володіння?...

Марс і Скорпіон — найнепевніші сузір'я. Вчать астрологове, що Марс кермує чолом, а Скорпіон земною алчбою людини. Й між розумом і пристрастю метаюсь. Люто караюсь сумнівами. Кажуть: Хмель має щасливу руку. Кажуть: Хмель носить неровану сорочку св. Юрія, а в ній не боїться, ні кулі ні меча. Але неправда тому, не показав

Господь ясної зорі для Богомданого, диявол теж не обдарував мене чорною силою. Йду самий по світі і самий собі зорі вибіраю й дороги кладу сам, не питаюсь нікого, може й сліпий іноді йду, спитаюсь тільки римських мужів, заклену їхні тіні, щоб застали мене, як сідаю на коня, як в коло схожу до лицарства...

...пожурились славні козаченки, гей-гей у неволі...

Спитаюсь же друзів, що завтра може ворогами стануть? Й їм, іноді бачу як зненависть і заздрість приступає до горл, хоч мої це полковники й писарі й осаули. З того прийшли, що й я — з болю й кривди, а інші з алчби за славою, але чомуж не вибрали передімною тієї зорі Марса, що мені світить? За мною пішли й підуть, бо не їх мені, а мене їм Бог дав. Не вони, а я Інструмент Божий. Рачиш, пане Львисерце-Виговський і ви, мості-полковники, зі мною думати й хотіти — добре буде. Але захоче котрий стати наперекір, як от Перебийніс, лукавий шкот, як от Богданович-Зарудний, а з очей йому глядить уже зрада, як Забузький, як Річковський, як Ґанджа — змиїні, захочете ся труднити дейнецтвом і інтригами, прикую до гармати як останнього сацюгу, зірву яхонтові, асписові застіжки і позабираю срібні пірначі, бо не для гільтяйського діла ми вийшли в поле й не для привати світить цей Марс, заслоняє Скорпіона.

Прудко біжить час. Гай-гай. Останній липня сьогодні. І цей день і ця хвилина вже не та, що тільки що минула, а хвиля Росі не вернеться вспять. Ще недавно мене якимсь Хмельницьким називали, мовили: млини ставив, нічим не журився, меди-пива гнав, доматором у Суботові був, навіть добреуродженим не хотіли мене величати. Того, гадюки, черва, не знали, що навіть у найнікчемнішій людині тліє Божа полумінь. Азали ж хлоп, сермяжник не людина? Тих оце простих людей я вивів із неволі єгипетської — чуєш, як раюють? — з ядучої ями я вивів їх, з вашого в'язення, королевенята і дорогу їм покажу. Которую яму рили під нами, самі в тую впали. Взяті вже Нестервар, Ладижин, Самгородок, Бар, а ще Львів і ваш Судомир підкурю мушкетерним димом. Задуднять, задуднять ще мої гармати й гаківниці. Тандем[1]), кажете, що вся Русь присяглася, що жодного не буде міста, яке передімною боронитиметься...

---

[1]) отож.

— — гей-ви, хлопці, ви добрі молодці, гей-гей не журіться...

Опалінський, познанський підкоморій до архиепископа в Ґнезні. Ultima Julii A. D. 1648[2]). З Луцька пишуть мені, а волос дубом стає: куди йдеш, Річепосполита? Вже українська ребелія і хлопська повідь у спілці з поганами опанували цілу Україну. Українські міста піддаються Хмельницькому охоче й добровільно. Вся Русь із коріня повстає, до нікого там довір'я не смієш мати. Князь Вишневецький має 8 тисяч війська, але їм не вірить, бо все це Русь. Надіятись можемо тільки на відсіч з Москви, Великопольщі й Литви. Душно! Горе нам! Не знаємо, що Хмельницький замишляє, а така йде вість, що хоче бути королем, Київ декляруе своєю столицею, всі провінції українські за свої власні, шаблею взяті, окликає... Dominium sibi format[1])...

— — Малий я був чоловік, але нині вже забудьте про те, пани-ляхи. Оселя свободи моя Біла Церква. Не монархію собі, як гадаєте, встеклі, хочу заснувати, а цей ваш світ трухлявий змінити. Вмер король мій любий, що Помпеушем не став новітнім, (бо ви йому не дали), то нового короля вже не посмієте ображати, королевенята! Того нового короля ми вже шаблями заслонимо від вашої інтриги. Вже нашої сили на це досить. Вже й моєї стачить. Радили мені, такі мудрі з поміж наших: відійти на Запоріжжя з усім припасом і військом і трактувати звідти з Польщею й Турками... Мудра сентенція! То мав би се я вчинити по таких вікторіях, піднявши всю Україну, та що там Україну! Всю Білорусь і Сіверщину і Червону Русь і Молдаву схвилювавши! Пан Войтіх Ґойський і пан мій Ґжибовський писали мені таємно: вже й у Краківському заворушилась чернь, вже й у Бескидах про мене загомоніли... То мав би я нині на Січ відійти? Коли комісари коло мене впадають, називають добродієм, ясновельможним?...

Кавалер Маґнус де ля Ґарді, амбасадор Швеції до королеви Христини:

Ultima Julii A. D. 1648. Як уже було донесено ВКМ, комісія для переговорів із козацьким гетьманом протягає час, щоб дати зібратися коронним військам і використати вагання козаків, які чекають виборів, в надії, що новий король поверне їм їхні привілеї і не йдуть далі, (король це для них диво якесь). З декляреції пана

---

[2]) останнього (31) липня Р. Б. 1648.

[1]) володіння собі творить.

канцлера Виговського, яку переслав нам з уповажнення свойого префекта через конфідентів, видно, що corona suetica in aestimatione[1]) в тих сторонах і ми переслали зі свойого боку, маючи добре щастя у козаків, що corona suetica засвідчує свою постійну приязнь до Запорозького Лицарства враз із її вождем і до продовження війни з запевненням допомоги заохочує. Треба сподіватись, що комісія й тепер нічого не вирішить і розподіл Річипосполитої неминучий...

— — Знаю, знаю це матлярство комісарів. Не розкусив я ще тільки Кисіля, мойого добродія — чекаю вістей від добрих друзів із Києва, може й хоче він утопити нас у ложці, цей пан каштелян. Прогляну й тебе, фарисеуше, як і інших проглядів. Не поможе тобі твоє крутійство. Захочу я, то не збережеш і ти, Кисілю, Корони. Кисіля не звариш свойого з панами-ляхами. Як не схочете, дигнітарі, почати новий зруб на місці трухлявої будівлі, то я сам почну. Стане у мене сили збудувати й найдуться сокири й помішники горливі. Щодень мені про те говорить Виговський. А з ним і Хмілецький і Зеленський і Креховецький і Данило Нечай... Але ви всі мудрі, мої друзі, та не до кінця. Що не вилежиться, те не забруньчить. Шкода говорити. Коли б не моя голова, а не моя рука, то вас, римських мужів Роксолянії, залила б повідь черні. Слабі ми ще, мості мої полковниченьки. Не знаєте хіба, що з нічого починаю. Куди не кину, ще всюди — клин. Як ставити зруба без сокири, без молота? Не знаєте того, що чернь уже на нас насідає, скрізь ще безголова гідра, скрізь фалш, перекупство, піяцтво, голова у богатьох уже завертілася... Звідки нам людвисарів узяти для лиття гармат? А поташу, а салітри? А шпигунів — промітких людей? А письменних людей до наших канцелярій, драгоманів? А війтів, а сотенних? Те все в мене на голові. У нікого більше. А іноземні потенції? Хіба знаємо, чим дишуть, що проти нас замишляють?

Кавалер П'єр Шеваліє до кардинала Мазарена з Істамбулу. Ultima Julii A. D. 1648. Про випадки, що попередили несподівану смерть султана Ібрагіма, задавленого яничарами, а введення на престіл Його султанської величності Мугаммеда IV, Ваша Еміненція мала вже повідомлення від пана де Шанюта. Нашим старанням було, не чекаючи успокоєння умів, нагадати дискретно великому везірові про його зобов'язання. Маємо надію, що теперіш-

[1]) шведська корона в пошані.

ній молоденький володар, ИСВ Мугаммед буде склінний розглядати справи Північних Країн так, як це підказує йому добро його розлогої держави. Везір запевнює, що допоміжні війська кримського хана будуть вислані під прапори Хмельницького ще цього місяця...

До нового турецького султана посилаю Силуяна Мужиловського. Дам йому в застав Кам'янець, коли тільки дасть потугу. Нема вічних друзів, нема вічних ворогів. Вчора неприятель, сьогодні союзник. Шкода много говорити. Наш неприятель — прогнила Річпосполита. Знести теє монструм шаблями, коли не направиться. Та чи направиться? Тим собі сушу голову, тим ся фрасую. А коли турки за плечима — ввесь світ не страшний.

Гей-гей, хлопці молодці не журіться. Посідлайте коні вороніі, гей гей у Варшаву... Побратимство з турками — нам володіння в степах. Хто проклене, що для добра нації з бісурменами побратались? Дивитись треба далеко, не собі лиш під ноги. Із татарськими чамбулами до Случі підемо і за Случ, так допоможи Боже! Тоді й Ракочій заговорить по іншому. А Жигимонт Ракочій, Юріїв син буде королем, з ним буде легше. І Литва його хоче. Іктар Ґьос про це писав зі Львова. Пошлю мойого Виговського Івася, не Костя, до Ракочія. Зв'яжемо потенції: ми, Крим, Туреччина, Ракочій, князь Радивил... І Москва... Ох, боюсь, боюсь Москви. Саме там рабство і неволя. Крім божого й царського, нічого нема і бути не може. Навіть бояри себе царськими рабами називають. Простих же людей на торговицях продають... Ні, Москви боюсь... Із вогня та в полум'я...

Гей-гей та в Варшаву...

Думний дяк Кунаков до людей Іноземного Приказу з Несвіжа Іулія нового календаря 31, от Р. Хр. 1648. На нинішній неділі, а дня не упомню, прибыли люди с Полесья и говорят, что Хмельницкий сугубо починает; он де чуму и на Белорусь пустил, а он де Литви брать не будет, но и сам де на помощь даст ратних людей великому князю, если пойдет с ним воевать поляков. И паны рада литовские с коронными в споре. Говорят, ми де козакам кривди не творили и их де не трогали. Всему виной коронные пани и причины с козаками они де никакой не знают...

Гай-гай... З панами княжества литовського мав я давню велику любов і ласку. Зрадять же мене тепер? Казав мій Шапка-Хотольський, що не рушать литовські пани,

хоч вогонь і їх підсмалює. Не вигасне, не вигасне. Допильнувати мені того. У Львові земля горить, доносить мій пан Мазараки, Пинськ і Берестя вже почули мій голос, брата мого вірного Гловацького в Стародуб пішлю. У нього вже п'ятнадцять тисяч купи, так говорять. А Пободайла в Литву. До пана Лупула, мені зичливого, але лукавого мойого Зеленського пішлю. Від Поклонського вісті, сказати Нечаєві: Білорусь буде з нами. Поки пактуємо з комісіями, віділлємо гармати. Заспіваю вам, пани Осолінські, Опалінські, Заславські. За ваше лукавство заспіваю вам соловіями, та тими з залізними горлами, що під Корсунем співали...

— — посідлайте коні вороні, гей гей у Варшаву... І тобі пане Кисілю заспіваю. Ще прийдеш до мене перепрошуватись у Києві... гай-гай, шкода много говорити...

Страх мій перед своєвіллям власної братії. Не потішимо достойністю свободи матку нашу Отчизну, хоч і покрившивши задавнені ярма, коли не втишимо черні. Упав Київ прадавня столиця, не так через ворогів, як через власну нікчемність. Новий же лад принести — то є моя турбота, щоб мав я суворо горлом карати, щоб мав я власною рукою гамувати своєвілля, підлоту й лжу.

Се бо найвищий час рішати. Досить маю матлярства. Нині не в Варшаві і не в Кракові світло, а тут, над Білою Церквою, над моєю Паволоччю. Всп'ять не повернеться хвиля. Капітани правди до мене витягають руки. Велебний Браун добився до мене через Литву. Від генерала Кромвелля, що короля зніс, побратимство мені пропонує. Він там, я тут, за правду стоїмо, народ вибиваємо з кормиги. Так нам Боже і Пречиста Діво допоможи, коли таке було Ваше хотіння, щоб мене вибрати між рівними. Кажуть, талісмани від кулі й меча, від вогню і ран, знає одна циганка у Франкгаймовій квартерні. Сказати Зорці. Щось клюється, щось бруньчить...

Гей-гей, та наберем червоной китайки на славу, гей-гей...

Знаю, Саллюстіуше, римський сенаторе, не для пустого імені володіння, але такого володіння добиваюсь, щоб творити право. І одіб'юсь. Он там уже мій Виговський іде, буде реферувати... Консиліум скликати треба... всіх полковників... тільки не Зарудного... всіх писарів... сотників...

А ми тую червону калину підоймемо — гей, а ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо...

XVII.

Висохла, поруділа земля. Шлях збився на камінь, гулко оддає гриміт підков. На вижарі, де знітились лелеч і зіновать-трава і див — дерев висох від безвітря, де катран припав до ґрунту, прагне вологи — сосни застали небо, височенні, рівні, як свічі, а небо ось-ось черкнуть, синьожаре, аж гнівне. Обернись у сідлі, отче Ісакію — погорілим несе аж сюди, за плечима в тебе, над лісом, удень — чорні смуги димів, уночі ж заграва. Тупіт оружних людей, віддається соснами брязкіт мечів, іде кінний комунік. Чорний піп іде — кажуть на Чуднівщині, на Заславщині, сердитий піп, того б пани живцем зо шкури лупили, права він рука Перебийносова.

Там Брагім, туди шлях — на Погребище, а навпростець — Заслав. При стремені в чорного попа поводир; присягає вивести на Заславський тракт, в букатівський ліс, туди ж — знає чернець — зійдуться з Божою поміччю добрі друзі, що вийшли з ним з полковницького табору на бекети. Єремія пре; той злодюга, як в'юн висовгується з сіті, утік з під Махнівки, в Полонному вирвався з петлі, зпід Великого Констянтинова як чкурнув, то тільки пил за ним стояв, навіть каравани й гармати покинув.

Гуд підков і луна лісом — та ніхто не обізветься, ліс знімовнів, мчать кінники, поки сонце високо, а з чорним попом п'ятнацятеро, сам він у лихій рясці зверх панцеря, зпід шишака рветься чорна грива, п'ятірня на шаблі, а хрест на панцері дерев'яний, його вже кришила панська куля. За ним віддих молойців; хто в гусарському панцері, хто дише волохатими грудьми, а шлики заломили, пси ярчуки, обпалені порохом, січені вже шаблями, Кривоносові діти. То ж другу армію держить по Богдановій, знатніший принципал він по Богданові, давно вже як з Білої Церкви пішов, його справа — кресати, холопства, бродництва, дейнецтва набрав тисячні, рвані, голоколінні купи, а виводить з Полонного в оксамитах; як зайняв від Уманя, його жахна слава гремить, дітей ним лякають ляхи.

„І ми безчинно не сидимо, коли нам забірають віру й здоров'я" — казав шкот-характерник, але чернець Ісакій, що добре вивчив його скупе, колюче слово й облесний посміх, таки не знає доладу, яка його віра, атже ж ніколи не бачив, щоб осінився хрестом. Тільки в проміні майне люциперовим видом, тільки поворушить сірим вусом, скам'яніє, від нього нічого не діб'єшся. Знай — діє. Займем

по Сян, а то й далі — казав, нехай пан Зиновій марудить собі з комісарами, нехай собі метеляє хвостом, як прошпечений вовк, на мир надіється, нам з тобою, отче, від панів милосердя не ждати — один Ярема воскові сяжневі свічі обіцяв єзуїтам, коли наші шкури натягне на бубни. Я ж за ласкою кармазинників не лечу, goddam[1]), поки мойого життя, стою за поспільство і така його воля, хочби кров'ю набреніли Горинь і Случ та виступили з берегів"...

Що гадає насправжки, біс його збагне; отець Ісакій має свій розум, а що з Богданом у них не одна рука, те вже сьогодні видно, не треба й листів від Морозенка й Богуна, що просять секретно не спускати зі шкота очей, які то в нього замисли й, чи не готується, бува, на старшого. І нас, писав корсунський полковник Морозенко, чернь шанує, але того не забуде ніхто, що Богом даний — Зиновій — лиш один і без нього і нас не було б, лихих та малих людей. Морозенко, Богун, Нечай — чорнокрильці — орли, гетьманські ґенерали, про них чернь уже співає пісень, але їхні замисли відомі, цього ж вовчура не збагнеш...

— Де ж той заславський тракт, броднику? Поводир обернув свою плоску харю — вона черцеві давно не подобалась, дивилась з худошляхецька, підобрали його на мосту, але якось воно дивно: коли вів: заграва була за плечима, тепер погар бив просто в обличчя — скурчибику, замахнувся чорний піп, ти, бува, не Яремі нас у зуби ведеш?.. І в той мент заскиглив у хащі орел, поводир вистрибнув зо стремені на землю — бий його, Сило, перекупили псубрата пани!.. Але з хащі блиснули мушкети, і чернець побачив, що дорога зарубана: зрада, молойці, до шабель! Та кругом уже світились гусарські панцері й звились аркани й заголубіли холодні палаші. Отець Ісакій шарпнувся — молойці, братіє — — та постреляні, порубані валились з коней, сила йшла на них і на шиї у черця вже затягнулась петля — ох і люта зра... прохрипів, очі вийшли на верх, а над ним нагнувся із сідла блідий гусарський ротмістр, зо шрамом на чолі, з малиновими рукавами вишневиччан, другий — ченчик у білій сутані, якби й знайоме лице, засміявся: чорного попа маємо, нецноту, пане Корсаку, бережи для конфессати[1]), вашмосте...

Сосни ледви шелевіли, либонь не могли заслонити байдужого неба, а ліс, що недавно німів, відзивався вже

---

[1]) англійський проклін.

шемрінням, брязкотом заліза, ввесь повнився оружною мужвою. Ярема йшов з того боку.

XVIII.

Нема ночі над Заславом, нема ночі над Чудновом і над Самгородком. Нема ночі, де Случ, де Іква, де Горинь. Тільки п'яне кров'ю небо, знялась віхола, спалахи мов прапори-смерти й чуми. Багрець б'ється в шибки колегіяти, нової, білокам'яної, а карнизи її в крові, а вежі знялись сліпоокі, молитовно знімовніли. Й скаргою принишкла заславська синагога й її золоті кольони обвіяв червонющий вихор.

„...жив у місті Чигрині, у хуторі Суботові козак іменитий Хмель, по польському Хмельницький. Був він у козаків сотником, а богатий став у корови, воли, вівці..."

Адонай, шма Ізроель! Змилосердись, Боже, над твоїм вибраним людом! Повідь в Україні, крівавий потоп, чорна хворість і багряний мор. Адонай, шма Ізроель...

— Перебийніс іде, реббі... чернь суне... Бар уже взятий окрутно сплюндрований. Нестервар здобутий... Ладижин у крові, реббі... Дим і згар... за що, за що? Адонай...

„...Чому мовчите? казав Хмельницький до друзів, що прийшли його відвідати в в'язниці, дивіться й пам'ятайте, що польська нація стає з кожним днем могутніща за нас, шляхта нас гнобить. Сьогодні мені вчинили пани кривду, завтра вам те саме зроблять... Прийде до того, що будуть орати синами нашого народу свої лани так, як ви волами орете..."

Рабін Натан Ґановер, цадик у Заславі, відложив своє перо. Не час писати. Заслав захлинувся від рику биків, від іржання коней. Їдуть, їдуть вози з останнім добром з України. Їдуть, не спиняються, орендарі, посесори, шляхта. Тільки б далі, тільки б далі, бо там полум'я й чума. Там роздирають немовлят, кидають в вогонь дітей й отроків, на вулицях меч, в хатах — жах, оповідали; діяманти й злото кидають орендарівни під ноги коням, але хто б це збірав? Здирають важучий атлас, чорний фалюндиш і шарлат з алябастрового, дівочого рамені, а воно відслонялось тільки в притьмаренні спалень, плюгавлять їх — орендарівни, п'яні й невмиті, а потім рубають з плеча! Коли б то! Посміхається тая щаслива голова, що відскочила від тіла, але іншим зготовано страшніші муки, того не опише перо твоє, реббі Натане Ганновере! Отроєна нена-

вистю тая чернь, вже не знає берегів це страшне море, вже по коліна в крові бреде бойовий кінь, кара ж то яка це, за що тая кара?...

Реббі Ганновер подивився в вікно. Хто гадав, що цей Заслав, відтінюючи сопухом вузьких і кривих заулків цю мудру тишу довгих, статочних літ ґетта, пригорне до мурів цю ріку відчаю, цей ісход із Поділля, в котре, в котре ж ці муки, Єгово?...

І християни й Ізраель, пани й їхні орендарі й лихварі й райтари тепер збратані.

Проте реббі Ганновер здвигнув плечима. Під лисячою шапкою його обличчя спокійне. Борода падає на чорний шовк халату. І, поспішаючи, бо завтра може бути пізно, знов заскрипів пером, притримуючи фоліянт:

„...важку покару зіслав Єгова на цю грішну, хоч і медом і млеком текучу землю. І не за що інше покарав Єгова цю Річпосполиту, а тільки за гніт підданих. Бож — подумавши, писав раббін, — бувають і в інших сторонах ребелії, але така строга, ніде не повстала, бо ніде так не гноблять підданих як у нас. А що при тому терпить і Ізраель, то це тому, що коли горить сухий дуб, то займається й мох при його корінні..."

І знов відложив перо й дивився в вікно, де гасли доми ґетта, сопушні заулки поринали в темінь і ще не переставав котитись струмінь збігців і не тихло, не вгавало неспокійне ґерґотіння хуситів. Про що шемріти б їм — думав рабін Ганновер — нехай тільки моляться. Тієї хвилі не спинити. Цієї грози не втишити — та ж це не простий сотник з Чигрина підвівся, це гнів вирвався із цих хиж, з цих ліп'янок, з цих нір, де живуть люди, а ними ж орють на ланах як волами...

І рабінові майнув той хлопчина, той кравчик Бераха, ат, чудний же хлопець, але хто зна...

Війнула ж віхола, обпалила землю. Зітхнула порепана земля. Реббі відложив перо — шма Ізраель...

— — — — — — — — —

В місті дзвонили. Мідь гуділа з веж колегіяти, з дзвіниці манастиря ОО. Домініканів, з замкового костелу, з катедри, важка, шляхетна мідь фундації княжат Заславських і Збаразьких. І з урочистим гудом дзвонів лилась на ринок, попід кружґанки ратуші, на білий майдан перед колегіятою присмеркова черлень, ота, пошарпана димами й хмарами, чорним стовпом пилюки.

— Віват Єремія, князь Вишневецький! Натовп і по-

токи збіглецьких караванів, що стреміли за барську браму, а тоді розпливались кишіючим, голосним струмінем у заулку, спинялись, давали дорогу. Матері простягали немовлят, ридаючи, причитуючи, мужі скидали шапки, посесорська челядь палила з самопалів, жиди — орендарі, обпилені, посірілі від пережитого жаху передсмертя, ставали й не второпували: піт і сльози котились по вимізерованих лицях, губи тремтіли, невже це він, він?...

— Сальватор! Батько вітчизни!...

— Єремія наш!...

— Оборона й захист!...

— Відсіч хамству, надія корони!...

— Найзначніший серед знатних!...

— Гектор, Гектор наддніпрянський!..

В Заслав входили хоругви Вишневецького, панянські, легкі панцерні, гусарські, обоз, гармата, драґунія, наємна голендерська, німецька — весь корпус, що вирвався, як мовили, з задніпрянської кліті й проходив тепер Поліссям, Волинню, Поділлям на відсіч Кривоносові.

Ребі Натан Ганновер дивився через вікно. Автім подякувати може Ярема Хмельницькому, думав; коли б Хмель схотів, не випустив би Ярему з Задніпров'я... Чи надіявся на давню приязнь, чи на Кривоноса його зумисне нацькував?...

Щаслива рука в того чигринського сотника, а більша над усе кебета. Справді, ця земля не знала ще такого мужа... —

Запилені, потомлені йшли хоругви, пошарпані в недавніх воєнних іграшках, проїздили кінники, взявшись у боки, юрба віватувала княжим трибунам — Янушеві Корсакові, а на ньому ще не зажили рани по Корсуні, їхав блідий і суворий, Зацвіліховському, Черному, Ємйоловському, виглядала князя і впала навколішки, коли, в білих припалих пилом габітах, провезли чудотворний, походний образ Пречистої.

— Заслав рятуй, князю! Зжалься, зжалься!... крикнула якась жінка зі шляхетського ридвану й вівкнула, залементувала, а за нею інші, де далі ввесь натовп, всі заулки, всі майдани, охвачені полум'яними видмами заридали.

А грабіжник маєтків Казановського, загарбник переяславського староства, фальшівник братового тестаменту, убивник власного зятя, князь Єремія Корибут-Вишневецький вже показався в почоті кінних. Опанцерений, сидів на

аргамаку, з під шапки з журавлиним пером жовтіло його кругле обличчя з нерівним вусом, з яструб'ячим носом, зиркав на всі боки, прелесно посміхався.

І реббі зітхнув. Вівати й лямент, гуд дзвонів і брязкіт зброї його бентежили.

Бераха, цей химерний кравчик таки правду казав: який це полководець? Кривоніс його ганяє, Кривоніс кпиться з нього. А всі гадають, що він їм поверне всі посесії, всі млини, всі луги, хлопів їм нажене у ярмо, щоб орали...

За почотом, кінники супроводили дивну процесію: на гарбах, на велитенських теліґах везли дерев'яні кліті, а в них пійманих ребелізантів — хлопів, козаків, попів. Юрба завила, з'очивши їх; жінки підбігали, плювали на них, мужі добували шабель, люто проклинали, тиснулись до клітей, хотіли, роз'ятрені, зламати їх і таки тут, на ринку, на вулиці, вчинити найлютішу смерть, ледви встигли кінники застати в'язнів. Князь посміхався: не бійтесь, їм зготована ще солодша мука.

— Віват Єремія, віват наш Гектор!...

Пішла вість, що, хоч князь потягне з корпусом далі, на злуку з коронними, Заслава боронитиме його залога.

— А хто йому робитиме панщину, коли вимордує всіх хлопів? Реббі Ганновер покрутив головою й сів за фоліянт; говорив же правду Бераха: не такі спасуть корону.

XIX

— То я тобі скажу, що це на дуків відплата, все одно — лядські, чи жидівські. А невинний жид терпить, бо хто знає, що не він винний? Атже ж сам згинається перед панами, ходить ходором перед дуками, їсть червивий хліб і за це дякує і за це руці цілує панам

— Так ти думаєш, Берахо?...

І жидовин, кріпкий, кутастий палахкотів. Горіли в теміні, в цій передміській, чорній коршмі його вуглики — очі. А міщанське пахоля лежало на лаві, спершись на лікті, прибилось же воно до Берахи на заславському ринку, з ним хотіло далі йти.

— Як підойняв Хмель стяги, то не лиш за вашу братію, але й за всіх, і за нас сідельників, кравчиків, худих жидовинят. Хмель, брате, віри не питає, Хмель і наших приймає...

Хлопець, хоч побачив відразу жидовина в кравчику, не питався його роду.

— Підеш же проти своїх, Берахо?

— Коли за панами тягнуть, піду.

— А твій закон?

— Мій закон — ножем дуку...

— Може й послужиш, сахнулось від нього пахоля, видно обпалене його гарячим віддихом; гляди, щоб повірили...

А сутулий дядько, що з іншими людьми, як і вони, простими, лежав у цій коршмі, біля Барської брами, звучись Вовгурою, засміявся. В сутінку гострився його крогульчий, хижий ніс і заросла щелепа.

Зашепотів:

— У пана Хмельницького, то може не повірять, бо там тільки своя козацька віра, але єсть у нас інші...

— Хто ж то такі? сказало пахоля.

— Ті, що всім вірять, хоч би й чортові, аби тільки добре дбав... Правда, Сизоне?...

— Аби пельки підрізав, бовкнув Сизон.

— Авже ж.

— Хто ж то такий, чоловіче?

— Батько наш, ще тихіше сказав Вовгура; Максим наш — сизий орел, а ми його діти...

Хлоп'я стрепенулось. Тонке й високе підсунулось блище.

— То й я йду до батька Максима. Й Бераха йде.

— Як що приймуть обрізанця...

Засміявся рубашно Вовчура, а за ним інші. Хлоп'я змовкло, зібгалось, а Вовчура придивився до нього — яке воно, похитав гирею, щось надто тендітне, надто вже пещене, мов і не мужицьке.

— А ти хто такий з роду?

Хлоп'я сказало, що безрідне, а звати Кириком, батька-матері не спам'ятає, шукає ж черця Ісакія, він за нього посвідчить. Ісакій — того знав і Вовчура, і зразу подобрішав — та ж ми (стишив голоса) Ісакієвої купи, тільки він в букатівському лісі, в лігві, де зіновать співає між соснами, де горицвіт — полум'яна трава, а ми від батька Максима в купі Ісакія послані, визоряти Яремині бекети і щоб під Заслав підступити; хто з нами — йде в вогонь, щоб тільки рука не здригнулась.

— Не здрігнеться, тихо сказав Кирик, я тільки того дня прагнув, щоб з купою піти. А від Яреминого походу

кров стигне, що тільки гаспид не вичверює. Де пройшов — Кирик той слід знає — попіл і кров, відтяті руки й ноги, на палях, по ринках корчаться добрі люди, вниз головою повішені люди на грушах, кіньми потоптані немовлята, жони з виверненими нутрами, кров стигне...

— Песький брат свойого діждеться. Видерся через Дніпро, як той вуж вислизнув — блимнув вогниками очей Вовгура, — але, вилупок, діждеться свойого. Вже ми на Поділлі їм, голеним пикам, їхній отченаш проказали, на останню годину, на собаче скавуління передсмертне, пес зализав би їм пику. В Барі добре наш Кошка гуляв, правда, Сизоне?..

— А в Нестерварі не дали їм ради?...

— В Нестерварі всіх черниць виволокли, всіх підпанків і самого Януша Четвертинського взяли на вила...

— Януша Четвертинського?..

Кирик зірвався з ослону, вжалений. Аж за груди схопив себе, так здавив зітх.

— А хто ж як не той перевертень? А ти чого, як попікся, хлопче? Атже ж не плакатимеш, безрідний, за панів, що нашим попам кишки мотають й очі сверлом сверлять?...

Кирик мовчав. І Бераха придивляючись йому, тим його бистрим очам, тій його тендітній руці, подумав собі, з питоменною жидовинам проникливістю, що пахоля таїться, що це хлоп'я хиверить. І водночас йому здалось, що це хлоп'я, як і він сам, поміж цими людьми ще не своє, що вони, хочби й хотіли, довго ще не їм віритимуть. А прагнув того — хоч і згадував мудрого рабіна Ганновера: голуб до голуба йде, а крук до крука, а не інакше. Нехай це й круки, бо в війні не треба голубиного серця, але рабін того не збагне ніколи: йде найлютіший час, коли й голуби стануть хижаками, а судного дня діждуться ті найбільші хижаки, які не розбіраючи, де ґой, а де Ізраель, паслися кров'ю найубогіших.

...За нашим Габачем, Кошкою, Дунцем, Півторакожухом — славним отаманням, а за ким вже найбільше, то за батьком Максимом — не загинете, людкове; шепотів Вовгура; то вже наше коліно, наша й відплата. Не з Хмелем! — Той, хоч і в овечій шкурі, але всеодно — вовк і потягне до панського ліса... А нам теє у думці, щоб викорчувати той ліс, щоб не скрився ніодин пан, ані його приплентач...

І крогульчий ніс його загострився ще більше, але пахоля, хоч Вовгура говорив до нього, сиділо скам'яніле, з за-

плющеними очима, мабуть від важкої втоми. Вовгура розглядаючись на дорозі в Заславі, хотів дібрати, де сила Вишневецького; протопіп Ісакій у своєму лігві, Габач у махнівському лісі, інші вже й у Поточчині лежали, мали показати дорогу Перебийносовим загонам на Заслав. Та оружні люди, що ввійшли в коршму перебили бесіду. „А хто тут, посвіти! Крикнув один, як із бочки, відсвічуючи шишаком; хто тут добре уроджений?" Драгуни підняли лучини. „Та ж і кажу, пане Войський; ричав шляхтюра; тільки в таких норах скурчих биків шукати — виспівали язики, що конфіденти Перебийноса ховаються на заставах"... Шляхтич у шишаку підійшов ближче.

— Вовгуро! — крикнув придивляючись, другий, названий войським, та я ж тебе, мого доїзжачого, парив уже на стайні!..

Вовгура й його люди, осяяні лучинами, відступали до стіни. А хлоп'я з попелятим кучером, що шарлатно зайнялось у просвіті, закрило лице рукавом. Старший в шишаку шарпнув його. Був хмільний.

— Мати Божа, як Ожга єсьм! Та ж очі мені не вилазять — я того красного пахолика знаю, так мене грім бив!..

Але не встиг більше нічого сказати. Пахоля вихопило пістоля зза пазухи й випалило йому в зуби.

— Вовгуро, Берахо! відбивайтесь...

В димі й зойку пана Ожги, що впав драгунам на руки, рушили напролім. Бераха заломотів, перекинувши дубового стола. Хто стояв на дорозі, не встиг уже опам'ятатись. „Бий, хто вірує..." заверещав войський у темряві. Але Вовгурині вже допали коней.

XX.

Під копитом жовтушок і чехра, в'яне серпій і чорноклен. Рік і так чорний; що сарана не зжерла, те спалила засуха, три місяці як без дощу. Серпень удався шкварний: репається земля, жовкнуть трави, вив'ялені вітром, як у розжареному горні, спломеніли тополі, берести над дорогою. А тут, на Чорному Шляху, де продуднять копитом, полум'яний слід — зариплять, зариплять мажі, заревуть бики, а до іржання табунів ластяться жоломіги й кобзи, бренькнуть проти вечора бандури, як соловії, солодкодзиндзюристо і тисавий і звіздочолий загребуть білими ніжками золоту пилюгу — чують росу, чують далеку прохолодь.

— — — А Перебийніс водить немного, сімсот козаків з собою...

На панських огирях, з вистриженими на клубах шахівницями, із заплетеними містерно гривами, на статних кобилицях, що ще під сідлами не ходили, поспівають — поспівують кінники, хто в кольчузі, хто в кожусі, на лобі гузарський шишак, а в знатнішого шапка з соколиним, чи журавлиним пером, із алмазною застіжкою. А інші — простоволосі потрясують гирями. Сьогодні під Нараївкою, дали таки Вишневецькому доброго чосу.

— — Рубає мечем, голову з плечей,

А решту топить водою...

І з підсвистом у марші, запорожські сотні йдуть і з підгуком, аж сахається блакить обабіч шляху, срібні стременця подзвонюють, це піхотні, а дальші кінні підхоплять — вдарять цю пісню ще під Дашевої, з під Нестервару і Сорокова...

...А решту топить водо-о-о-ю...

— Ярема йде!...

— Ярема п'ятнадцять тисяч веде, браття!...

— Пес йому пику лизав, Вишневецькому, клятому бевзеві!

— Гич до віч, собацюрі, козолупові, шкуродерові, грець йому в його плюгаве пузо...

— І в гниле серце і в печінку...

— Як і всім панам скурчибикам — Халенському і Заславському княжаті...

— Пронському і Збаразському...

— Й Остророга на списи підіймемо, дай неділеньки дождати!...

— А Ярему обдерем...

— На кобилі Ярема, а хто його пошанує, нехай, трясця, поцілує...

Затряслися кінники пана полковника Кошки, сміялись закотисто, аж брались за боки. Ці кінники знатні: з хорошуном Кошкою добували Бару; самоцвіт, аспіс, оксамит і атлас на кожному.

— Чолом, полковницькі!

— Чолом, Вовгуро!...

Дивились, як Вовгура й його коммунік — Сизон, Турпай, Шкурат і два ще не знайомі нікому — чорнявий кремезняк, мабуть жидовин, і русяве пахоля їхали табором на гнідястих — —

— То звідки такі звіздочолі....

— Пана писаря Львівського, пана Ожґи — крикнув їм, конелюбам, Вовгура, зсутулений у сап'яному сідлі, а сідло порипує, того пана Ожґи, що по стайнях парив...

— А тепер не паритиме його мость?

— Тепер вже в пеклі випарять, сацюгу, бо туди потрапив...

— Гей — гей ти, жидовине, крикнув один веселун обертаючись за Берахою; і ти до Перебийноса? А навіщо ж пейси обстриг... Гей, жидовине?...

Бераха скипів. Загикуватий, не міг, так нашвидку, відсікти веселунові. А Кирик-пахоля, поступаючи на Ожжиному баскому аргамаку, клепнув коня по блискучій мокрій шиї, стягнув поводи.

— З тих пейсів, хорошуне, ізсукає він мотузка на твого язика, бо щось вельми розв'язався.

Закурились вогнища, завищали кабани. Там їх переганяли цілі стада. Клишоногий кабан (— їх чабанська — циганська сотня несла мушкети за вівцями й баранами, босими ногами місила жовту пилюку) взявся танцювати халяндри серед шляху, тільки блись-блись сережками, а сам голий, обгорілий чуб. Вовгура легко смагнув його малахаєм: та так тобі, та тобі так, танцюристий, а перед Яремою чим затрусиш, коли штани згубив?...

Дівки й обоз засміялись. Пилюга насідала на них, коли переганяли стада, дівки сиділи в відкритих панських караванах, убрані в брокат і парчу, здерту в Бердичеві й Барі, виспівували — а були між ними молдаванки, волошки, циганки й самі шляхтянки, котрій всеодно з ким походити аби хороше: „а ми того Ярему, обдеремо, обдеремо..." причитували, косичились квітками, перед містерними, нюрнберзькими дзеркальцями, клали рум'яна, виморгували до верхівців ятаганами-бровами, а лучани, погоринські лісічівники, пройшли з самопалами й сміговницями, з чорнобривцями за ликовими колпаками, подивились, сплюнули: „Шльондри, відьмачки, спламени ж вас...

А Степко Габач — тисяцький, легкої панцерної кінноти, чорноокий красунь у рожевому оксаміті витяг д о м а х у[1]) із різьбленої піхви, садженої яспісом і яхонтом, й пробував на чорному вусі, чи, бува, не затупилась після рубання на панських шиях, а хистка, аж синя криця зажагтіла в сонці, затріпоталась, звилась, мов змиюка, й Габач пізнав Вовгуру: з ним Нестервар брав...

---

[1]) шабля дамаскенської сталі.

— Та як наперли, а тая фортеця після Кам'янця і Бару третя на Поділлі, а як пішли в штурм, так і покотились ляхи — слава полковникові Кощці, та це ж воїн, нашого орла Максима права рука, хоч лівою тільки січе й око йому виплило, а все бачить!...

Інша ж сірома стаєю, як ярчуки, йшла кінно, босі, закляклі ноги витягаючи в стременах, чужалась, дзвонила навішеним оружжям, чеканами, кинджалами, карабелями й тихо-тихесенько виспівувала, як то дівчина пішла та й пішла по коліна в лободу, а сіромин тисяцький Дик, в почоті своїх сотників і осаулів, басував на попелястому арабі й араб кусав узду, виіскрював злющі зірки. Сем Гошовець, сотник, а колись махнівський війт, під'їхав з бічівника, смальнув на шлях у панській кочі. З під шлика розвіювався йому русявий чуб, кармазин палав на Гошовцеві, а біля нього розсілись чотири махнівські челядники з наставленими гаківницями, сміговницями і піщалями; в бою вони так і врізались на своїй легкоколесій кочі (а за ними — першими, ішла ще сотня таких коч) і палили в одностальзвинна, мушкетерська кіннота.

— Молодець, — Гошовець!

Кричали з возів, дивуючись цим точанкам.

— Ляхам на погибіль той караван!

— А найпаче Яремі — свинареві!...

— Як під Махнівкою дали чосу, то аж під Полонним чухався...

— І під Полонним чуба йому нам'яли, та йому ж і нам'яли...

Лютувало сонце, розпікало дула, луб'янки з порохом накривали мокрими ганчірками, щоб не спалахнув, об фальконетні співачки, сови й соловейки можна було опаритись, а люди при гарматах аж зчорніли від спекоти й спраги. Біля джерельця штовхались і бились, кволіші дівки вмлівали, але не забували прикритись від сонця, щоб, бува, личка, як були білі, не взялись огаром.

Бераха й Кирик придивлялись тому маршеві, а кінця його не було видно, всі перлись у діброву, до вологи, там і стояла шкотська кватерна, біля генерального шатра і вже на узліссі таборувала інша братія, крім важкої, панцерної — кінної, вибираної — чернеча. Дебеліші волинські попи з причтами, архимандрити з Почаєва з шаблюками при боці, з ладно вичесаними бородами, печерські чорноклобучники, а на багатьох здовж широкого лиця, поперек м'ясистих губ, ще не вигоєні шрами, смуги від панських залізних

канчуків. В декого бороди висмикані і попарені, а деякі — темні, сліпі з витеклими очима, пробитими мабуть кілками чи висверлені сверлами, сиділи кам'яно поміж гуртом і шевеліли губами — „Царю небесний, утішителю..." Серед калік, під дубом, на горбку, стояв велет — ігумен, в шишаку на посрібленій голові, в кольчузі зверх ряси, з банделієром на шістнадцять патронів на грудях. Спирався на самопал, гомонів з причтом, а саме підвели йому довгоногу ворону кобилицю, дяки, не перестаючи співати псальмів, тримали йому стрем'я, вискочив, як молодик, але ж і важенний — кобилиця прищулила вуха, сахнулась у бік. А піп, стоючи кінно, вимаюючи срібною бородою, благословив чернь, мечем як хрестом, а чернь і кавалерія минала його, тихла, скидала шишаки й колпаки і простягала до нього оружжя по благословення.

— Хто це? спитав Кирик, осінюючись хрестом.

— Ігумен наш Софрон Жеребило — Лобунський, — київського — Кирилівського, з цілим причтом добився до Максима, за ним не пропадемо; посміхнувся вовчо Вовгура; не так за його молитвами, як за сікачем-мечем: трьох кладе відразу... Ведмідь, не піп...

А Бераха, що було спохмурнів, повеселіщав. Уже декілька старозаконних, їдучи в лавах покрикували до нього, ґерґотали, пізнавали брати. Обозом чулася найгрізніша мова й горнулись під Максимові стяги найчудніші людкове: бачив Бераха й семигородців на червоних конях, у розшитих золотом вампсах; хорватів і молдавян, кошлатих донських козаків і струнких черкесів, жердястих шкотів і білявих голендрів, завидющих вірмен, в'юнких циган, скісноких черемисів...

Обігнали їх, вже коло самого ліска, як братись під гірку, панцерні — Перебийносові Йшла молодецька тисяча. Найпишніше сиділа, за своїм полковником Кошкою, безруким, що їхав завжди без шишака, розмахуючи чубом, мов тільки що опірений орлик. Шаблі молодецьких-панцерних в сріблі й аспісі, заломані шлики з малиновими верхами, з чаплиними перами, добирані, грановиті панцері, позлотисті чекани. Об ліс ударилась і пішла в лозу луна від флейт і теорбанів. Там — на гірці, в просвіті червоніли прапорці, там кишіло кишма від людей, а всі перлись туди, до Нараївського замочка, бо ще з раня ішла вість, начеб реґіментаря пострілено в погоні в іграшці під Букатівцями. Хоч ніхто не вірив — Перебийноса куля не брала, Перебийноса й меч не сік.

— Може й характерник — говорив молодик, що відбившись від панцерних під'їхав до Кирика. Придивлявся йому так пильно, що Кирик аж відвернувся. Юнак був обгорілий в поході, засівався йому вус, а оружжям не скидався на простака.

— Реґіментар ізрядніший — сказав він, якщо Ярему знесе, буде нам кого славити...

— Шкот же він? Спитав Кирик.

— Може й шкот, може й не шкот. Я там його не питався. Одно, що не наш. Ґоддем.

— А чий же він?

— Чортів — засміявся молодик; тільки в сатани така рука й в шкурі сатана йому сидить...

— А тобі не довподоби, либонь, наїхав на нього Вовгура; щось мені так, якби я тебе десь бачив, такого от меткого...

Юнак поклав руку на рукоять. Дивився згорда, хама-Вовгури й не завважив. І Кирик відкинув попелястий кучер, посміхнувся із юнаковими такими ж сірими очима.

XXI.

Абат Пацічеллі, як усі гадали — цісарський шпигун, на знак князя Єремії Вишневецького підвівся зі свойого крісла. Лицарство обернуло голови в його бік. Чернець стояв, жмурився від потоків полудневого сонця, що виступило над високими вікнами заславського замку. Між пунсовими контушами, темніючими панцерями, чорними шатами єзуїтів, впадав в очі його білий одяг домініканина. Чернець стояв сумирно, похиливши голову; було видно його бліду тонзуру в віночку чорного волосся. Він перебирав чотки довгими пальцями, чекав. „Прошу, отче — вкрадливо сказав князь Вишневецький; ви хотіли слова..."

Князь Єремія, переяславський староста, сидів вигідно у кріслі, на підвищенні, мов пущик, сонний й пелехатий, велику голову з рідким волоссям вбгав у плечі й раз-у-раз блимав неспокійними, зовсім несонними очицями. Вони у нього жваво, мов вогники, перебігали по всіх присутніх. А від мужви стало глітно. Сидів худорлявий воєвода Тишкевич, бистроокий пан Ємйоловський — права князева рука, Чорний і Зацвіліховський — старі рубіжники й рубайли, пан Януш Корсак, ще не зовсім видужавши від поран, блідий, аж страшний, зі шрамом поперек чола, сиділи інші товариші княжих хоругов, шляхта з почоту, ченці, збігці

з зайнятих міст, багато хороброго й знатного люду, що пристав до княжого корпусу. Ні шиширхнуло. Всі давно вже чекали того абатового слова.

А Пацічеллі, родом італієць, стрепенувся. Підняв очі д'горі, немов розглядав стелю з вимальованими, рожевими купідонами й дебелою Венус, та почав по латині:

— Мості князю Корибуте-Вишневецький, славетний князю Єреміє й ви, всі, зібрані осьде мужі меча й хреста, воїни презацні Корони, громадяни республіки й ви, братіе моя, достойні отці... Вислано мене в цю країну, поставлену Господом на вічній варті, на славу Пана нашого Христа, на европейських рубіжах. Генералат ОО Домініканів прагнув знати всю правду про неї й мене уповноважнив, по змозі мойого знання й кебети, причинятись до святої справи навернення сходу, який все ще перебуває в темряві...

Абат повів маслинними, чорними очима по зібраних. Сонні й байдужі будились; деякі обличчя, збагрянілі від пихи, аж надуті, осяялись. Князь Ярема, поскубував себе за лівий стріпчастий вус, що видавався довшим від правого (але це була гримаса кривого князевого лиця, проте й видавалось, що князь ввесь час посміхається). Князь похитував і носом свого сап'янного червоного чобота, а слухав дуже уважно.

„...прибув я в Україну в середині мая; абат зволожив уста, від спекоти в залі потріскували стіни; захопив же мене шал найокрутнішої ребелії, безприкладного бунту, жахної громадянської війни... Справді бо блідне все перед тією пожежею, запаленою ним... genthilhuomo polacco della Ukraina[1]) „Богданом Хмельницьким"...

— Скурчибик, зрадник! крикнув Машкевич із шляхти й інші за ним порвались до оружжя. Єремія поглянув — стихли.

„...і не буду застановлятись над причинами того нещастя, автім бо кожна громадянська війна — це нещастя..."

Абатів голос дедалі дзвінкішав, аж дивувались, звідки отаке непомітне ество, що досі сумирно тряслося в обозі, приходить до такого певного мовлення;

„...історія дасть на це відповідь. Автім, не моя справа забірати голос в тому, що торкається основ цієї республі-

---

[1]) Польський шляхтич з України.

ки, яка coelum nobiliorum verum, plebis infernum est...[1] Інші я турботи хочу вам повісти..."

— До речі ж, отче, прошу вас...

Князь сміявся — не сміявся. Вус відтінив його багрову щоку, другий прикрив тонкі вуста, яструбиний ніс, як клюв. Драпіжно потягнув ніздрями. Бреніли мухи. Було маркітно від спеки.

„...зверну увагу Вашій милості, князю, й вам, презацні лицарі, на те, що очі мої бачили й від чого серце моє здригалося. Чи принесе те все вам хосен і славу? Вам, лицарям, і вам, воїнам церкви? Погадайте, мої браття. Від Дитмера, де, як відомо вам, князю, ваш корпус, ішовши з Лубен, переправився на цей бік Бористену, через Браін, Звягель, Райгород, Любар, Чуднів, Немирів і ще як називаються ці всі околиці, не згадаю — а маю те все записане — один шлях крови, вогня й заліза. Описати чи зумію я? Навряд. Окрутні видовища бачив я на цім шляху. Діярій мій подорожі з Лубен жахтить багряними сторінками. Від крови, мості панове воїни! Що сказати маю на ті гори людських тіл, покалічених, покатованих і поганьблених, на ті тисячі страшним способом повбиваних, як хочби й у Райгороді? Горе, горе, князю!... Як стинано мечем і сокирою міщан і посполитих у Любарі тільки за те, що вони грецького обряду, руської нації, на палі настромлено, повішано, посічено, почетвертовано, поколено й порубано. Як удовиць, жінок, невинних дівиць позбавлено чести — розповім же я? Списами пробивано немовлят на очах матерей! Розсікано нутра вагітних, кіньми топтано, псами розривано малеч-дітей! Видано де тії муки, що їх зазнавали не сотки, тисячі люду! Сотання жил із литок, краяння живого тіла, відсікання пальців рук, ніг, палення вогнем, розтинання черев, закопування в землю живцем, сверлення очей, розбивання костей в колінах і суставах, заливання гортанок кипучим оливом — — — Боже, Пане мій! Не стане мені часу розповідати те все...

— Так і треба, отче, отче! Всю віру їхню знести, вирубати впень прокляте кодло! Добре роблять вишневиччани, на те й вийшли в Україну!... Добре роби, добре буде!

...Ні, зацне лицарство — не буде з того добра! Не буде.

Абат говорив і хитав лисою голівкою, скорботно посміхався, простягав руки до мужви, потоки сонця обдали його, жахтіло його чоло, де виступив рясний піт.

---

[1]) Справжнє небо для багатих, а пекло для черні.

— Карати прийшли ми сюди, отче, — вигукнув, багряніючи, надутий Ємйоловський і кусав вуси; — не панькатися з хамством, карати його!..

— Мудро ж карайте, milites[1]), справедливо!..

— А хто несправедливий?..

— Що він там верзе, галахура?..

— З холопством нехай ся цілує, коли охота!..

— Навчати прийшов сюди...

— Бач його, волоха...

...Стогін і плач, лемент і зойк невинних!..

— Нехай сто невинних упаде, щоб тільки один винний не втік від кари...

— Всі вони винні! Всі, пеські синове, руки вмочили...

Князь Єремія, увесь час посміхаючись, постукав буздиганом об поруччя. Найзапаленіші не хотіли стихати.

„...Господь Бог довірив Річі Посполитій всю цю сторону-земний рай, Єгипет новий — Україну. Медом і молоком вона тече. Володіння над людом тихим і сумирним, робітним і хоробрим мала Польонія. Не треба було Польщі шукати багацтв за морем, тут, в Україні, де за мечем завжди йде плуг, тут польська Монтезума! А що вчинили ви, панове? Ад і геєнну...

— Неправда!...

...Неправда?.. Я читав літописи, воїни: від шестидесяти літ тільки й чути в цій золотій стороні що лязк оружжя й стогнання мучених. Замучили-есте цей побожний люд, довели-есте його до відчаю...

— Нехай не бунтують змиї!..

— Доволі того верзіння, черче!..

— Азали ж нам казання правиш?..

...Замість гоєння ран, роз'ятрюєте їх, замість заспокоєння умів, самі їх хвилюєте! Шибениці й палі, топори й диби, розжарені кліщі й канчуки... Тая ж це любов, якої наш пан Ісус Христос навчав?..

— Кінчіть, отче — крикнув Ємйоловський — досить того казання!...

— Своїм розповідай...

— Казочки дітям...

— Ви не знаєте того племені, отче — озвався глухо Януш Корсак; того гадючого кодла ви не знаєте, то мовчіть...

Шляхта й воїни підводились, відсували крісла. Від

---

[1]) Воїни.

спекоти й пересердя їхні обличчя пашіли, розпломенівшись, вся зичливість пропала — звідки прийшов, щоб повчати? Коли б не чернечі шати, розсікли б його, казальника, шаблями! Сиди тихо, отченьку, молись, коли від того, не твоя це справа, черче...

Князь Єремія погрозив люб'язно буздиганом. Гладив собі вуси, розсівся в кріслі й жмурив очиці, як котюра, жмурився проти сонця.

А чернець не бентежився. Голос його не впав серед того злобного шемріння й гамору, все ще рівно лунав у цій залі, без тремту.

„...Не навчати я прийшов сюди, я не ваш духівник... Просити, тільки просити... милосердя, християнського духу, любови, тільки крихту любови... Не платіть злом за зло, коли зло діється... злом добра не створите... Винні ті, що порвались на вас, але ще більше винен той, хто не вміє прощати... Так, воїни! Правда цьому, що суд прийде на польське королівство... Суд уже йде..."

І підняв руки в гору, так що рукави опали, а худі передліктя й долоні блиснули, мов мечі, й крикнув, аж всі на мить принишкли:

„...Суд іде, мості панове і ти, князю Корибуте-Вишневецький! За страшний чин прийде й страшна покара. Гнів божий над вами, кажу вам — поміркуйте!.. Встануть всі мертві, всі покалічені, покатовані, повбивані, всі встануть, впавши від вашого меча... і не покаєтесь, християнські воїни, громадяни, що свідчитесь римською чеснотою, тоді діятиме суворо, але правдиво Божа справедливість!.."

Абат замовк, похилив голову й перебрав чотки; шевелів губами, молився.

На обгорілому чубі князя Єремії шаруділо золотіння, пливучи з вікон. Князь сидів із заплющеними очима. По панцерних бляхах нагрудника ковзались мухи. Юрба замомоніла. Черці-єзуїти, мов круки, сидячи рядком при столі, зашепотілись.

А тоді з кута виступив єзуїтський новіцій, в панцері зверх габіта, з лицем панянки, але обвіяним вітрами, обпаленим у сонці походів.

— Брат Домінік хоче говорити! Нехай говорить!.. Нехай...

Юнак перечекав. Шляхта втишилась. Всі дивились, як на цьому блідому обличчі, вижареному глибинним вогнем, відсвічують чорні панцерні бляхи.

— На бастіони, князю Єреміє Корибуте Вишневець-

кий! На бастіони!... — крикнув переразливо брат Домінік. Всі озирнулись і навіть князь ворухнувся в кріслі.

— До штурму, воїни Польонії! Розвійте прапори! Мечі до рук! На бастіони, на останню відсіч!..

Він змовкнув, озирнув усіх гордовито, мов орлик.

— Спасителю отчизни! Батьку корони! Надіє наша остання! Азали ж не чуєш лементу й скарг? Азали ж і ви, лицарі, поглухли? Вітчизна в небезпеці! Вітчизна в облозі! Напирають звідусіль на неї! Кіньми, топчуть, колять і ранять шляхетне біле тіло! Матерей, сестер, жон наших! Потратили голови мужі, розгубили свою чесноту, забули про кров прадідів, що стугонить у жилах... А інші (і ченчик поглянув на абата Пацічеллі), а інші, кому байдужа ця розп'ята вітчизна, кому не обпалив душі пожар наших святинь, намовляють нас до злагоди! До вирвання лицарського серця, до пригашення крови, що гнівно б'є, стугонить, кличе нас... Маємо безчинно глядіти на таку ганьбу осель і душ? Маємо ж меча відложити й голову покласти під розбійницький топір? Лицарі, браття й ти, Сальваторе — спасителю Польонії, князю Єреміє!.. Сурми грають! В останній бій! На відсіч!...

Він тремтів увесь, мов у лихоманці, горів увесь, а воїни й ченці, зірвавшись з місць, вражені його хрипким голосом, ішли до нього, тісно обступили його й навіть Ярема підвівся.

— На погибель гідрі!

— Правду сказав брат Домінік!

— Святий наш!...

— Золотоустий брат Домінік!.. Радість наша!

— На смерть плюгавцям!...

— Катуйте їх — кричав одержимий ченчик; не давайте їм скоро вмірати — хамам! Нехай знають, що вмірають!... замало їм стріляної смерти — почесна це смерть... Повільною смертю, страшнішою, ніж пекольна мука, нехай караються!... Не шкодуйте ні малого, ні старого, лицарі... Нема людей між Руссю — звірі це, підлі гади, гаспидський рід, а його розтоптати, знівечити, розчавити!

Абат Пацічеллі охопив свою голову руками. І він попадав у лихоманку, стрясався від того голосу, що дедалі рвався, як з під землі вогнений струмінь, клекотів, випалював душу.

— Гай-гай — реготався ченчик (як гаспид, подумав абат Пацічеллі, Мадонно, як сатана) — нам про милосердя торочать, про закон... Нема милосердя для них! Мило-

сердя це кволість. Коли загрожено маєстат Республіки, а вона це останнє світло Европи, — коли настають на неї, — тоді все дозволене. Все, воїни! І що наполегливіші будете, тим близші до Божої ласки... Душ ваших спасення від вас залежить, ви бо найлюбіші діти Христові...

— Не блюзнір, брате — крикнув Пацічеллі, мій Боже, не клич хоч ти Христа...

Але його голос пропав у гулі, що знявся довкруги. Лицарі шарпали на собі панцері, шляхта розривала жупани — грудьми заслонимо Польонію — у інших текли сльози по п'яних, набряклих мармизах, інші добували шабель. І брата Домініка, що корчійно дер себе довгими пальцями за шати, за лице, що починав устами точити піну, підхопили на руки. Януш Корсак гладив його по схолоднілому, пітному чолі, заспокоював. А Ємйоловський нагнувся до князя Єремії, що був нижчий від нього на дві голови:

— Ваша мосте — Пацічеллі це не цісарський шпигун... Це конфідент Хмельницького...

Єремія кивнув лисавою головою.

— Ця нитка йде від учителя зрадника Хмельницького; промовив він; від патера Генцеля Мокрського, бунтівника в єзуїтській шаті... А брат Домінік добре говорив сьогодні...

XXII.

— Harlotry, goddam!... Хто з себе удає ягнятко, того вовк пожре... Чи не так, принципали? Коли так того хоче його мость наш Богдан-Зиновій, а найбільше того прагнуть його панята, нехай воловодяться з комісарами, goddam!... Вони вже його вирехтують, хоч і він, кажуть, хитрий, не битий в тім'ячко... А я зайняв від Райгорода по Бершадь та по Кальник і тільки тоді й спочину, коли мій тисавий у Вислі нап'ється водиці... А всіх цих із прероґативами та з преіміненціями, сучу їх мати сатана любив, на яворах повішу... devil, goddam!... Вони моїм от попам очі сверлять, сіркою груди випалюють, розпинають, мотають жили, а я тим повійством гидую... dirty, goddam!...[1]). Не був я різником, ані різницьким підручним, то козолупом і свинарем не буду, нехай уже тим Вишневецький, його пресобача милість утішається... На гілляку або під меч і капут, чи не так, принципали?...

---

[1]) Лайки англійської солдатески XVII в.

І вовкуватий, корінястий, ішов Максим Перебийніс по сходах Нараївського замочку, правицею притримуючи ліву, прострелену руку. Кривився від болю й ще сіріший тоді ставав, шишак згубився йому в полі й чуб, уже злегка сивіючий, впав на високе, на причуд ясне чоло, ще зовсім не з'оране зморшками. Озирався на отамання, що ступало за ним: праворуч ішов тонкий полковник Кошка із коротким вусом, увесь час усміхнений, осаул Дик, в малиновій делії, низькочолий і неповоротливий, таки справдішній дик, красень Габач, обвішаний дорогою, витворною зброєю, довгий Сем Гошовець, що то видумав кочі з самопалами навздогін панам, шляхтичі Хвесько Халецький і Красносельський, що відрікались свого шляхетства, купались у дьохті й топтали нобілітації, тисяцький Бреус-другий, запорожець-велит і інші за ними, з почоту, зі служби. Ішла й Перебийносова любка, шляхтянка Гальшка, взята в Хмельнику. Різалась ножем і дряпалась, але вговтавшись, забула й віру й родину й дітей і так узятих на списи й, ходячи в брокатах і золоті, як псиця, лащилась до регіментаря. А він до них — любок воєнного часу, не принаджувався, швидко його нудили й цій, всі знали, один кінець — наложить на себе руки. Осяюваний в сутінку лучинами, що їх несли чвалаї-шкоти ще зо старого Чорнолевового полку, пошрамлені й щербаті, Перебийніс переступав трупи забитих шляхеток (замочок здано тільки в полудне), йшов через кімнати. Там ще стояв пороховий дим, ще в калюжах крови, уткнувшись лицем в коверці, горілиць поперек ліжок, на столах, лежали люди залоги. Бризками розсипався хрусталь посуду; котрий з молодців був босий, сичав, поранивши стопу об тонке скло венеційських ваз, хлоп'ята обдирали шаблями ґобелени й парчу та обмотували грішне тіло, інші знизу тягнули сулії й барила.

Математикус і медикус, німчура Вілібальд Кролль, що завжди трясся, як у лихоманці, так боявся Перебийносового скрипучого голосу, заходився коло свого інструменту.

В бібліотеці, куди вранці залетіло ядро з шарпантини й першими вскочили Габачеві хлоп'ята, штурмуючи, Перебийніс спинився. Йому підсунули крісло, він простяг руку по книгу, одну, другу — вони розлетілись, як підбиті птиці, сяючи красними заставками; обдивився мальовила в золочених рямах, кахльову піч, де вже палило полум'я. Враз ця тиха мислільня сповнилась гудом важко озброєних людей.

— Вчений пан — крикнув крогульчо ґенерал черні,

шарпаючи лице кривим посміхом; тільки для себе, а холопами-бидлом лани орав, в саме серце йому вила!.. Холоп на його науку зі шкури ліз. Людолупи, goddam!... Тому панству скоро кінець — — — по всьому світі. Не до Висли дійдемо, а за Вислу, подуванимо дувана й над Райном — — — чи не так, Габаче? Що тут на Подніпров'ю блиснуло, там, goddam, бухне пломінем... На сто міст, на тисячу замків зареве, про це призволу пана Хмельницького не спитаємо... Чи не так, Кошко?..

Здавив біль, коли розщібували наручні, скидали кольчугу. Гальшка-шляхтянка, виблідла, зі зливою золотого волосся, неуложеного, буйного, припала до його колін. Тихо поскимлювала, терлась лицем об запилений чобіт. А він сидів у сорочці, поплямленій кров'ю, колючі його очі тихесенько ясніли. Стерниста борідка припала пилом, як згаром ще драпіжнішим, схожим на чорного злющого орла, видавався він із своїм глибоким шрамом через усе лице, від лівого ока, через ніс аж до вистаючої щелепи. Бліде чоло світилось.

— Шило — мотовило — тонко писнув красень Габач — попід небом ходило, з панами розмовляло, з князями говорило...

— Тую загадку знаємо. Габаче — прогудів Сем Гошовець.

— То він не на загад, а на приклад — погладив підборіддя полковник Кошка і блимнув єдиним оком; наше — роксолянське шило — блискавиця, як реґіментар сказав: тисячу замків, сто міст засвітить, а з княжатами й панами як заговорить, то, брате мій, й не почухаються — просто чортові в пельку...

— Чорта боюсь ,зморщився Перебийніс і зайшовся димом (він пив табаку[1]) з люльочки, споглядав, як Віллібальд вовтузиться біля його рамені, а Гальшка дивилась йому в очі), в цій війні чорт не бідний, як казали, хоч ми в Швабії його виганяли з біснуватих ланцюгами... goddam... Єзуїти пишуть, що я чортові продався, як і Хмель. Про Хмеля не знаю, може й чарований він, того не скаже... він нікому нічого не скаже... а мені один авґсбуржець продав Безаар — знадіб'я проти пострілу, уколу й розтину...

— Пассавські цидули кращі, ґенерале — сказав украдливо Халецький; ми як були в Семигороді з Лісовським, то знахарі з Пассау мені продали: Євангеліє від св. Йоана,

[1]) В XVIII ст. не курили, а „пили тютюн".

переписане на тонкому паперці, підложене під покровець на олтарі, після прочитання трьох месс — — — звинути в куньку, встромити в оріх залити еспанським воском, оправити в золото й носити — не візьме тебе жодна куля...

— Не вір блахманству, сказав Перебийніс, твої знахарі з Пассау — шальвіри... Моя річ краща — він розіп'яв сорочку й показав талісман, завішений на ланцюжку; це благословенство від чорнокнижного Безаара для фляндрського лицаря, казав авґзбуржець; був такий, що йому ніяк не могли зрубати голови, поки не відкадили від чарів: тут є вовче око, нитка зі шворки вішальника, перша панянська кров. (Гальшка й дівки, що були в кімнаті захихотіли)... цап'яча борода, шафран і гіяцинт, все обернене в гостію, а зверху написано кров'ю кажана — „чорте, помагай мені, душу й тіло тобі даю"... заплатив я тому пресучому синові п'ятнадцять золотих дукатів, але хіба кобилі під хвіст, goddam... Починай, математикусе... не вірю в характер, як у Бога не вірю, так тепер і в чорта не вірю — —

— Один гунцвот — шляхтюра, — почав Халецький, видурив талісмана в затягу бувши, від такого ж шальвіри. Заплатив що не міра, а коли, розсерджений (бо його бач ранило в першій іграшці), розгорнув, то вичитав тільки тее: „боронися, дурню"... От вам і весь талісман... доктора Парацельзуса Зенекстон, як кажуть...

— На талісман не покладайся, вирік Габач, шабля-домаха — найлуччий талісман, не зрадить, як тая псяюха...

Медикус розрізав реґіментаревого рукава. На передпліччі зяяла рана, обкурена порохом. Стріляна, видно, зблизька.

— Починай, починай, вашмосте докторе — заскулів Перебийніс; я не маю часу...

Від гарячки він аж пашів, рам'я його спухло, добре, що не праве. Віллібальд з хлопчиком, а за ними дивилось все лицарське коло, щипали корпію, блискотіли ланцетами. Медикус стривожено сопів.

— Хто з вас вміє по латині?..

Принципали озирнулись. Халецький і Красносельський може й уміли, та боялись признатись.

— Я.

Зза Вовгуриної сутулої спини, (він стояв біля Бреусадругого) виступило хлоп'я. Перебийніс впер у нього очі, що враз обважніли, налились оливом.

— Ти? А як тебе звати?

— Кириком.

Пахоля вже стояло перед ним, затиснене в панцер, здертий на трупові, з пістолями за поясом.

— Це з тих, пояснив ліниво Габач, що з Вовґурою прийшли. Хвацько палить з пістоля, казав Вовгура, трьох шляхтюр звалило...

Кирик не потупив очей.

— Якої ж ти віри будеш?..

— Благочестивої, грецької.

Реґіментар засміявся.

— У нас тієї віри не питають, дурню. Чи двома чи трьома пальцями хрестишся, чи в чорта чи в Мугамеда віриш — твоя річ. Панський ти, чи сермяжний?...

— Безрідний.

І Кирик добув зза пазухи невеличкий, деревляний хрестик. Перебийніс придивився, прищулив очі. Той знак знав.

— Хто тобі його дав?

— Той хто мені більше вірив, як ти, реґіментарю...

— Меткий ти... А латини, де навчився? Не в езуїтів?...

— Все одно де, — сказав Кирик, аби вмів, реґіментарю.

Перебийніс ще раз озирнув його, посміхнувсь, хитнув головою. Показав на книги — щоб узяв котру небудь, з краю. Кирикові присвітили лучиною. Принципали переминали ноги, брязкотіли шаблями.

— Читай, крикнув Перебийніс, що заочиш — читай! Я все розумію. А ти ріж, goddam... Кошка тримав миску з водою, хлоп'я підставило другу — на кров. Віллібальд Кролль почмихував носом, метушився, як хом'ячок, висовував з худих плечей лису, підсліпувату головк·

Neu sinas Medos
equitare insultos... читав Кирик.

— Читай, скрипнув Перебийніс, чого став?..

Віллібальд різнув йому сине рам'я, ще глибше, куля бо сиділа далеко...

— — — te duce Caesar!..[1])

Живиця сочилась з лучин, Гальшка скимлила, цупко обхопивши Перебийносові коліна, математикус сопів. Кирик читав, дзвінко скандуючи, ловив віддих на цезурах.

---

[1]) ...не дай непомщенно мчати кінноті
Медів, бувши вождем, о Цезарю...
(Горацій, Carm. 1, 2, 51).

Перебийніс зчорнів, його ліва рука драпіжно вп'ялась у гебан поруччя, очі вийшли на верх, на чолі проступав піт.

А в замочку й на подвір'ї стояв гуд. Війська йшли й отаборювались. Гошовець навшпиньках побіг, щоб стихли хоч тут, у кімнатах. Там гримотіли, перегукувались, рубали дерево. І за хвилину стихли й там — подали в низ: не дуванити, реґіментаря побійтесь, пеські синове...

— Вже, префекте — прошепотів Віллібальд і показав згусток олива; математикус був увесь мокрісенький, сполотнів, як мара. Перебийніс стрепенувся. Він був знеможений, але притомний.

— Пся кість — глянув з укоса на кулю, не боялась талісману, goddam... І в чорта тепер не вірю. Що ти читав, хлопче?...

— Carmina І Горація, відказав Кирик; кров бризнула на книгу.

— В тебе руки, як у панянки — задумано, мов увісні промовив Перебийніс і знечев'я його очі засвітили рахманним золотінням; та ти зовсім як панянка, goddam...

— Під твою руку тільки б — прошепотів Кирик; під твій наказ, мості реґіментарю...

І всі, хто був біля них, з того немилосердного кола, бачив, як між шкотом і цим тендітним пахолям війнула тиха голубінь — з нитей сну, з тремту жахтіючого марева виткана страшна солодкість. Найтихіша мить, не смерті, не життя, а спалаху, далеко, в глибах ще не вкрай очерствілої душі...

Та реґіментар перебив це пахоля:

— Мостей немає тут, чорте... Їх мості в Горині, рибам на снідання... Капітани, трибуни, поручники! (крикнув до мужви) шкуродера Ярему знесемо під Великим Констянтиновом, а Габач потягне на Заслав! (і штовхнувши Гальшку, як псицю, відкинувши від себе, підвівся, якась думка його сверлила). За Ярему нехай не плаче нам Хмель, як за Хмелем і ми не поплачем, goddam!...

І нетерпляче чекав, щоб йому подали панцеря.

XXIII.

Пан Януш від часу, коли мав листа від панни Оленки, каштелянівни Стеткевичівни, сказав собі, що тепер тим паче не шкодуватиме хамства, досі був надто милосердний для нього, але що ж — коли така кров збунтувалась, така вже панянська ніжність — трой дний квіт, то про черн

нічого й говорити: її тільки під меч. Панна писала, скроплюючи, видно, листа ревними й ретельними сльозами, що нехай його милість пан Януш не гнівається, але своє слово йому повертає, що після довгих роздумувань, (а святий єдиний Господь знає, яких вагань і сумнівів вона зазнала), таки твердо постановила відмовити йому в любові й нареченстві, хоч і дуже перепрошує його за подані колись надії, але не бачить вона, ані йому, ані собі, ані нащадкам щасливої долі, бо такі дві натури поєднати це все одно, що вогонь і воду; особливо, коли, мовляв, цьому поєднанню й сама природа супротивна. Бо ж змінити дідівську віру, зокрема в цей час, коли тая віра зазнає надмірного гнету й погорди, не пристоїть. У благочестивій вірі дідів і батьків прагне вона, Стеткевичівна, жити й умірати. Нехай же пробачить їй пан Януш, коли спричиняє йому прикрість, нехай забуде її й пошукає гідної себе судженої, а вона в молитві й покорі, у манастирській обителі проситиме йому від долі добродійства й від Створителя благословення для всіх діл, які уже почав і думає почати. Собі ж панна не передбачує ніякої утіхи в цьому світі матлярства й несправедливості, єдина бо утіха її в горливих молитвах...

Цього листика передано пану ротмістрові в Любарі. Мовили гайдуки, що приніс якийсь шекелетка й, віддавши, поспішив відійти, не сказав, від кого йде й хто він. Та це Корсака не проймало й у листі бачив жіноче лукавство. Цій келійній покорі, звичайно, не вірив, бо не така це кров, щоб так легко погасла, але що це чийсь юдин підшепт, не сумнівався... Проте, з притаманної собі гордості, нікому не говорив про це, навіть братові Домінікові, якому довірив уже чимало, а стиснувши серце, присягнув, переконаний вже поготів про єхидство цієї української крови, нищити її, де тільки заглядить. Після Корсунської поразки й під час видужування в Лубнях, під опікою доброго князя Єремії, багато роздумував; ще більше утвердив себе в своїх поглядах. Гріли тую гадину на грудях стільки літ, годували привілеями, вольностями, сенаторськими титулами, а гадина вжалила, та ще й як! Коли мав би чим дорікати матері-Річіпосполитій, то тільки слабодухістю і лагідністю. Бачивши Хмельницького на корсунському полі (ніколи не забував тієї миті, стояв перед ним, так, як би це було сьогодні!) упевнився, що він — Люциферів зброєносець, яко ж і його ребелія — справа сатани. Господь поставив лицарство Польонії й святу Когорту Ісусового Товариства на вічних чатах, їм же меча вложив у руки — визволити світ від сата-

нинської інвазії. Тим то всяка загибіль української крови — чи буде це зрілий муж, чи квола жінка, чи немовля; винен хто, чи невинен — на більшу хвалу Господню й на знищення Люциферового царства. Те Боже королівство, що має прийти на цю землю, вільне буде від українського імени, бо це Люциферів приплід, це пекольне сім'я.

З тими думками ґречно привітав князя Домініка Заславського, господаря цього міста й фортеці, що в дорозі до Львова до коронного війська, якими має доводити, зайшов до нього з братом Домініком. Були ровесники, вчилися в Падві, проте зовсім різні між собою — князь Заславський, рум'яний, лисіючий, тучненький собі, з сонними, любашними очищами, брат Домінік — зжертий вогнем, гостролиций, до краю виснажений горінням, самий дух безтілесний, неземний, зо стисненими, безкровими устами — це справді святий — говорили про нього. „...і що це з давен чортівський підшепт, говорив пан Януш, то зважте, князю, й ця спілка козаків з невірними — нам не новина: вже в давніших часах Русь у злуці з поганцями hostilia ubique agitando[1]) хотіла вигладити й викорінити польське ім'я... Вже за Болеслава Стидливого, (оце якраз книги з вашої бібліотеки), князі Лев і Роман затягнули великі татарські орди, спустошили сливе цілу Корону; те саме було й за Лешка Чорного..." „Але, мосте мій ротмістре, перебив його князь, забавляючись золотим ланцюжком; давні це часи й після того мали ми утихомирення Русі, сиділа б і по цей день тихо... На холопа це зависока теологія, холоп цих інтенцій не має..." „Безперечно, потвердив брат Домінік, exempla cruenta[2]) холопа приборкають, але йдеться про лукавство й хитрість провідників. До Хмеля нав'язалось багато шляхти. ви не легковажте, мості панове, і то іменитої шляхти, на жаль, не тільки схизматиків, але, зжалься Боже, й католиків..." „Ви цього певні, фратре?" „Конфесата[3]) говорять, князю: налічу вам з десяток іменитих католицьких лицарських людей, що, за намовою диявола, звичайно, приєднались до Хмеля: Станислав Кричевський, полковник чигиринський, Семигиновський, Володийовський, Багринівський, Ущапівський..." Князь Заславський зложив руки на брюшку, що трохи передчасно почало вже тучніти й ґречно слухав, але розмова його, видно,

---

[1]) Всюди розгортати військові дії.

[1]) Приклади жорстокости.

[3]) Свідчення на тортурах.

стомлювала." „Добре, сказав він зволожуючи цукряні, пухлі уста; що хоч не всі схизматики потратили розумі: ось візьміть Огінського, Березовського, або Четвертинського, чи Кисіля"... Брат Домінік сердешно засміявся: „Про Кисіля не говоріть, ваша княжа мосте, ця бестія метеляє хвостом. І нашим і вашим служить. Кажуть, що йому ребелізанти офірують Руське князівство, чи пак подільське... має він і секретні наради й шпигунів засилає й оружжям clam[1]) спомагає козаків... Ні, того Кисіля, на першій груші повісити б — спом'янете мене..."

„А Святополк Четвертинський теж добре глядить, сказав Корсак, відірвавшись від томика французьких поезій, що його привіз князь Домінік; вже є певна відомість, що його дочка, княжна Петронелля утікла з дому, передалась до гільтайства... Видно, добрий дух панував у тому домі..."

Брат Домінік вп'явся блідими пальцями в підвіконня й захмарився. „З кожним днем та гідра росте — додав Корсак — і в силі й у матлярстві, як думаєте, князю, коли їй відсічемо всі голови?" „Протривати; дрімотно повторяючи речення, сказане сьогодні вже безліч разів, відказав князь Заславський; перевага хамства в тому, що конспірація Хмельницького, немов сніг, упала нам на голову. Добре, що його зводять переговорами, це мудра політика, мої панове, не дратувати звіря. Я сам хоч і здрігаюсь усією душею, але посилаю ґречні листи й Хмельницькому й навіть цьому розбійникові Кривоносові. Хочу відвести їхню увагу від наших замірів. А тимчасом тридцять тисяч вже зібралось під оружжям із Великопольщі й Червоної Русі й Малопольщі. Разом із панами молодим Конецпольським і Остророгом, покликали мене пани — рада на начального вождя. Ще в цьому місяці дамо хамам відсіч..."

„Благослови, Господи, твоє оружжя, князю, сказав урочисто Корсак; се моє найполум'яніше мріяння, діждати нашого тріюмфу над сатаною..." „Так буде, амінь" — зложив брат Домінік долоні, як до молитви. Князь Заславський позіхнув. Він ще йшов до старої княгині прощатись, сьогодні ж виїздив до Львова. А брат Домінік попросив Корсака у низ, у казамати, до в'язнів — їхні конфессати могли б допомогти до уложення воєнної диспозиції. Не знав теж фратер, що робити з цим гунцом-скартабеллятом[1]), якого зловлено на Горині. Доказів вини не було, але фратрові видавався він підозрілим.

---

[1]) Потайки. [1]) Низша категорія шляхти.

— Під меч дати скурчибика, сказав Януш Корсак, всі вони зрадники й шпигуни; лучче покарати дев'ять невинних, ніж переочити одного винного... Тим більше в нашому становищі...

Він, ідучи по заславському замочку, що повнився збройною мужвою, збігцями й п'яною галайстрою (бенкети справлювано день і ніч), розповів братові Домінікові: розвідування околиць дало сьогодні вість про кривоносівські під'їзди, втім марево з півдня що вечора зростає, завтра-позавтра Кривоніс буде під містом, якщо не потягнеться за князем Єремією на Великий Константинів, оборона ж буде не легка, бо мужва розбещена бенкетуванням, у місті повниться від збігців, харчів і паші не достанеш, хлопство пішло в ліси, передається до Кривоноса, а челяді не випустиш за пашею, навіть трави важко накосити — хто не втіче, того хами порубають, проте воліє й він — Корсак із князем Єремією йти на волость, у фортеці, не любить сидіти, бо, значить, зачинитись як у курнику; якщо Ємйоловський перейме оборону, то можна відітхнути вільніше, а що робить тепер Пацічеллі, той, що про милосердя колись то волав?...

— Зачинився в келії і не виходить, може й йому світає в голові, — сказав брат Домінік — о, Русе проклята, яким же вогнем тебе пропалити?...

Війнуло сопухом. Сходили вниз, у підземелля. І крок за кроком, ступінь за ступнем, брат Домінік світлішав. Корсак зукоса дивився на нього: в чорному лігві ослизлих стін гострішав його вид, панцер поверх білого габіта осяював тонкі, мов вістря, його риси. Рисочка лягла коло стиснутих уст і з під вій виривались сині, усміхнені скалочки. Увесь він починав трястись, хоч і змагався з цим тремтом, не одволодував себе. „Святий", подумав Корсак і перехрестився, розпачливо проганяв і не міг прогнати тієї настирливої мислі, що так либонь причаюється й диявол.

XXIV.

Обоз ще кілька днів раював у Нараївці. Було по чому: натріпали добре хвоста Яремі, обловились на облогах і в іграшках, про Райгород і Полонне співали вже бандуристи пісень, а Кривоносова слава пішла знад Дністра й Богу далеко, аж за Случ-річку. Величав люд і інших; на ринку, ще в Острозі, а найбільше в Заславі Кирик чув як сліпці бурмотіли, (щоб тільки свої почули) про Богуна й Остапа

Гоголя, про обох Нечаїв, а найпаче про Івана — браславського полковника, про Гайчуру й Пободайла і про славного корсунського полковника Морозенка... Але Кривоносова слава розцвіла, мов чудесна зірниця, спалахнула над Поділлям і Волинню й не помагало стинання голов, ні рубання рук, ні заливання пельок оливом, ні розтесування живцем — умирали хлопи, а все одно, славили шкота. І Кирик сам того не вмів пояснити собі, через що так повірив цій людині, через що з цього обозу вже не пішов би ніде, хоч першого дня ще дивувався собі, як міг не сахатись від цих андиберів, від хлопського духу, що тхнув цибулею й сивухою, від репаних сідельників, від гноєточивих пивників, від сироматні, з іще не вигоєними плечима від панської парні. Не терпів і Вовгури, цього сутулого ярчука з завидющими очима, із поступцем чакалки — втім Вовгурин загін, що його привіз із Заслава і сам розбився по обозі: Вовгура ходив з полковниками пана Хвеська Халецького, шепотівся з ними й гуляв, тільки дивись; Сизон пристав до сотника Дика, а Берахи довгий час Кирик не міг знайти, хоч і хотів погуторити з жидовином, бо злюбився йому. Побачив лиш його біля Гошовця, як пробував при ньому самопала, й лепсько ж бив жидовин, збивав яструба в льоті, Гошовець клепнув по рамені, записав Бераху в свої мушкетери. А під вечір Кирик зустрів жидовина в зеленому атлясі, у байдані[1]), з навішеним, розмаїтим оружжям — побратався вже либонь з Гошовцевими.

Кирикові наказав ґенерал через Габача бути під рукою, бо потрібував, мовляв, таких, що маракують латинщину й вміють писати.

Значився проте ґенераловим вістовцем, як і той другий юнак — Семенко. Тепер Кирик походжав у гадиннику, по галявах, вщент витоптаних таборуванням, побрязкував срібними остроженятами, що їх йому подарував сам полковник, від нього ж — Перебийноса мав убрання: шкуратяний колер, як носять райтари, легкий юшман[2]) і місюрку[3]), з яхонтовою застіжкою. Обвішався оружжям, за пояс заткнув контарець[4]) і пістолі, через плече черкеський шептар, при боці мав панську шабельку; її подарував йому Се-

---

[1]) Вайдана — панцерна сорочка.

[2]) Легка кольчуга.

[3]) Шолом.

[4]) Короткий меч.

менко, зочивши, як носить плоху, залізну, що не лицювала вістовцеві.

В таборі вирило. Чистили броні, гострили мечі, бо видано вже диспозицію на завтра: одна купа — п'ятнадцять хоругов молойців і черні мала під полковником Кошкою наступати на Заслав, а кінні тисячі, молодецькі — панцерні й сірома йшли під Перебийносовим перначем на Ярему. Песький шкуролуп розбив і свій корпус на партії; одна — під Ємйоловським боронила б Заслава, друга — під паном Осінським вийшла на злуку з сандомірським воєводою Домініком Заславським, але в потребі не сміла відступати від головної Яреминої сили, сам князь ішов під Великий Константинів, розпустив свої кінні компути й гусарські хоругви по всьому Верхньому Надслуччі. То ж то буде ізрядна іграшка; як наступимо ящурові на хвіст, — та як прищемимо, то не сикне, галман. „Баль буде — посміювався Габач, пригортаючи дві любаски, шляхтянку з Полонного й черничку-молдаванку, з очима, як у ґазелі; баль, браташшя, а панським душкам, як підкуримо — сморід. Підуть ці душечки до Висли, а Ярему хоч і в білярапській землі, та знайдемо". Котрі ж ішли із Кошкою під Заслав, надіялись великого дувану, купання в малвазії, бо збились там десять тисяч, казали, одних збігців, а все з юками й кованими куфрами — —

— — вельбучним черева підтягнемо — —

— — а котрому й розпоремо, який з нашого коліна дер десять шкур — —

— — найдемо там такеньких, що їх в Полонному не достали, що з Погребищ видерлись — —

— — бишки, бишки — як крикне наш Кривоніс-гайдар[1]) на панських теляток, то загорнемо у кошару разом із ладами й чадами їхніми, разом із вервицями — —

— Побачим — побачим, — посміювались молойці, — нашої віри не займай, Яремюго, а раз зайняв — не суплікуй, батько Максим — не Хмель, батько Максим переб'є колінця, підо Львовом збереш костомашки!...

Кирик слухав їх і дивувався — та ж ці легіони, як тільки перевалять за галицький кордон, пів світу загорнуть шабелечками.

— — Вмісто суду зась і правди — несправедливість, лож, кривда, потвар, лицеміріє і ґвалт владієт — —

Ігумен Жеребило-Лобунський правив, сидячи на коні,

---

[1]) Гайдар — пастух.

казання черні. Юрба, котра ближче, залягла біля кострищ і слухала його голосу, а він глушив шепотіння і розмови в ліску, гуд сотень і кватерн, лунно валував у темряві. Отець Жеребило добивався сюди з Києва вогнем і мечем; у його причті був і архимандрит Александер Мокосій Дениско, людина святого життя й полум'яний ревнитель благочестія, був і отець Варлаам Дітковський, великий ерудит і проповідник, були знатні люди білого й чорного духівництва, багато з них зложило вже свої кості в іграшках з панами, багато мучениками вмерло за віру, але найбільше жалувала чернь за отцем протопопом Ісакієм (хто знав його ближче, нарікав князем Булигою-Курцевичем, братом славного козацького архимандрита), а він — як уже знали — попав у панський аркан в букатівському лісі.

— Меч гостріте, люди, за Новий Сіон, се бо наш Сіон сіяє у тьмі й неправді, се бо сповнився вщерть нашим терпінням келих і приходить врем'я воздати лжецям за лжу, злодіям за злодійство й розбійникам за розбій!..

Слухали його братими. Ось сиділи на возі, позвішувавши ноги, запилені погоничі в кожухах наопашки, хитрющі, вузьколобі дядьки, покурювали люльочки, своє собі думали. Ось спинилась невеличка купа кінних панцерних; зняли побожно шишаки й по гладко виголених їхніх гирях ковзався відсвіт червоного палахкотіння, грав і на срібному стремені й на рукояті меча й на насічці пістолів за поясом, гордовита лицарська братія, що знає, за кого покласти голову. Ось сиділа під дубами, під вузьколистом, під тремтом тіні, що йшла з лісу, ратна Перебийносова братія, різного роду й племені, але ігуменові слова розбирали, западали їй в серце й, може, пропікали, хоч і мовчали люди, не шиширхнули. Хто вперся вирлами в нього, не спускав очей з божої людини, хто роззявив рота, може й не добирав як слід, до чого веде, але чув нутром: правди боронить: хто колупав кінцем меча тверду землю, хто підтинав коріняччя, яке пнялось із землі, гострим лезом тяв, — але ж бо й так тяв учора шляхту й завтра тятиме, й ігуменова проповідь до речі: побожні люди давно знають, що за Божу правду стоїмо, а байдужі, хоч може й посміювались із попа, але не посміли б показати своєї байдужости, ану ж ігумен та й справді проведе на той світ, не в пекельний вогонь, а в правдиву світлість? Нема сумнівання, що наш це піп, одна душа з нами — тільки й думки — — —

...і знаки небесні й комети віщують другий прихід Месії в сю долину розпачі й горя...

...за справування барв, за украшання жон, за всю скверну — люту ж кару собі зготували пани. Й меча Божого тінь уже над їхніми головами...

Кирик збагнув, що все це не надарма. Що й Жеребило-Лобунський як і сам реґіментар і його тисяцькі, хитро й дотепно чарують ці юрби, ситять їх, немов важким і п'янючим медом, золотими мріями. Та ж яким недотепою видавався їм Ярема й увесь його нескладний замисел на приборкання хамства, коли тут зривалась нова віра, метнувши дужими крилами, як вогненний орел.

— — горе моцним і преложоним на ляцькій землі...

Важко дихали широкі груди. Очі підводились. Вились за вухами чорні чуби. Блимали сережки у відсвіті. Книжні слова мертво зависали в цій чорній, глевкій тиші, чужо оббивались об слух, але всеодно — в цьому трубному голосу ігумена дзвеніла провісна повідь, та сама, мутнава, молода бистрінь, що, пронизане ще блідими промінями, принадила цих людей з лігв, з нір, з ям, з байраків і стояли вони на берегах, над цією бистрінню, самі не свої, сколихнені, заслухані.

...Яко блудниця сей град Сіон, в нем же нині убійці і правди не успі...

Ігумен важнюще сидів на басуючій кобилиці й на малиновій стіні листви шаруділа його велитенська, тремтюча тінь. Ігумен не запалювався, говорив спокійно, радше гуторив з людьми, ніж накликав їх, але Кирик приковував цей гудючий голос. Піп знав, чого він вийшов, припнявши шаблю, з Кирилівського подвір'я. Затихав — тоді дяки мурмотіли молитви, сонно, гугняво. Тріщав хмиз. Роями бреніла комашня. Бждомкнула струна кобзи — лірники підсунулись до вогню. Ті, на возах, кресали вогонь. Шепотілись між собою кінники. Чмихали коні. Відблиском брались чекани й бердиші. Мов здоровенні, чорні кажани, маячили кашовари біля вогнищ. А за гадинним лісом — море вогнів, спалахи між дубами, далі — вниз і в бік, на дорогу до замочка, де бурхав обозний чорторий.

Кирик, тримаючи свого коня за повід, стояв, прислонившись до дуба. Іноді заплющував очі й гадав: у сні він, чи в марінні. Умилювався проповіддю. Слова були відважені, кутасті, але ж і тривожили серце. Полохалось, мов орлик, чи мав той попище з плечима в сяжень, спітнілий, бородатий, з вирлами на викоті, силу, як той ковалюга, що валить молотом об залізо, а з під молота іскри — розжарена грань?...

Кирик самий не зчувся, як його все єство почало тремтіти. Горів і сам, в міру того, як ця вогненна бистриця проривала собі дорогу через хащу, через ці корінюки дубів, сплетених, мов тілища полозів, через цю стосотлунну прірву дивної ночі, сповненої брязкотінням заліза, через цей сокіт голубозеленого, аж срібного місяця, а він тисячами обличчів яснів на чеканах, топорах і бердишах...

— — Не престанет бо ярость моя на їх противность: се бо не Сіон, се бо не Сіон — гремів отець Софрон Жеребило — се Содома! І суд їх лукавства учиню і наведу руку мою на них і розколю їх бідами... до кінця погублю їх, не хотящих покаятися і пам'ять їх імені на віки затрачу і діла їх, як іскри вогненні, спаляться...

Кінь тягнув повід, шукав травинок, хрумав. Кущі калини й глоду горіли, обдані луною й не могли згоріти.

— — і вигорить земля під другою Содомою й упадуть капища нечестливих, руїнами розвалиться, паче ж руїн, тільки сморід, сопух і згнилизну залишать ці нікчемні душечки. Світе новий, світе світлий бачу тебе! Грядеш голубиний світе, в лучистій осіяності мури твого Сіону, Господи, твойого граду нового...

Роями метнулась комашня. Повернув ігумен коня, тепер обернувся обличчям до возів й Кирик бачив: атже ж це злотоуст. Так злагідніло ширококосте обличчя, темне чоло проясніло — мов храмина, мов мраморна стіна, й в очах ласкавість, тихість. Кирикові зм'якло серце, хотілось плакати. Серце шуміло, мов цей ліс, взялось віхолою, мов цей табір, правда ж тому, отче? Правда ж тому, що нарешті ці люди, а вчора ще їх прозивали бидлом, новий світ узрять? Правда ж тому, що на цих лезах, на цих бердишах, на цих самопалах, Божа благодать, а гнів їхній — полум'я, в ньому ж омиємось, чисті вийдемо з нього, щоб увійти у браму Сіону?..

Притьмом обернувся. Проти власної волі. Сила, впевнена сила шарпнула його. Між калинником, у тіні, ніким не бачений стояв кінно Перебийніс. І дивився не на ігумена, а на Кирика, на його тонкі, хлоп'ячі в'язи, взяті золотим пушком. Крогулець заскриготів, засміявся. А Кирик спломенів, сам не знаючи, від чого.

— — Се бо Сіон оновиться й повстане! Україна — плем'я Яфетове, козакороксолянська матка — отчизна!

Волав ігумен. Він говорив тепер із заплющеними очима, мов темний, немов сонце його осліпило. Кирикові й так не видно було обличчя, відверненого від вогнів, тільки йо-

го дужа постать, кантоваста від тяжких блях броні, велитенською тінню стрибала по стіні конарів — а всі понімілі, всі — — —

— — Люди, азали ж не бачите його — нового світу? Нового Сіону не зрите? Там нема обнаженних, ні жебраків, ні томленних, ні ув'язненних! Земля, що в руїні, лядиною заросла, зацвіте, заяріє... Білий світ нам заясніє, вольна сторона, без пана й орендаря... Меч гостріте, люди, за новий Сіон! З радісним плачем Ісаї речу вам: підоймайте меча!...

Ігумен перевів духа, замовк. а дяки, гадаючи, що це кінець, загугнявили молитви. Побожні люди, мужі в залізі, протискалися ближче до чернечого кола, до ігуменового дуба. Сердешніші зашльохали й джурґи знов заворушилися, загомоніли.

— Слухаєш казання, малий? — заскреготів Перебийніс. То попівське варнякання, а всі вуха вішають. Нехай — пригодиться. Завтра іншої пісні послухають. Тебе шукаю, goddam...

Оподалік за ним стояв джура, той самий хлопчачок-Семенко. Перебийносова лиска намагалась вкусити реґіментаря за чобіт, злюща, мов гадина.

— Торкай до кватерни, чорта-здва; того всього не переслухаєш за ніч...

Кирик вискочив на коня й всі троє вихопились з хащі, помчали дорогою. Мужва, стоячи купами, пізнала батька Максима, крикнула, пугукнула в слід.

— Попівські казання — баляндраси, теревені, goddam... Тим не зітнеш панів, мечем треба тяти, не язиком...

Вихопились з чагарника, взялись на дорогу, посріблілу від місяця. Затихав відгомін ігуменового голосу. Купи мужви пізнавали ґенерала, підкидали шапки, гукали вслід. Кривоніс, пригнувшись у сідлі, мчав до замочка.

Біля шатер старшини, на стеблах, поміж списами, повисли прапори, відділюючи сотні, у таборі з посковуваних возів, ще ліниво роздобарювала, але вже ладналась до сну, шкотська кватерна, біля вогнів ще торгували порохом, лезами, тютюном. І тут пізнавали худющу личину шкота. Вітатували. А Кирик не міг ще себе одволодати: сон це, чи ява? сниться це йому, чи мчить він справді з цим чортовим реґіментарем, а за ними поспішає Семенко (хіба ж не знатися, хто він, як же це й він тут?), а їхні киреї взялись шарпатом і крилами-крилами за плечима... Ні, ні, це не сон, аж ніяк не маріння. Він і вчора й позавчора не спав, шалався

по таборі, мов захмелів, не пам'ятав нічого, що було колись і нічого не хотів пам'ятати і тільки цей хрипкий голос вершника з перебитим носом виривав його і знов кидав у срібніюче й дзвінке п'яніння.

Шкоти в подвір'ї зірвались, підняли високо смолоскипи, ясували. Стривожені коні кватерни заіржали назустріч лисці. Реґіментар кинув Семенкові поводи, швидко пішов на кружґанок. Шкотська варта, з палашами на колінах, догравала, позіхаючи, останнього гальбіта. Кирик прив'язував свого коня. А Семенко, вихудлий, неопірений соколець, виринув із темінї. — Як ти... як ви... осьде?.." — прошепотів, схопив Кирика за рам'я: „либонь так пристоїть, серед мужви, серед поспільства?.." Кирик засміявся.

„А ви, князю Симеоне. хіба не того самого осьде, що й я?.." Семенко хотів мовити, але з самої гори ґанку крикнув колючий голос: „Де ти, goddam?... де ти, малий?" Кирик здригнувся й знов його погляд бризнув золотінням. Він забув у мить про Семенка й побіг сходами, на гору.

XXV.

Навіть вельбучні пани з Яреминого почоту, що залюбки приглядались мученню хлопів, навіть черці-писарі, звиклі до тортур при списуванні канфессат[1]), не могли довго всидіти в цьому підземеллі. Воно відбивало різнею. Під вільготним склепінням (казамати були під наріжною вежею, яку омивала фосса), снувалась важнюща пелена сопуху, а на ній як вистіги, мерехтіли ниті крівавого опару. Від крови цегляна долівка стала слизькою, кров зволожила наскрізь цеглини, кров стікала струменями в жолобки, попід стінами. І в миттінні кривавих іскорок, що розлітались стаями в вологу й сопух, від тремких, жовтих лез свічок, вростали в сутінь вуглів кантовасті ришти диб. Януш Корсак засів на самій горі, на підвищенні, де стояли крісла для панства. Два для князя Яреми й для князя Домініка були вільні. Поряд Корсака сидів поет Твардовський, який, як говорили, писав другу Іліяду — оспівував похід князя Вишневецького через Україну; сухірлявий і злющий Машкевич, веселун пан Ємйоловський, що лиш призначений намісником Заслава. А внизу, за пультами, скрипіли перами черці, списуючи конфессати. Праворуч від них, за столом із Розп'яттям, поміж двома інстиґато-

[1]) Допит в'язнів.

рами[2]), жовтушними, судовими яригами, сидів брат Домінік. Пан Корсак, зморщившись від сопуху, а від нього аж млоїло, такий бо був ядучий і прикрий, подумки дивувався. Чи ж так вельми надить брата до того ремесла? Пристоїть воно більше яригами і оправцям ніж духівникові, ще й так високо уродженому. І що видобуде з тих конфессат, коли вже так хоче? Хлопи завзятущі, не скажуть правди. Ротмістр, що правда, навіснів від утоми, його іноді мутило, може тому, що ще не був зовсім здоровий, може тому, що ввесь ум його в'язнили думи про панну Оленку й її лист. Але не міг одігнати від себе наполегливої мислі — як змиї, що злосило ссала серце: чи правду пише Твардовський величаючи князя Ярему промінем у темряві, Сціпіоном українним?...

Оправці виводили в'язнів з іще низшого підземелля. Одно за другим виринало з сутінку обличчя, зчорніле від нужі й голоду, від канчуків і тортур; були між в'язнями молоді й літні, оброслі бородищами за час в'язнення; пізнавав Корсак на своє велике згіршення й непосполитих, гладших, а між нестриженими хлопськими й чернечими гривами попадались і підголені козацькі шиї. „Якої віри, чоловіче?" — питався, не глядячи крайній чернець; „Грецької" — відповідав в'язень, моргаючи очима, що відвикли від світла. Чернець махав рукою — в'язня, мабуть посполитого або не значного козака, штовхали на бік — Корсак аж підвівся, щоб побачити, що з ними роблять. В заглибленні, біля високого пенька, як у різні, стояв катюга з сокирою. Він рубав посполитим руки. Тоді їх вели далі — сходами, в подвір'я.

„А там що? — спитав Корсак Твардовського, свого сусіда. „Пилують або четвертують шальвіру, на пострах іншим".

Гостре обличчя Домініка, золотіючи від свічі, похилялось над паперами. Він іноді підводив чоло й спильна вдивлявся в бранця. Крайній ченчик і судові яриги знали, кого вибирає. Він піднімав тоді свою довгу, вузьку долоню. „Грецької релігії?" Грецької". Козак стояв зо зв'язаними руками, із щітиною на щелепі, вирлоокий, статний. „Хто ж намовив тебе до песього ремесла?" — скрипів старший чернець — конфессатчик. Глухо тріщала перерубувана кість. „Сам, своєю охотою прийшов я до батька Максима". „Якого ж полку будеш?" „Не все одно тобі, ляше — посміхнув-

[2]) Урядові обвинувателі в давньому суді РПлитої.

ся козак; чи в голоколінному, чи кармазинному, а буду вас, клятих, однаково сікти". Оправець смальнув його ланцюгом, кров просочилась на чолі.

„Скільки вас іде на пана Ярему?" „Безліку, сказав козак, знаряди вас на цілий день лічити, то не злічите, бецмани". Чернець кивнув оправцям. Того веселуна вже тягли на дибу. В відсвіті блиснули його плечі, що з них здерто сорочку, ґудзами нап'ялись м'язи — оправці вправляли йому руки в дибу.

„Питайте дейнеку, перегнувся з-за стола фратер Домінік, чи достав таки Кривоніс єзуїтське золото в Полонному, а найпаче скільки має гармат..." Ченчики забіліли габітами коло диби, вони нашвидку конфесували. „Далі, далі", — кричав старший чернець, „до пенька їх, злодюг!" Гайдучня купами гнала пов'язаних, самих посполитих, що навіть не встигали доказати, якої вони релігії, тих князь Ярема наказував без милосердя стинати, щоб і сімені не було. „Якої релігії?" „Умерти прагну в благочестивій вірі братів праведної громади;" прошепотів високий, мізерний в'язень, піднімаючи обважнілі очі; „Кальвін, псявіра!" Крикнув обіч Корсака Машкевич, „на диби собачого сина, жили з нього мотати!"

Брат Домінік підвів голову. „Як звешся, чоловіче?" „Калин Соколовський" — ченці стрепенулись і скоренько записували. „Скажеш же про те, кого чекав ти, вашець у Луцьку, з доручення барона Ушомирського, пана Юрія Немирича?.." промовив твердо брат Домінік, впираючись німими, білими очима у в'язня.

„Нікого не чекав я — відрік в'язень, в Луцькому пробував я з нагоди сеймику повітової шляхти". „Але спійманий Гуляницький в муках признався, що вашець-конфідент зрадника Хмельницького й служиш посередником в його підлих замислах. Не був же ти й конфідентом пана Юрія Немирича, вашець, змову не ти кував з його підшепту, не ти відправив шляхтича й зрадника, Немиричевого посла, аріянина Шапку-Хотольського на Білорусь? Чули теє люди й маємо їхні конфессати: біля любартової вежі, у Луцькому, на відправу Шапки-Хотольського і всім братам-аріянам та однодумцям зради ти, вашець, дав гасло: Удовині діти збірайте плід... що теє значило, вашець?.."

Калин Соколовський не відвів очей від того колючого погляду. Пера скрипіли, Хтось глибоко зітхнув на дибі: „О, Господи..." Шляхтич болізно зволожив уста — перед-

чував терпуги муки. „Можеш мене палити вільним вогнем, сказав він, то є твоя сила, ченче. Але нічого тобі не скажу більше, те що мав сказати — знаєш. Пана барона Немирича, аріянського брата, як і пана Шапку-Хотольського, тієї ж віри, що я — знаю, але конфіденцій з ними задля справи повстання не маю. Що сказав Гульницький, те на його сумлінні, не заздрю йому мук, може й інші скажуть ще більше, але не я..."

Брат Домінік підняв долоню. Оправець, що вже чатував, шарпнув Соколовського за собою. На цього оправця Корсак уже звернув увагу. Це була моторна бестія, увіхалась між в'язнями, як звинний, різницький челядник у різні, роздимав горно й підтягав дибу, а сам каправий, довгорукий, пласковидий виринав із сутінку, як сатана.

Перед столом стояли вже інші. „Якої релігії?" „Грецької". Яриги викотили зікри. Старший аж звівся. „Чорний піп, Кривоносів підручний, фратре!" Брат Домінік, що заглибився в листки давніших конфессат, підвів голову й посміхнувся. Він гладив своє гостре підборіддя й вдивлявся в в'язня — рослого бороданя, що сливе досягав головою склепіння. „Отець Ісакій?" брат Домінік аж вийшов ізза столу, зашелестів чорним габітом. Ченці перебирали вервицю.

„Отець Ісакій Булига-Курцевич? Чи не пізнаєш колеґи з Падви?" Це Домінікове обличчя стало напричуд зичливе, рахманне, мов панянське, але зір його мерехтів усе таксамо, білим залізом. Чорний піп, було, аж відступив, важко перевів духа. „Раз тебе прокляла матка-отчизна, Юрію Збаразький — сказав він, за те, що відступив ти від предківської віри, другий же раз прокляла за твоє безценство, жди ж, виродку, пекельного вогню, коли тебе земний не досягне..." „Але не з твоєї руки, попе, не з твоєї..." шепотів брат Домінік. Оправець вже подав йому щипці з розжареним залізом. Брат Домінік приступив близше, від заліза малиновіла його тремка, бліда рука. „Як твій дядько в Терехтимирові, архімандрит Булига-Курцевич — приговорював він, як песій син Мрозовицький, не дарма ж у Падві студіював фортифікацію, як шальвіра Виговський, так і ти, псубрате, зрадою Річипосполитій платиш за її ласку..." Отець Ісакій стояв із заплющеними очима. Може молився. На скроні набігла жила. Уста стиснулись. Він вже чув ший. „Якої релігії?" „Католик, domini, поляк". Брат Домінік підніс палючий клин ще вище. „Так йому, скурчому бикові, так йому, фратре!.." Машкевич Ґтвардовський і Єм-

йоловський відгадали задум. Сміялись. Тільки Корсак похилив голову, взяв її рукою, не хотів дивитись. Залізо сикнуло... „Крепкий піп — крикнув Машкевич, що дивився, роззявши рота; і не зойкне, собача душа!..”

Гнали чергових. Оправці вже тішились стогоном і риком кволіших. Катюга хвацько вилискував топором, без ліку рубавши правиці. Опар став ще важчий, ще червоніший. „Якої релігії?” „католик, domini, поляк”. Брат Домінік живо висунув голову з високого коміра. „Як звати тебе?” „Римша, domini, Транквіліонус Римша. І батько мій Римша й мати Римша й всі браташшя й сестри — Римші, католики...” Домінік придивлявся цьому безталанному єству, що в одній лише драній сорочці, винужденіле й стривожене, тряслося перед яригами. Зуб не попадав на зуба. В'юнкий оправець, на якого Корсак уже звернув увагу, розжеврюючи щипці, раптом заглянув Римші в мармизу. Смальнув його п'ятірнею по вуху.

— Маєш тебе, собацюро, та я тебе знаю! — прикро крикнув він, — то через тебе, злодія, скурчий бик Мрозовецький видерся тоді зі Львова!... Фратре, гей фратре!..

— Присяйбі, Римша цокотів зубами в пропасниці, всі святі мені посвідчать, що вже готовий був єсьм тобі приволокти зрадника Мрозовицького, але Бог не схотів, сатана йому діру показав, зірвиштанькові!..

— Де княжна Петронелля Четвертинська? Фратер стояв перед ним. Він добре пам'ятав цю руду шальвіру ще з мая, коли під Бониною Горою, в Крем'янці, завважив її в обозі княжни. Товкся тоді цей Римша враз із падуанським Домініковим колегою Рославцем.

А Римші, який віддавав уже душу Богові, якому вже увесь цей час, (а він був у підземеллі від початку конфесат, тільки старався попасти в останню чергу) ввижалась найлютіша смерть, блиснуло в голові. Він давно пізнав цього гостроликого ченця, він давно собі пригадав його ще зі Ставропігійського подвір'я, він затуляв лице рукою, щоб його, бува, не пізнав клятий катюга, отой quidam[1]), а його шальвіру й бандита — цигана, товариша зі Львова, давно вже розпізнав у цьому натовпі — — —

— Ваша милосте, чесний отче, заскиглив він тихцем, бо догадувався, що й брат Домінік має дечим таїтись від своєї братії; я в цей ракгедіц, поміж це гільтайство попав, як сливка в лайно, я злодійством і ребелізанством і не ми-

[1]) Хтось.

слив промишляти... Мене князь Четвертинський післав шукати княжну Петронеллю...

Брат Домінік аж горів. Але він миттю одволодав себе й зашепотівся з яригами.

— Де зловлено цього католика?

— Над Горинем, як переправлявся з купою гільтайства...

— До вежі його відвести. Це не його ждав Соколовський...

Римша таки почув, що мовив брат Домінік. Піт взявся його битим тілом. Але трясця спроквола переставала ним трясти. Гайдучня, поволокла його, як боввана, з прокл ним трясти. Гайдучня, поволокла його, як боввана, з проклятої парні.

А ротмістр Януш Корсак слухав реготу своїх сусідів, яких обносили слуги вином, серед сичання заліза, серед опару крови, стогнання й скрипу диб. Від душноти, від солодкого сопуху, від мигтіння воскових свіч, від цяпотіння крапель з вологого склепіння, від хряскоту ламаних костей його замлоїло. Йому захотілось чим швидше на повітря. Переступаючи калюжі крови, жолобки з кров'ю, що спливала з пеньків, він пішов на гору і постановив собі, нізащо не залишатись осьде, а здоганяти негайно ж реґіменти князя Яреми під Констянтиновом.

XXVI.

Перебийніс стояв біля високого вікна, а в вікно бився далекий, вже тихнучий ґул обозу. На осокорах, у подвір'ї, де ходили коні, таки просто вікон, висіли вішеляки, полов-лені Яремині конфіденти, черці, посесори. Висіли не день-два проти місяця й язики в них, як змиїні хвостяри, такі зеленкаві, а в темних дуплах неживі очі; клювало вже їх воронння, випалила спекота. Заскриплять сухі осокорі, обернуться вішальники до зеленого ґаспида, а круглий глумиться з них, хотіли б закритись руками, не можуть — пов'язані. Шкоти ще горлають і хрипкі голоси — перепились. Гаремниці, було, підійшли до реґіментаря, найсолодша — ота шляхтянка, чим міг її приворожити? Може б так на спочинок, але одігнав їх, відвів рукою — зчезли мов літавиці.

Кирик увійшов — реґіментар не чув, такий замислений, автім може й ворожив, читав із зір. Шукав свого сузір'я — Марса, чи Скорпіона? А не казали хіба — все

знає, сам замовить від рани, від болю, від чуми, може знає, де росте Ефдаманіля — ота вогненна, пурпурна квітка, може Мандраґора, інша чарівна квітка служить йому, може Вебена — таємниче зілля, що про нього лиш шепотять, може й тепер, стоючи проти місяця (а то ж не денний, не білий світ), заклинається: „помагай, сатано, помагай; душу й тіло віддаю тобі..."

І мимохіть Кирик почав собі: „Воскресне, да воскресне Господь, да розточаться, розточаться вразі його..."

Реґіментар підійшов так тихо і так тихо сміявся. Кільцями кольчуги з-під драґунського колеру шелевіло полохливе лезо свічі. В очах йому стенулись мерехти, золоті, тремтливі крила лиликів. Гостре ж, сіре те обличчя, тільки чоло, що вже не в тіні шишака, зблідло — світання. Поклав юнакові руку на рам'я, дивився, як пише, диктував, знімав руку, відходив, ішов через довгу кімнату, а Кирик стежив за тими вовчими, раптовими кроками. Полковник диктував:

„...Писав ти до мене, ваша мосте, воєводо Сандомирський, щоб я занехав війну і назад додому повертався — — — радо я учинив би теє — — — та привів мене до іншого Вишневецький — — Він у Немирові і в інших містах немилосердне тиранство учинив над братією моєю — — Не перестану його за це шукати, аж доки не дістану" — — —

— І тому, хто його випустив на мене, не забуду — — — але ти того не пиши, хлопче...

Невже таки справді Хмельницький випустив Ярему на Кривоноса, щоб схопили себе — леопард і змия за горло, в прелютій, найлютішій прі? Правда ж тому, що шепотіли і горлали, явно й славно, може й з підшепту самого реґіментаря, щоб ще більше розюшити чернь?...

— В цій війні — відгадав Перебийніс Кирикові мислі — нема золотої середини, це тільки пан Богдан із Кисілем собі вигадують, в цій війні тільки таке: або Яремині люди згори або я. Бо й вони й я думаємо водносталь: не трактатами вести цю війну, а шаблями її скінчити, як шаблями розпочали...

— Пиши ж, менше слухай — — —

„— — — тому остерігаю пана воєводу, щоб не жалував охорони для своїх річей і близших людей — — — в мойому війську різні суть люди й покладатись на них не треба" — — —

— Може дивуєщся хлопче, а це політика. Гладжу проти шерсті, примилююсь, але нехай знає, та й так він

знає — goddam, як дістану до рук, загойдається на осокорі, так як і я загойдався б у нього...

— Навіщо ж тоді блахманити?..

— Воєвода Сандомірський, князь Домінік Заславський своє думає. Може й польським Помпеушом хотів би бути, о, багато хоче з них — що не пан, то Помпеуш. Чому б йому Кривоносом нехтувати, може й підіпре шаблею, коли треба. А мені? Коли схочу, й собі не то Помпеушом, але ще знатнішим стану. Чи не слід спокусити князя? Атже ж спокушає його пан Хмельницький, атже ж пише й йому прелесні листи...

„— — — Коли ж би ти думав, Ваша Мосте, що мене з моїм військом можеш знищити, то я радо Вашу Мость чекаю" — — — підпиши ж мене:

„— — — з тим будь, ваша мосте, ласкавий. Вашої милості приятель, такий, як зараз побачиш, Максим Кривоніс, полковник" — — —

— Гербові гадюки — хрипко сказав і сутінь продовгастої: кімнати нашошорилась — Заславські, Вишневецькі, Потоцькі — — — а не гербовий і сам пан Габданк-Хмельницький? — — — одне плем'я, одне коліно — — — goddam... Вони зговоряться, вони, йшовши проти себе, таки вршті облапляться, цілуватимуться, пробачатимуться — — — страшнішого чорта бачать — чернь — — — А хто буде їм орати, сіяти? Хто їм руду, салітру братиме? Не браття, не браття їм броварники, могильники, сідельники, колесники — — — інша це кість, інше плем'я — —

— А тобі браття вони? тихо спитав Кирик.

— Може й браття.

Кирик запечатував листа полковницьким сиґнетом, прикапавши воском.

Справді ж браття вони йому? Чи засвітив їм тільки дні? День Махнівки, день Бершаді, день Полонного? А сам серед тих днів, як між мечами, в лучистих оструж жях іде мов Люциферус. Всіх ненавидить, з усіх глузує, тільки світ і байраки й ліси й сузір'я й цю чернь-віхолу приборкує собі на втіху.

— Сіон — посміхнувся Перебийніс і в зеленому промінні, замигтів увесь, мов ящур у лусці; галахура там, у лісі теревенив про Сіон. Не покаже він їм Сіону і Зиновій-Богдан не покаже. Той тепер медвяні дні справляє з Оленою — — (посміхнувся) з Кисілем кисіль варить — — — надіється на нового короля — — А я — — (загремів срібно-зеленою лускою ящура, Кирик здригнувся — подумав:

Люциферус), а я на нікого не надіюсь. Тільки на мойого ката — (засміявся тихо-тихесенько) нині Случ переділив світи: мій з братією поцейбіч, а панський — потойбіч. Не лиш річпосполитої, всіх сторін у Европі, goddam... Може пан Богдан думає направляти той світ, латати його, а я знаю — тую гнилизну, тую трухіль тільки випалити. І горить вже, тліє помаленьку — чи не знаєш, що в варшавських передмістях мій Петрусь Ґжибовський вже волає до добрих людей: суд іде, людове! А в Галичині мій Войтіх Рокіцький вербує веселу й битну братію, не питається якої віри й нації. А на Мораві й у Хорутанах, у Швабії й у Франції гадаєш не свербить людям простим рука до меча?

— А хіба пан Богдан не кличе простих людей до меча? Хіба й він не встає за свободу?..

Перебийніс зібгав стріпчасті брови.

— Так каже, бо треба йому простої братії, а без неї, як без правої руки. Але тихцем ладнає ярмо на неї. Чи не знаємо, хто його найблизші? Такі, як мої, може? Рідна братія з Бершаді, з Острога, що ще вчора парилась в стайнях? Вовгура, Гошовець, Дик? Ні, хлопче — його найблизші це пани їх мості Виговскі, Богуни — Теодоровичі, Креховецькі, Немиричі, Мрозовицькі...

Хлоп'я значев'я зблідши, потупило очі, накрило їх довгими віями, але реґіментар, у запалі, того не завважив.

— — — йому це вони нашіптують: в цьому королівстві нову річпосполиту вчинимо, нашої, свіжішої, наллємо крови... Але ж кров одна, goddam! Панська кров, хлопче, й коли нова шляхта дорветься до влади, то таксамо гнобитиме посполитих, так само битиметься за посесії, за руди, за ґуральні.... Верхівець інший, а кінь усе той самий... А я верхівця разом із конем хочу збити...

— Азали ж пан Богдан на це тобі призволить?..

Перебийніс блиснув, осяявся, мов злою молонню.

— А що він? Присяглий він нам старший? Хто тее казав? Чи я не таким же старшим можу бути як він?..

Ефдаманілля, Мандраґора, Альравна, Вебена[1]) розквітають багряним ґроном. Молон'ї крешуть. Вішальники тихо погойдуються на шворках. Вовчий зуб, око лилика, язик ящірки, кров нехрищених немовлят — азали ж не носить те все в амулеті, на волохатих грудях? Азали ж не береже його сатана? Іскряться його залізні очі, світиться

[1]) Чародійні рослини.

круте чоло; цей докаже, цей затаює таку незбагненну силу, злу силу цієї країни, цих степів...

...мчатимем, мчатимем, хлопче (аж збіліли розжеврені, залізні очі, а рубець палахкоче) до Случі й через Случ, до Володимира, до Львова, королівськими трактами, оболонями, мчатимем, хлопче...

— Як великий Могол, реґіментарю, як Тамерлян — —

— Можливо. Зо страшним прапором простих людей, на загибель княжатам, королям, дюкам, панам, на тріюмф черні! Ох, ще погріємось біля вогню, атже ж горітиме й Варшава й Маґдебурґ і Нансіґ. Того права не установив ніхто, щоб одні були кращі, другі гірші люди...

— Хіба Господь Створитель, прошепотів Кирик і чув, що його голос в'яне; одному дав розум, другому відібрав, а рівності нема між людьми...

— То ми й проти того закону підемо, проскрипів Перебийніс і полум'яні пелюстки Ефдаманіллі, мов язики кострища, огорнули його неопалене, коване обличчя, шарпнене посміхом.

— Люциферус — він! Так мені допоможи, Боже! скрикнув подумки Кирик, але не міг вирватись з тієї вогненної віхоли й бачив себе, як, зброєносцем Люциферуса, мчить і мчить на спінених рижих конях і згар і дим вдаряють зпереду, але він — Кирик не може, не може противитись цій всескорюючій волі й така безвладна, така квола його рука, ледве держить меча...

Богдан і Максим. Габданк і Кривоніс. Булава й шостопер. Орел і леопард. Криця й залізо — азали ж вічно цій двоїстості володіти в розтерзаних сумнівом душах: куди йти?...

В темині шерхне шепіт, блисне ґанджар, виблиск марева на ньому: впаде Богдан, встане Кривоніс, двом їм не миритись на цій землі. О, Україно, раю мій, о, Україно, передсінку пекольний, чи не лучше згоріти в тому вогненному морі, що покотило буруни від Дніпра на захід?..

Пахло такою тьмяною, п'янкою пахіттю — може це дурманила солодка Вебена, може Альравна, що розцвитає по півночі під вішальницею? Кімната сповнялась яскріючою імлою, заволікала примерклі рисунки гобеленів і серед імли й пахоті Кирик хотів жаско скрикнути, атже ж він знав: цей шкот замірюється на Богом Даного, але не міг — вже солодкість, мов гріх, мов отрута розливалась усіми жилами, вже оволодівала ним поготів, диявольське вождеління...

Коли ніс листа вістовцеві й крикнув старшину до завтрішньої диспозиції, — а вона чекала вже давно на сходах, — світало. Й Семенко заступив йому дорогу. Таке вперте хлоп'я, такі золотіючі очі. „Скажеш же, куди піде цей лист, товаришу?..” Кирик мотнув головою, може треба було таїтись перед цим хлоп'ям. Атжеж у ньому не могла вивітрити гадюча кров. Атже ж він не зазнав ласки Люцифера, був невинний. „А що тобі до того?” „А те мені, що бачу інші замисли, ніж ті, які потрібні.” „Чому ж тоді служиш реґіментареві? може на те, щоб і його замисли знати?..” Кирик готовий був простягти руку до пістоля, за шкуратяним поясом. Але Семенко гірко посміхнувся. Прозрів це ошаління? І зашепотів, обпалив Кирика: „Тую кручу зграю буде кому розігнати, не надійся... Тії замисли не надовго... Буде день і кари... як прикують до гармати, як підтягнуть на сухе дерево... Тая повідь крови не на те пролита... не на сумнівне чортове володіння, пам'ятай...”

І замовк, бо бачив, що ця його приязнь Кирикові не потрібна, що не його він мислі, що в оп'янінні він, у брані, мов чаклований. Ніщо, таки ніщо його не протверезить, аж до останнього зітху, до смерті...

Старші йшли. Через високі вікна струмились бліді промені. Перебийніс стояв у дверях, з рукою на шестопері й чекав

XXVII

— Бевзь же я, ох, і йолоп же я небесного нашого Пана, а чув я, прочував, що в цій війноньці не буде того ґензування, як у Швабії і цей рекґедіц пам'ятатиму, бо на моїй шкурі виписали його мені гидимири, шельми, гицлі, шкуролупи, кляте гаддя, воропаччя; без штанів положили мене на соломі, зв'язали сирівцем й лежу ось так, я — dominus Транквіліонус Римша й гандри б'ю й не можу витхатися від того пристріту й тільки один горний Господь знає, чи побачу я таки білий світ, чи тут, на глум вельбучним, на сміх чортовим викрутням, духа віддам і тіло моє грішне викинуть на бетлах... Навіщо було мені лакомитись на легку славу. Все від того Полегенького, ланцюги. Їдь, мовив, до батька Максима, з ним ми зговоримось швидше, як з паном Богданом. Він — батько Максим, Подністров'я й Полісся палить, а ми йому Київ підпалимо, від Подола почавши. Тую таємну мисль, той підшепт я мав, наказ пана Рославця сповняючи, лютерського того доктора аж у Па-

волоч супроводив... Але не досить того, бевзева ж голова моя. Довіз лютерського доктора й добре, а навіщо взявся я панові Виговському конфідентувати?.. Знає теє чортів той єзуїт Домінік, чи не знає? Не знає, бо був би мене не випустив так легко з тієї парні, щоб вона провалилась в ад. Коли б знав, то не помогло б мені, сараці, ніяке матлярство, начхурів би тільки й витяг би лапища на дибі... Захотілось же мені конфідентувати, до пана Калина Соколовського в Луцьк найперше... Скаже ж він на дибі, що мене чекав, чи не скаже, бо знав, достеменно знав, що я до нього посланий паном Виговським, щоб одібравши вість від пана Немирича через пана Шапку-Хотольського завезти до Львова... Якщо скаже бідний пан Калин на муках про це, пропав же я, з костомашками пропав, з'їдять мене гицлі. Зіронько ж ти моя, що так мені, вбогому, світиш через це вікно з заліззям, порадь мені в цій годинонці!.. Вже б я до Луцька не мав пощо їхати, бо сам той гаспидів фратер сказав сьогодні те, що мав мені пан Калин сказати від пана Шапки-Хотольського — „Удовині діти, збірайте плід..." І зберемо; пан Виговський-Львесерце й пан Габданк-Хмельницький зберуть... Тільки не я, тільки не я, безталанний. Так і згнию тут, так і витхну духа. І навіщо було мені послувати до Львова через той Луцьк?... Невже й зіронька моя не порадить мені, як мені вибитись із цієї опресії? Невже таки в цій норі, зо щурами, на соломі, без розгрішення погибати?..

Римша хотів зірватись, але не міг. В башту ввійшов брат Домінік і поставив ліхтарню на холодний тік, а її жовте, меркле світло вдарило в скрючену Римшину постать. Брат сів на ослін і придивлявся майстрові, що щулив очиці, лежачи на соломі.

— Ну, як же тобі, шальвіро?

— Накажіть мене розв'язати, достойний брате, промимрив Римша; сирівець геть роз'їв руки.

— Це ми встигнемо, посміхнувся брат, розповідж мені перше весь свій чин і замисел, але як на сповіді, сацюго, бо я й так все знаю, а Господь то й поготів...

„Брешеш, подумав Римша, Господь високо й не буде пактувати з таким сатаною як ти, а сам від себе ти нічого не знаєш", й розповів, шльохаючи, як у Четвертні сталось горе, втікла бо княжна Петронелля, власною охотою, чи підмовлена лихим з дому і до ребелізантів, кажуть, передалась; як князь Святополк Четвертинський у великій розпуці бувши, розсилає гінців шукати єдиної дочки, як і його

Транквіліонуса Римшу, що гостював ненароком у Четвертинському замку, просив, суту обіцявши нагороду, податись у волость і шукати княжни та, коли б доля довела зустрітись, розумною намовою, а ні то й погрозою батьківського гніву (а врешті як треба то й силоміць) привести її до княжого дому, де їй годиться перебувати, як цнотливій і добре уродженій панні.

— Вражений слізьми білоголового отця, говорив Римша, не міг я відмовити його просьбі й подався в путь, розпитуючи всіх і всюди про княжну. В такій місії добився я до Гориня-ріки, а на переправі зловили мене драгуни пана Лаща ще й потурбували невинно... Ці ж драгуни, бодай їм добра не було, відставили мене до Заслава, де я оце маю радість бачити вас, святий фратре...

„Щоб тебе, гемона, грець трапив у саме серце за мої муки й посполитих невинних людей, гицлівський майстре" — додав Римша подумки. Але серце його тьохкало. Він бачив, що фратер розважує над правдоподібністю цієї оповіді й, здається, не має причини їй не вірити.

— накажіть мене розв'язати — зойкнув Римша, я не чую тіла і розум мені мутиться...

Не так то вже й мутило його, але він хотів перевірити свої припущення. Фратер мовчки добув стилета із рукава й протяв ремені на Римшиних руках і ногах. Римша хотів зірватись, але вирішив, що краще буде ще якийсь час лежати, стогнучи.

— Лащові драгуни взяли тебе, мовив брат Домінік, бо молодий Гуляницький, племінник того зрадника, що тепер полковникує у Хмельницького, свідчив на муках, що якийсь шляхетка з Паволочі, конфідент зрадника Виговського, перейде перед днем святого Петра Горинь, а він Гуляницький стріне його в Мирогощі, щоб переправити до Луцька..."

„Добре, що не подали Гуляницькому мого ймення" — подумав Римша, причитуючи та зойкаючи, пильно слухав:

— Яко же католик єси, і до того поляк, вашець, продовжував чернець, вірю тобі, хоч і між католиками є тепер такі гадюки, що передаються до козаків. І скажу тобі більше — есьмо на сліді кон'юрації й таємного конспірування. Хмельницький користає з перемир'я й снує нитки, де лиш дасться. Що накладає з Янушом Радзивилом, про те горобці знають, що за його справою задавлено в Істамбулі старого султана, а наставлено нового — теє теж знаємо, його ж та й французьке золото пішло на підкуплення янича-

рів-убивників... Що не дрімає в час безкоролів'я — теж добре знаємо, хотів би, бач, посадити одного з Ракочіїв на престіл, а дисиденти йому помагають... що простягнув свої загрібущі руки аж по Варшаву — теж прочуваємо. Не здивуємось, коли довідаємось, що в цій кон'юрації не один лише пан Немирич, (чому — аріянинові й так у нас ніхто не вірить), але й вище поставлені пани замішані... Риба від голови смердить і, що досі даємо собі їздити по голові й з ребелізантами цілуємось, як оце наш прімас на соймі, й армії на знесення ребелії не можемо ніяк зібрати — це теж не без причини... Що князя Домініка Заславського Хмельницький всовіщує листами й м'ягко йому стелить, а князь вже й розкисає, а через те й проволікає з рішенням, прочуваємо й знаємо достеменно...

„Та він мені цілий трактат викладає, подумав Римша, видно, що не має за дурня; говори, говори далі..."

Він уже сів собі на соломі й розтирав собі щиколотки, таки добре натерті сирівцем. „Знаєш ти, вилупку, та не все і не будеш ніколи знати..."

— Яко же католик еси, підкреслив ще раз брат Домінік і спильна впер очі в Римшу, аж йому знов морозцем взявся хребет; те все тобі говорю, бо маю замір тебе взяти на нашу службу...

— На яку, чесний брате?

— На службу князеві Яремі Вишневецькому, спасителеві вітчизни, скажімо, автім нехай тобі голова не болить про це, хоч ти і шальвіра, та ще й на чотири ноги кута.

Римша зойкнув знов, бо пригадав собі сьогоднішню парню.

— Якщо ти, гунцвоте — сказав тихо фратер, покажешся зрадником, то досягнемо тебе всюди, знайдемо тебе й у пекольному передсінку, бо руки у нас довгі, а тоді не питай, вашець...

„Знаю, собацюро, зі шкури облупиш, але не такі то ваші руки й довгі, про це й я дещо знаю..." і Римша, невинно, як дитятко, спитав:

— Але чим маю доказати свою вірність вам, чесний брате?

— Виїдеш конфідентом до ребелізантського табору і то завтра, вашець. Матлярства, як тоді у Львові з Мрозовицьким, а тієї справи ще не забуто, шальвіро, бо не виглядає вона чисто, і не гадай припускати. Про шпигунів трудно нам, бо Русь уся за Хмельницьким, але вашеці не важко буде прикинутись схизматиком...

Римша нахилив свою рудаву гирю. Навіщо прикидатись, подумав він, коли хтось і так схизматик.

— А що вашець, видно, не тім'я битий і бувалий, то легко втрешся поміж людей, бо там таких шукають. Хочби й до Виговського на службу...

„А я вже у Виговського на службі..." захихотів Римша про себе.

— Що ж мав би я там робити, фратре?

— Скажу тобі докладніше перед від'їздом, нині ж ознайомлю тобі лишень: будеш ся старати, вашець, в кон'юрації з нашими людьми, яких тобі вкажемо, а які з нами в конфіденції, згладити Хмельницького...

— Як же то, добрий брате?

— Огнем, отрутою, чи лезом — все одно, аби тільки витхнув духа...

І брат примкнув очі та зашевелів губами. Молився. Нетля билась об ліхтар. Жовті блими стрибали по рапавих стінах.

— Так, підняв по хвилі повіки брат Домінік; це все було для публічного добра, а тепер поговоримо про приватні справи...

— Слухаю, ласкавий фратре...

— Княжна Четвертинська перебуває лиш там, де псубрат Мрозовицький. Не вірю в те, щоб передалась задля горливості в вірі, чи задля зичливости до козаків. Мала умовлений той побіг з коханцем вже давно, це певно. Тож маєш, вашець, шукати її тільки у Мрозовицького, який, прочуваємо, тепер корсунським полковником. Строго таючись, маєш мені про це подати реляцію, а що далі вчинимо, буде видно...

Фратер підвівся. Тінь його незугарно стрибнула на залізні пруття в вікні. Римша підбігав за ним, безплюдрий і кривоногий.

— Чи підіймаєшся цієї служби, вашець?

„Спробував би я сказати, що ні" — подумав Римша й моргав зікорками, бо фратер підійняв ліхтарню з підлоги й світив йому просто в лице.

— То підійми руку, вашець і яко же католик і поляк єси, говори за мною: так поможи мені, Царю Христе і легіоне небесний служити правому ділу й знищити ворога в його сімені...

— — — в його сімені — — —

— Амінь.

„Це не є лжеприсяга, роздумував Римша, бо він не

знає, якому правому ділу я обіцяюсь служити й якого ворога нищити, автім Цар Христос зовсім не наказував нищити ворогів, а навпаки їх любити..." і він сказав найягнятковішим голоском:

— Єсьм же вільний, брате?

— Так; подбай собі про еквіпунок...

— Я не хочу просити вас, брате, скиглив Римша, про зворот моєї нікчемної фортуни, сплюндрованої людьми пана Лаща...

Хоч фортуни у Римші не було (він налічував півкопи ортів і п'ять дукатів), але брат обіцяв подбати про звернення її враз із гойною винагородою за страх.

„З вогня та й у полум'я", думав Римша, йдучи до замкової комори й приглядаючись підготові до оборони. „Тепер бракує мені того, щоб козаки-молодці взяли мене таки за справжнього конфідента, коли б застали мене ще в цьому курнику. Треба чмихати звідси, як найскоріше..." Вартові на бійницях і городнях, брязкіт зброї, біготня жолдаків, розташованих по замкових коридорах, луб'янки з порохом, які несли люди з арсеналу, а найпаче заграва з поля, що била в вікна і в амбразури, переконували його, що не сміє гаяти жодної хвилини.

„Якби я тільки був по тому боці, вже б я з паном Максимцем погосподарював у цьому курнику!.. Вже б я запер гадюру в тую саму парню, де я вчора був і без челядників оббілував би це гадюччя..."

І quidam, ця лукава личина не давала Римші спокою. Скурчибик, не досить, що з італійською комедією пошивав людей у дурні, не досить того, що чесних людей продавав гицлям, але ще й сам найнявся в кати. На цього quidam Римша мав особливого зуба. Але поки що він ішов уже в гайдаверах і в добрій катуновій сорочці. Черес видали йому повний, Римша з охотою почав було посміхатись до панянок, що перебігали коридорами, але ноги йому під колінами все ж таки ще тремтіли й він раз-у-раз приставав та спірався об підвіконня.

Невисокий, тучніючий домініканин стояв поряд нього й дивився на заграву. Зубці мурів різбились на тлі світлої ночі.

— Pardonate, padre, сказав Римша й приступив до благословення. Він пізнав аббата Пацічеллі, що гостював на весні у Четвертні. Домініканин зрадів йому. Згадував залюбки гостину у князя Четвертинського. „Але що з вами чоловіче добрий, атже ж із хреста знімають кращим,

чи не пропасниця?" — „Гірше, посміхнувся Римша, morbus animi[1]), витрясе всі жижки". „Яка причина? Стривожився добрий аббат, невже ваш ум постраждав?" — „Мій — ні, сказав Римша, але інших, — так. Богу духа винного парять за ніщо-прощо, так що йому сутужно згадати про батька-матір. І це зветься ще, зважте, добре, бо інший і дванацятьма пасами з власної шкури не відробиться"... Він розповів аббатові, як його піймали на переправі і як, по парні, звільнили на слово. Римша любив похвалитись, по шкоді, звичайно, дбаючи про значне перебільшення своїх чеснот, але, поправді, надявся на аббатове серце, що, за звичаєм домініканів, крихке й милостиве до ближнього в біді. Так і було. Домініканин витрусив йому свій чересок. „Коли б я міг, сину, — сказав він зо сльозами, я відкрив би навстіж моє серце цій злощасній стороні, але за це огудять. То ж моє щастя, що завтра виїзджаю, бо хто-зна, може й я, злиденний, зазнаю такої ж парні..." „А куди їдете, отче?", підраховував Римша подумки свій сьогоднішній влов. „До Львова, сину мій, якщо Марсові дії не перетнуть мені шляху". Римша зацікавився. Аббат пошепки сказав йому те, що чув у секреті: хоч козацьких послів і в мирі відправлено з Варшави й хоч назначено комісарів для переговорів з Хмельницьким, але це тільки політика, у дійсності все готове для знесення Хмельницького, більш як 30 тисяч коронного війська і королівської гвардії стоїть у Глинянах і князь Домінік Заславський, сандомирський воєвода, виїхав по булаву, а якщо вдасться відмовити хана від спілки з козаками, тоді вікторія певна. „Золоті вісті, подумав Римша, то мені таки не до пана Максимця по привату треба йти, а просто в Чигирин..."

— Молюся за цю країну, сказав аббат Пацічеллі, бо яке ж то криваве море її затопить...

— Війни без крови нема, отче...

— Коли б то лиш війна, сказав журливо чернець, страшніша — помста нерозумних. Те, що Вишневецький тут учинив, а я це бачив власними очима, волає до неба... Що ж то буде, коли цієї тварюки не буде кому приборкати...

Римша нашорошився. Якого ж то авторамента цей чудний, пуцулуватий чернець?

Він дурнувато прогугнявив:

— Хіба ж це не праве діло, отче, карати за своєвілля?

Аббат Пацічеллі похитав головою.

---

[1]) Недуга душі.

— Скажу тобі, domini, не боячись відвіту: в моїй подорожі по Україні шукав я безсторонньо за правдою. Не криюсь, хотів би я її бачити по цьому боці, у наших одновірців. Визнаєш мою щирість, тим більше, що ти грецької релігії, як знаю. (Римша озирнувся, чи де майнув брат Домінік). Але не міг я найти тут правди. Правда по тому боці (аббат показав туди, де палало небо) й у цьому переконанні їду з цієї землі...

Скроні його зайнялись. Гнівно вилискували чорні очиці. Аббат дивився в далечінь й згадував віхолу крови й вогню, що через неї йшов за Яреминим компутом... Житомир, Котельня, Немирів, Глинсько, Погребище... висверлені очі, люди, скорчені на палях, відрубані правиці, немовлята на списах... за ласкою Божою, за ласкою Божою — говорив усміхнений князь Ярема...

— Отче, торкнув його Римша, хочеш же й ти послужити тій правді?...

Аббат посміхнувся Може вже він цій правді служить, але хіба скаже? Проте Римша, напричуд уміючи проглядати людей, навіть найпотайніших, сміло прошепотів:

— Сповниш велику службу, отче, коли у Львові, в бернардинському манастирі, скажеш одному свойому братові, високопоставленому в чині, тільки ці слова: Удовині діти, збірайте плід... І враз Римша затремтів: атже ж він рискував головою. Атже ж, коли б цей патер сказав братові Домінікові... І яке право мав він, Римша, так довірятись йому?...

Але натер знов посміхнувся й ще тихіше мовив:

— Чи не вгадаю я, сину мій, кому це маю сказати?...

Римша задеревів.

— Патрові Генцелеві Мокрському, капітанові in Societati Jesu...[1])

...Римша ще довго холодив чоло, стояв ув амбразурі замкненого муру, лицем до розжареного неба. Вітер розганяв хмарки легкі й прудкі, мов човники. Обрієм синіли ліси, ще мовчазні, ще не лунні. На бастійонах розмовляли нічні бекети. У баштах і в цілому замку ще світилось — офіцерство, ввесь заславський компут ще бенкетували.

— А чи знає він ще щось більше, цей отець? Чи знає він, що значать ці слова, а це ж за них умирає на колесі Калин Соколовський? Чи знає він які ниті снуються: із Шароспатак, від Юрія І Ракочія до Юрія Немирича, цього

[1]) В Ісусовому товаристві (в Ордені Єзуїтів).

княжати незмірної фортуни, який, як казав Виговський, віднаходить свою матку-вітчизну й хоче їй служити... І від Юрія Немирича-аріянина через аріянського брата Шапку-Хотольського, що мчить через Луцьк і до Києва, до Рославця; подає йому вість, що держави європейські оружжям та серцем поможуть Богданові Хмельницькому?.. А все це на гасло: „Вдовині діти, збірайте ж плід!.." Вдовині діти... Знає ж цей патер, що отець Мокрський, снує нитку далі — через Реґенсбурґ до Яна Мещерина, дворянина баварського курфюрства, а від нього до сеньйора Віміни, резидента найсвітлішої республіки Венеції?.. Чи знатиме він це все колинебудь? А може він вже знає? Ні, брате Домініку, не такі довгі ваші руки...

На світанні Римша виїхав із Заслава

XXVII

Полковник Кошка, більмоокий, з пустим рукавом, що теліпався на вітрі, під'їхав на буланому до палісадів, виїхав на шанці й осадив спіненого коня перед гарматою Димилась. Гармаші, самі немировські хлоп'ята, захекані, спітнілі, в одних шароварах прочищали серпантину[1]). Дим слався довкруги, ядучий, пороховий.

— Як ціляєш, чортів сину, очища тобі замлоїло від сивухи, чи що!

Він скочив з коня, кинув поводи панцерному, а сам, розштовхнувши гармаша, що аж гехнув, шарпнувся до гармати.

— На два цалі не добираєте, сліпі тюті! Не бачиш один з другим, матері твоїй грець? Чи цитаделя в тебе скривавилась? Га?..

Каноніри підкинули хвацько ядро, бомбардири затовкли пороховий набій.

— Насипай на капслю насипай, бевзю!

І, приклавши льонт, чекав, поки добіжить до капслі. Офіцери пересміхувались: та ж Кошка кривий, ліве око йому витекло ще на великій війні. Огорнувся димом, як туманом, сухий гаспид, однорукий, тільки чуб розвивався по вітру.

Гармата гахнула.

— Так б'ють, матері його хрін, дивись, як саджають!..

Каноніри не вспівали доносити ядра: льонту Кошка

---

[1]) рід гармати.

беріг, коротко запалював, порох вмить вибухав, осмалюючи його, а ядро за ядром пороло димний серпанок розжеврене, гуділо над палісадами й садило в бастіони.

— Бодай же тебе Бог любив, засміявся Степко Габач, та від твого палення лусне, як горішина, цей панський курник... Всі ядра попадають...

— Бевзям залізні галушки в пельку, матері їх хрін!... обтер Кошка руку об полу, засміявся, як заіржав, клепнув гармаша по голих плечах, щоб ось так бив їхню панську душу, не дрімав при гарматі. І вискочив у сідло, завернув, помчав здовж брустверів, до, табору покованого ланцями. Кошка залишився наказним генералом. Максим Перебийніс рушив із кіннотою, доганяти Ярему, залишив тисячу кінників Габача, сірому сотника Дика, козацьку піхоту, де отаманували ігумен Софрон Жеребило-Лобунський та тисяцький Сизон Гиря. За димовою завісою лилась, аж жаріла, блакить. По сипучому піску, до соснового ліска, тягнули піхота гуляйгороди. Сизон, стоячи на возі, вимахував шаблею, аж пінився, лютував — „пеські сини, перший раз в облозі чи що? Забули, як Полонне садили, забули як Нестервар брали? Гуляйгороди мені тільки поторощили, славу мою козацькую посоромили..." „Не ремствуй, батьку, чи не бачиш, яка панська сила?" І скидали жупани, попльовували в руки, до штурму, тільки тепер іти до штурму. Сизон крутив здоровенною, зарослою гирею, грозив шаблюкою, розумів, що штурмувати курник, це тільки губити мужву. У фоссах вже загатили глибінь запорожським трупом, а як бігли на стіни з драбинами, пани косили зі стін самопальним вогнем. „Та цій фортеці, матері їй грім, не добрати ґанджі!.."

— Бережіться людкове, кричав кінний, чвалаючи полем, яструбами пражать ляхи, яструб коло яструба[1]) стоїть... І в пісок не допадаючи ще до соснового ліска, зараз коло Кошчиного коня заривались смалені ядра, шипіли, гаснучи в піску.

— Не казав я, крикнув Кошка через гуд, викрививши осмалене порохом лице; не кляв я тебе, Сизоне, макітряна ж твоя голова, лопатами тра було запасати людей! Коли б один з другим мав лопату, то б не ховав голови як гусак, а лежав би собі в окопі, до сонця грів би своє гузно...

— Не хом'яки, батьку, крикнув піхотинець, що підбігав, несучи мушкет і вилки, в землю зроду не заривались,

---

[1]) Яструб — фортечна гармата.

нехай німці риються, а нам як Бог велів, проти сонця, на рівній землі умирати...

— У лісок завертай, Сизоне, заволав у чвалі Кошка, збірай молойців у лісок...

— Ігуменових теж відбили, підлетів до нього кінний хлопчак, ґенералів вістовець Семенко, й обтирав кров із чола, не пускають ляхи.

— Чортові фосси! Спинив коня Кошка; різати ж мені лозу на фашини, загатимо рови вночі... А тобі що таке, Семенку?..

Подивився ласкаво на хлопця, що їхав поруч нього, палаючи в розжареній броні. Хлопець знизав плечем, комар укусив засміявся, але кров сочилась, мабуть від заблуканої кулі. І на руці, обмотаній поводом, багряніла засохла кров. Був у ранішній іграшці на палісадах, у передмістях. Їх узяли імпетом Габачеві, кладучи трупа, аж ледви вискочив кінь. Голендри боронили контрескарпів[1]), але втікали, не встигли навіть заложити контрміну. На передмістях, утікаючи, учинили б різню, та пан Ємйоловський, намісник заславського замку, всіх наказав вивести за брами, в місто, шляхту й жидову, малеч і жінки. Так і не поласували Габачеві, хоч і сподівалися.

Що Семенко не простого роду про це Кошка догадувався, видно ж панське ребесо, але не дошкуляв, навпаки — любив хлоп'я. Розторопне й палке. Та й сам він шляхетського коліна. Так і тепер, обійняв його за стан, коли їхали поруч уже ліском, а туди ядра не досягали й у прохолоді могли спочинути потомлені люди. В ліску під'їхав ігумен Софрон, пожалівся, що єромонаха Ісакія нема, той знає фортифікаційне діло, а він вже щось та й вигадав би, того не вчити. „Нема брата Ісакія, зітхав отець Жеребило-Лобуцький, вже його пани не пошкодували, вічна пам'ять йому". — „За брата Ісакія і Заслав варт узяти, сказав полковник Кошка, як не на його визвіл, то на відплату за його муки". — „Візьмемо — обтер рукавом лисину ігумен-ведмідь; твердий горіх, але розкусимо". У ігумена була сьогодня добра іграшка біля барської брами, либонь ще трохи й прорвався б, та в вогні мусів відступити, шкодував людей. Розбірала його, тучного, спекота. День — як пожежа, серпень вижарив, тільки серед ночі дозвілля.

— Оттак то покладайся на голоту, мовив ігумен; люд

---

[1]) Насипи при фортеці.

посполитий, дарма, що запальний, але волів би я дві тисячі війська, не таку хмару черні...

— Дві тисячі реєстрових, кивнув гирею Кошка, знаю... (підморгнув єдиним оком) на те ми Максимові молойці, щоб голотою воювати, реєстрові це вже пана Богдана діти...

— І за це його шаную, зітхнув ігумен; тієї тільки думки, щоб помирити нашого шкота з ним. Удвох пройдуть увесь світ...

— І поодинці пройти можна, блимнув більмом Кошка, наш Максим те нам обіцяє...

Семенко тільки позирнув на полковника. Добре січе, але кепська, не політична голова. А з-за сосонок, у просвіті височився заславський замок, висів у синіх воздухах.

Кошка зорив цитаделю, а за ним і старшина. Мовчала, сиділа, попустивши поводи коням, що відганялись від ґедзів. За банкетами й палісадами, що були вибудовані ще перед фоссами, а там тепер вже лежали запорожці, знялась цитаделя, уся на скелястому підмурівку. З амбразур дмухали гармати, недалеко, тільки руку простягти, а розжеврені воздухи тремтять і від спекоти й від гримоту. Видно було й шишаки наємців, ляшва переговорювалась, дражнилась із козацтвом. Із середньої вежі лунав костельний спів, це, видно, ченці (їх так повно було між жовнірами), йшли з процесією, обносили обдаховську Божу Матір, Чудотворну.

— Так, мовив перегодя Кошка й поклепав буланого по шиї; пани в тій фортеці, як у Бога за пазухою, не вкусиш. Дав нам ґенерал не користливу пробу, нехай би сам собі ламав лоба, звідки того курника доступити...

— Тут один, зашепотів Семенко, з тих, що їх Гошовець покинув, заславський жидовин присягається, що ще цієї ночі впустив би в місто...

Кошка закопилив губу.

— Жидовин?...

— Вераха. З Вовгурою й ґенераловим писарцем Кириком (юнак заграв золотим оком) до нас прийшов...

— Коли б вірив жидовинові. Нехрист скоріше продасть нас усіх, озвався Кошка, але веди його сюди, матері його грець...

— Писарець руку клав за нього, а за писарця й я покладу...

Пан Кошка нахмурився, розважав. З цитаделі перестали дмухати й козацьке бомбардування затихло. В обозі обідали. Під ліском, шукаючи вологи, залягла мужва. Іржа-

ли, попасались коні, ревіла худоба. Кошчиним не було спішно, під Заславом могли б таборувати й до нову. Андибери[1]) лиш нетерпеливились, в Заславі, казали, возами щире золото подуванять, смараґди й рубіни, як червоножар пересипуватимуть у долонях. Таких ченці умовляли — не все золото, що блищить, а від мамони тільки прелесть і гнилизна, скурчі бики, не того вас батько Максим покликав, щоб дуван дуванити[2]), як благочестиве лицарство, о вірі лиш печіться, в якому то вона поруганні й гоненні. Гріх же це? роздобарювали андибери; козакові за його труди, за його кров і сам Бог воздає нагороду. Посполита чернь, більше потомлена, не марила про дуван, за угорцями й хорватами й так не поспіє, молилась, щоб на панську огнепальну зброю Господь дав потугу.

Семенко ледви найшов Бераху. Жидовин помагав коваленкам у кузні, перегартовував шаблі, а молот так і літав у п'ятірні. Дивувались його силі — гнув, для жарту, підкови. Броню кинув на обгорілі від сонця груди, закинув чорну гирю й скочив на свого звіздочолого. Аж загорівся, загикувався, таку йому справив Семенко втіху. Їдучи до ліска, божився, що відчинить місто, тільки нехай повірять, хоч би й землю їли. Коли б Кирик був, той, сердега, тихий, але перемовить і самого ґенерала.

А що тобі Кирик? Спитав неспокійно Семенко. Те, що й тобі — одна рука, одно серце, як лише його зустрів, то недовго й говорили, зразу себе покметили. І Семенкові очі знов заграли золотінням.

„Віриш же ти в Бога?" — спитав полковник жидовина, почісуючи борідку, а жидовин зліз перед ним з коня й стояв без шлика, як годиться, широкими, босими ногами вгруз у пісок.

„В свойого жидівського, ясно подивився на нього Бераха, віра, як шкура — її не легко змінити, хіба здерти, а на те вже пани, щоб дерли". „Вір же собі хоч і в лютерського, хоч і в бісурменського бога, матері твоїй грім — сказав полковник, покпився, — але чи той, чи інший Бог, а скарає тебе, коли брешеш. Знаєш, либонь сила на тобі людей стоїть і людської надії?" „Давай диспозицію, полковнику, відрік Бераха, мене повісиш на цій сосні і то коміть головою, коли опівночі не буде наш Заслав". „Мало повісити такого скурчибика, розтешу тебе живцем на половину, як учора

---

[1]) Розбишаки.

[2]) Воєнну здобичу брати.

тесав шляхту за народню муку". І пригнувшись у сідлі, єдиним, каправим оком Кошка дивився, як жидовин присівши, складав із соснових гілочок плян міста. Старшина, було, під'їхала, але Кошка сердито її відогнав: — Офіцери роздались по ліску, мов вовки, роздумуючи, яке це говорення має однорукий з жидівською гирею. А з замкових стін відбігав, оббивався об чатиння чернечий спів.

XXVIII.

Черлень лунного неба билась в високі вирізи вікон фарного костела, підпалила свічисті дзвіниці, а німовний фасад колегіяти срібно мигтів від місячної тиші. В тіні мурів, де перекликались варти, просто на майдані, коло возів, у брамах, на сходах костелу спали люди, важко зітхали, борсались у сні. Й шепіт ішов з темних розколин синьотіні за ребом Натаном Гановером. Він виходив тільки поночі. Думки плили мірно й спокійно, мов ясний струмінь. Як змінилось це місто! Як посіла його змора! Як важко зітхав камінь, як вип'ялись у небо, страждаючи й жаліючись, посохлі липи й берести, як зловісною гулкістю віддавалися кроки в заулках!

Рабин минув колегіяту, обійшоов майданець перед палатами Заславських, де ще світилось у вікнах, бо шляхта не сумувала, ще допивала меди, пила за вікторію. Вийшов на Підвалля. Звідти вниз, повз кам'яну криницю реб, звичайно, повертався у ґетто. Рабин ішов без учнів, вони всі затяглись у варту, пильнувати тепер мурів і брам. Втім йому хотілось побути на самоті; за дня він утомлявся від людей, плохих і говірких, що докучали йому своїм шепотінням, лементом і тривогою. За дня було душно. Сопух ґетта здіймався, ядушливий, вологий, пліснь і гнилизна не боялись сонця, щілинами, між будинками й хижками ліниво текла одвічня склизь. І, таксамо нудно, так само одвічньо гомонів невтомний шварґ бездомних людей, притолоченим цим глухим небом.

Рабин ішов, похиливши голову. Тільки тепер він міг думати про золотоустість Юди Галеві й мудрість Мозеса бен Маймона, тільки тепер, у цій місячній тиші, що обсотувала його таїнними тінями, міг він роздумувати над глибинами Мішни й Гемарри —священних звитків...

Черлень неба із південного боку впала на срібну землю й полоснула, як лезом, бреніння місячної стежки. Ганновер підвів голову; йому почувся тихий стогін. Спинився.

Стогнав хтось не на землі, а над землею, чи не на деревині? Ні, це було дивне дерево й ще дивніша людина, страшно скорчена, чудно прив'язана до дерева. Але ні, вона не була прив'язана. Вона була наткнена на паль. Вона ще жила, хоч гострий кінець палю пройшов їй через нутро й вистромився під грудьми. Реб Натан підійшов ще близше. Невже цей чоловік міг ще жити? Він дивився глибоко запалими яминами, але мабуть, вже нічого не бачив. Половина лиця його була в місяці, а лице залите чорною кров'ю, це, давніше, тріснули жили. Несказанно прикре було це обличчя, шарпнене гримасою, вишкірене, зовсім чорне. Чуб звисав з чола, на довгих вусах згусла кров — козак — сахнувся рабин, козак, але в якій же муці він сконав!.. Рабин метнувся в бік, але перед ним був другий паль з людиною, ще далі третій і далі знов — здовж усього Підвалля сиділи люди на палях — може сотня їх, може більше. Бен Маймоне — шепотів рабин і відчув на чолі холодну припадь поту — що може вчинити людина людині? Такий же це закон Мішни — око за око?...

Чорним шерегом люди заклякли, покорчені, обв'ялені шкваром, застигли в тварючій німоті болю. Він вивертав нутро, розколював груди, рвав серце, розчімхував мозок. Западались у смерть, як у найлюбіший визвіл — адже ж деякі обличчя, роздерті мукою, нараз ясніли безкрайою, ніжною знемогою. І тихли.

— Креснув би ти, чоловіче, вогню хоч до люльки...

Почув рабин над собою глузливий голос. Натана Ганновера раптом замлоїло, зассало під серцем, він похитнувся. Цей чоловік ще жив. Рабин боявся глянути вище, він бачив тільки його полотняні шаравари з потьоками чорної крови. Чоловік вгрузав у паль спроквола. Можливо, що перша, нелюдська мука вже минула, він перетривав її, тепер його проймала м'яка, може й солодка знемога, згодом, коли роздиратиметься його нутро, коли кричатиме натура проти цього неймовірного насильства над собою, розпанаханий, не зборе другої, найстрашнішої хвилі. Чоловік сміявся. Але рабин навіть не вагався, чи має слухати його, чи йти геть. Він біг. Він охопив голову руками й причитував — шма Ізраель... хлипав, як дитина.

Срібний камінь, на мить, захмарився кострубатою, розпелеханою тінню реба Ганновера. Заулки злякано гомоніли громотом його патинків. Він біг.

— — — — — — — — —

Бераха станув у вікні з пістолями в двох руках і з но-

жем у зубах. Ввесь мокрий, як хлющ, стрепенувся й заложив пістолі й ніж за пояс. Осьде він був спокійний.

— Учителю, сказав він, ви спите?..

Рабин сидів, закляк при столі, упав головою в книги. Білий його волос закрив сторінки Талмуду. Але він не спав. Він підвів голову й прислонив свічник долонею: з вікна віяло.

— Не пізнаєте, реббі? Бераха стрибнув з вікна; у фоссах вода глибока й смердюча, мабуть від трупів...

Може рабин і пізнав його, але мовчав. Його тонкі губи безугавно шепотіли — шма Ізраель, шма Ізраель... Сам він тремтів. Про Бераху говорили в заулках, плювались, невже правда, що пішов у козаки, вихрестився? Присягались, що бачили його з мурів, як був, на коні, між молойцями.

— Я з того боку, реббі, з козацького табору — Бераха сів на ослін і вода дзюркотом стікала з нього, мокра чуприна блищала, наче почорнішала; я переплив фоссу, виліз на мур, двох вартових шелеснув, взяв собі їхні пістолі й прибився до вас, реббі...

Рабин хитав головою, тихо посміхався й тер свої синьобілі руки. Може він і не второпував як слід, про що Бераха говорить. Може він ще й не бачив його.

— А тепер, реббі, дайте мені ключа від хвіртки, що там, у мурі, за синагогою. Я тую хвіртку запам'ятав ще тоді, коли носив з вами книги з горища, так, реббі?..

Реб Ганновер спроквола притомнів. Погляд його яснішав. Він поправив ярмулку на голові й дивився на Бераху своїми вузькими очима, зеленкуватими, як глиб Гориня. Він збагнув, що цей ґерґіт про Бераху в заулках — правда. Все, що не говориться в світі — правда.

— Ти хочеш впустити козаків у місто?..

Береха кивнув головою. Докладніше: він може через хвіртку впустити не більше як декілька людей, що відчинять бернардинську браму, а тоді піде в штурм піхота, яка чекає в шанцях щоб, на перший постріл, перекинути через фоссу фашину й проломити ґляціс при брамі. Але там, як кажуть язики, всього півкватерни голендрів.

Береха навіть накреслив плян на столі, так як у полудне, в ліску, накреслював Кощці.

— Ти хочеш видати нас всіх на заріз?

— Ні, наших не будуть різати.

— Хто заручить?

— Я, бо мені реґіментар дав слово.

Рабин засміявся.

— Ти так віриш на слово?..

— Коли б не вірив, не прийшов сюди...

Трохи перегодя рабин спитав:

— Скільки ти маєш за це?..

— Нічого.

— А чого ж шукаєш з козаками?

— Знаю, що за ними правда.

— А за цими, що в місті?

— За цими правди нема. Я це вам давніше говорив, реббі...

— А правда тому, що ти вихрестився?

— Ні, не правда.

Тоді рабин замовк і в кімнаті настала тиша. Носився пух з пуховиків. Всі в домі спали важким, кам'яним сном. Сонні мухи роями бились об широку стелю, стікала свічка на мідяний свічник і за вікном, далеко-далеко, кричали вартові. Рабин сидів, узявши голову в руки й упершись у книгу, здавалось; читає. Але він не горнув сторінок і очі у нього були закриті. Повіки синіли, набренівши. З під ярмулки вився волос, кучеряво сріблили довгі пейси, волосся падало на чорний атлас халату. А над устами все глибшала неспокійна риска. Під вікном хтось ішов. Бераха мимохіть поклав руку на пістоля, але відняв за мить, кроки лунали вже далеко, обхід пройшов.

— Ти молодий, а все знаєш — злобно упер свої мудрі очі реб Натан в відступника, — вей мір — ти все знаєш. І де правда, навіть знаєш — Явейн Мецула[1]), о, Явейн Мецула тебе знадило... Козацьке болото тебе знадило. Вей мір — знаєш же те, як люто загибав у Немирові реб Арон і вся школа?.. Як дванадцять тисяч жидів загибало в Полонному, знаєш? Як богоміллям у Немирові стелено вулиці, як звитками Тори завивано ноги, як коней накривано рабинськими шатами?.. на тому боці Дніпра, у Баришівці, в Чернігові що було, знаєш, ти, мудрий, ти молодий гаде?..

— Різні є люди серед того війська — сказав Бераха, не спускаючи очей, на тих ти, ребе, можеш сказати — Мецула. Але такі люде є скрізь. Кукіль між пшеницею. А теє ти знаєш, як жиди-орендарі брали у міщан, у козаків дочок у застав і бахорили з ними? А як ключів не давали до церкви на похорон, чи на шлюб, поки патинки їм не цілували люди, того ти не знаєш, ребе Натане?.. А як у Нестерварі пани-ляхи свої душі хотіли жидівськими купити, не

---

[1]) Болото йонян, козацьке болото (гебр.).

чув ти про теє? А як у Сіверщині й у Ґомельщині саді жидове про правду дбаючи просились до козаків і Вишневецького поспіль рубали, не мовили тобі? Око за око й зуб за зуб, ребе Натане. Будь же ти справедливий і скажи, де не ґвалтом за ґвалт відповість людська натура, чи не вийде з берегів ріка, коли злинуть провісні води з гір?..

— Тая ріка не має берегів, смутно сказав реб Натан, тая кривава ріка — море...

— А хто розлив те море, те криваве, реббе?..

Натан Ганновер не відповів. Він підійшов до вікна й глядів у ніч. Жаріли небосхили, малиновими видмами лоскотали мерехтливу, зоряну височінь. Було мертво, чумно — мертво кругом. Мов не було ні війни, ні облоги, ні, зараз за мурами, шерху тисячної черні.

— Вічна ненависть у цій стороні, сказав реб Натан, споконвіку гнів і морд, кров і ґвалт, споконвіку тиранство й бунт, лемент і плач... Не поділяться вони тією землею, пани й козаки, о, вей-мір, кинуться собі до горл, як тигри й впадуть і сконають обидва... може хтось третій прийде й причавить їх чоботом... А що нам до того, що нам до їхньої вічної війни, юначе?.. Чому маємо й ми загибати в цьому полум'ї, чому й наші голови, знедоленого, гнаного Ізраеля валяться ці румовища Содоми?..

— Бо й нас ситить ця тучна земля, бере — крикнув Бераха з пересердям, мов забуваючи з ким говорить; бо й наша кість вже століттями росте з цього ґрунту й мусимо раз знати, що ми винні цій отчизні...

Але реб Натан посміхнувся.

— У Ізраеля є одна отчизна — Ханаан, звідки він вийшов, за вироком Єгови. Іншої отчизни у нього не може бути й всюди, де він тимчасово живе, це тільки перерва в великому поході, а для того походу десятиліття й століття, як одна мить... І єдиний заповіт у цій мандрівці не забути про те ізраілеві, що він в и б р а н и й, ти збагнув це, хлопче?..

А тоді Бераха зірвався і підбіг до рабина, доторкнувся пальцями до його шат і, схиливши голову, прошепотів:

— Хто ж казав, реббі, що про це треба забути?..

Із ніччю росло, розжеврювалось марево. Зубці мурів різались у його нестримній віхолі. Небосхили починали гудіти, остіння велитенських горн. Камінь, ще зовсім не охолоджений після денного шквару, стугонів у заулках і на підваллях. А зорі, у відсвіті заграв, блідли. Ніч, як над Содомою, ставала днем. А сліпучий, білий день, у димах і чорному гуді, сахався сонця.

Береха стиснув у руці ржавий ключ; сам він диготів, як у лихоманці. Чи не в болотяній, сопушливій, стоячій воді призамкових ровів її набрався? „Явейн Мацула" — згадав він — болото йонян"...

І тихо совгнувся за рабиновими плечима, похилими від ваготи політть. Заглиблений у свої рукописи, реб Натан не бачив, як пропав Бераха серед ночі.

XXIX

Барська вежа тяжіла над фоссою чорною тінню. І вода в фоссі стояла смоляна, зовсім тиха. До неї гляділись зорі. Вартові на вежі чули сплеск на фоссі. Може це дика утінка черкнула плесо крилом, заблукана утінка з осоки, що заколивалась, може чорна, сопушна вода пішла кругами, хвилями... Вартові зорили табір за пісковими кучугурами, за хвоїною, табір, розбурханий у відлиску вогнів, у рику високорогих биків, у сміху мужви. „Wer da?" надслуховував шерех кроків райтар з німецької компанії Корффа. „Herrn leutnant-obristen Muskeitiere...[1]) Райтар хотів вихилитись зза стрільниці, але його морив сон. Він дрімав, сидячи, шоломом упавши на мушкет, що блищав у ложищі стрільниці. Тіні совгнулись під самим муром, счезли в провалі, лопух, дурман засокотали широколистом.

— Ти, Берахо?

— Я, молойці... проходь... Він тримав залізну, низьку хвіртку, що так зловісно скрипіла на ржавих завісах. Сута нора, присипана роками, поросла бадиллям — війнуло звідтіль сопухом. Колись жили, в чумний рік, виривались цією хвірткою з міста. За мною, молойці... Тіні злились із вологою темінню, з ядухою ґетта, плигнули на карниз, здовж аттики на даху, знов униз, зашаруділи щілиною, пробігли заулок — розсколину між незугарними дімками, знов блимнули в горі. Місяць бив просто в виступець, у постать, що знечев'я скам'яніла на ньому — далі була вже тиха лунна площа, білий камінь, увесь у місячній повіді. „Стрибай"... шерхнуло муром.

Бернардин, ідучи через площу, спинився: його вразили ці тіні, що побігли до підвалля. Він постояв, може надійде варта. Пішов. А два фюзілієри Корффової компанії взялись за поруччя, щоб іти деревляними східцями на мур, при барській брамі. Місяць ніжно — ніжно погладив довгі

---

[1]) Хто там? Мушкетери пана ляйтнанта-полковника.

дула мушкетів, гребені кірас. Фюзілієри бурмотіли; й їх морив сон. Втім з виступця на них звалилось мокре, кошлате. Вони навіть не встигли крикнути. Поміж зубами муру, куди припирали східці станув профос[1]), він обходив городні й бійниці й ця шамотнява внизу його спинила. Qui est? Сходи скріпили, хтось ішов з низу, поруччя тряслись. Qui est?... Профос підвів куржи пістоля. Wisniovecii principis equites. Купа йшла на гору; передній вже наближався до муру. Qua ex manipula? Крикнув, пильно приглядаючись, профос. Manipula sexta...[2]) Профос хотів спитати, чому шоста маніпуля, атже ж шоста... але його кіраса раптом розкололась, раптом розкололось і чоло і ця ясна ніч стала чорною, свистючою прірвою. „Семенку, сюди"... передні вже сіклись, стрибнувши з муру в городню, під брамою, сіклись із райтарами, що почманілі, ще зовсім сонні, просили пардону. Під склепінням стало зовсім темно; ліхтарню, що стояла на карнизі, скинув котрийсь нароком і люди вже губились у темряві, вже, кленучи, тратили голову. Бераха нетерпляче волав, по східцях з ближньої стрільниці бігли на мур і стрибали сюди, у під'їзд до брами, оружні люди. Семенкові з Берахою підперли плечима запору, Бераха вибивав камінем глоби в замку, відвалював навалене вервення, а Семенко з трьома брав на шаблі жолдаків, що напирали. Брама закрехтала, зойкнула, просвіт розтяв темінь. Бераха вже палив із пістолів, фосса знечев'я зайнялась плесками, з мурів озвались самопали, Семенка припирали вже до брами, в тумульті, в січі вже він не розбірав, де свої. Але перші, що вискочили на берег, перепливши фоссу, мокрі, як щурі, з ножами в зубах, (а за ними інші, кого не підкошував вогонь з мурів), бігли в браму, в бігу вириваючи з-за поясів голі шаблі. З того боку, з осоки, кидались у чорну, топку тонь купи за купами, дальші підтягали готову фашину, вервення, колоди. Піскові видми, що мертвіли досі в місячній німоті, ожили, шанцями й ровами плила чорна мурашва мужви, а тут — у брамі, осяяній полум'ям (хтось запалив смолу в бочках) Семенкові з допомогою піхоти зім'яли німецьке жолдацтво, взяли його під ноги й купою врубувались уже на підвальний майдан. На мурах скрізь, від вежі до вежі, на всіх бійницях вже трубили тривогу. А одноокий полковник Кошка, що лежав

---

[1]) Підофіцер.

[2]) Хто йде? Кінники князя Вишневецького. З якої маніпули? Шоста маніпула (відділ) — лат.

ще по тому боці, за бруствером, викресав вогню до люльки. „Не брехав жидовин, відпер браму. З Богом людкове!..” Підвівся й махнув єдиною рукою, сурмач здалеку бачив відблиск його панцеря під кобеняком, Жоломіґа жалісно вереснула, сурму почули в хвоїні, суремка, як сопілка скликала гайдарів, а з хвоїни, з розвалених хиж над фоссами, біля барської брами, де стояв Габач, ще далі — в шанцях ігумена Жеребила, з північного боку спалахували суремки, жоломіґи, дуди, флейти й земля сколихнулась і бодяччя заскрипіло й у фоссах заблимали зорі й задудніли-заревли контрескарпи, затріщали палісади — то Кошчині тисячі рушили в штурм за Заслав.

— — — — — — — — —

Семенко відкинув мокрий чуб, що спадав на очі, витхався. Сорочка стріп'ям прилипала до тіла. Лівого рамені не чув, його довбонула каменюка, вухо підтяв котрийсь ганджаром і чеканом розбили йому лоба, а обтер долонею лице, долоня була чорна; ввесь вид взявся порохом. В замку ляхи покотились. На комендантській башті піднято вже білу хустину. Заслав піддавався до козацької ласки. Ще біля коллегіяти пручались рештки Лащевої драґунії, в ринку ще рубався отець Жеребило-Лобунський, а намісника Ємйоловського піднято вже на списи, а товстого Машкевича посікли в бернардинському костелі перед самим олтарем. Вже підпалено рундуки й суконницю, вже лемент і ґвалт стояв на підваллі, де збились табори збігців і вже й руська дільниця валила купами, як на весілля, вже Габачеві молойці починали дуванити дувана й ганятись за шляхтянками...

Це замкове крило брав Семенко ізруч[1]), браму за брамою, сіні за сінями. Оборонці-черці, шляхтюри, гайдучня, цивільні люди, навіть панни не легко поступались. Смалили з мушкетів, наваливши на сходи важкі креденси й гебанові ліжка, запирались у кімнатах і кидались до горл, з сікачами, з топорами, зо стилетами; лягали купою, порубані, але не просились. Щойно, коли почули, що не стало Ємйоловського й на вежах оборонці піддаються, втратили серце. Семенко з молойцями припер їх, не мали вже й пороху, кидались ще, хто з шаблею, хто голіруч, щоб загибати. Молойці розбігались по покоях, заволочених димом, виважували вікна, дорубували, котрого живого, а кого викидали живцем через вікна, на дідинець, розбивали скрині, дер

[1]) Ізруч — в рукопашному бою.

ли злотоглав, котили медв'яні бочки, за коси тягли панянок...

А Семенко стояв, розтирав змертвіле рам'я, і свічада обабіч, на всю стіну, в золочених рамах, котре розколене, бо пальнув у нього, віватуючи, якийсь молодець, котре ще ціле, змеркле від пороху, мигтіли вогняними кипучими озерами. А Семенко плів ними, юнак-богатирчук, юнак-чародій і не хвилювалась шарлатна тафля, коли підпливали до юнакового дуба зчудовані, гнучкошиї лебеді й сікли плесо рожевавими крильми. Прозорокрилі русалочки сновигали над самим свічадом, сідали на краєць дуба й гаддя, із підводного, блідозеленого воринння стежило за дубом, бистрооке, й утінка й хорустіль й бекач зривалась з очерету й інша озірна птиця бралась над дубом і, чаклована, підлітала за ним, аж до самого чорнолісу, що глядівся в свічадо, виглядав юнака-характерника...

— Тягни сюди його, викрутило б йому гирю, скільки поклав молойців, галахура!..

Обсмалені порохом, у покривавлених полотнянках вели битні гайдарі зі сходів, що на горище, ченця. Викурили його вкупі з останніми оборонцями; з горища спасались через вирізи в башточках, їх і стріляли з кружґанку, як горобців, а цього, завзятющого, казали, ледви повалили, либонь ще відбивався стилетом і гризся. Був це хмурий, гостровидий чернець, зо стисненими від болю зубами, либонь ледви йшов, кульгав, кров вистігами текла по взятому порохом, страшно худому обличчі, чорні вирла лише спалахували з-під лоба: „молись собача душко, приговорювали, вже тобі тут амінь".

І Семенко здрігнувся. В дзеркалі, серед осідаючого пороху й пилу майнуло це обличчя, знавісніле ненавистю-мукою, зо струмами крови, що текла з розбитого блідого чола й заливала перенісся, орлій ніс і тонкі, аж сині уста.

— Брате, скрикнув Семенко, брате, Юрію мій...

Здригнувся й чернець: на мить його смертельно виснажене обличчя злагідніло, але тільки на мить.

— Молойці, кинувся Семенко, до гайдарів, ченця дайте мені, вже я його випитаю...

— Мотузок припаси, братимцю — гукнув гайдар — одоробало, мотнувши чорнючою гривою; гаспидський викрутень, кажуть, очі сверлував нашим попам своєю рукою!.

— Доберу, молойці...

Подались далі, де чувся жіночий лемент, а Семенко відчинив двері в другу світлицю — там нікого не було. А-

ле Семенко поховзнувся: аж під двері підійшла кров, дві шляхтянки лежали в крові, заподіявши, видно, одна другій смерть.

— Поговоримо, брате, сказав Семенко.

— Мертві не почують нас, глуздиво посміхнувся брат Домінік і захитався. Семенко посадив його й метнувся за водою. Шарпнув батистове покривало з подушок, обтер братові лице, нашвидкуруч обв'язав йому голову.

— Й ти, Симоне, ледве стоїш, промовив чернець, ти ввесь у крові...

— Може й твоя це була рука, посміхнувся Семенко, може й твоя куля... Якби, сказав він перегодя, пильно вдивляючись в братове страдницьке лице, бачила нас мати...

— Не маю матері, відрік князь Юрій Збаразький. Й брата не повинен я мати.

— А чого ж ти не відрікся?...

— Ласки Божої...

— Неправда, спломенів Семенко, ласку Божу можеш мати, не відступаючи ні від віри, ні від нації, ні від матері, ні від брата...

Домінік примкнув очі:

— Minimus servus servorum Sanctae Ecclesiae sum...[1]

— Мало користі з такого слуги святій церкві, кинув Семенко, якби не братня кров, мав би я серце воздати тобі найлютішою смертю за твоє злодійство? Ти ж то катівський майстер Яреми-ката, брат Домінік? Все Поділля, вся Погорина тебе проклинає, хіба не знаєш того? В Погребищах, у Махнівці, в Немирові, кажуть, по коліна в крові невинній брив-єси, пане брате?.. В Любарі, звідки втікав-єси разом з перевертним Яремою, впалисьмо на ще теплу вашу парню, твоєю рукою писані конфессати я бачив... Азали ж не ти, оповідали ті, що вирвались, власноручно припікав залізом, пилами розрізував людей, розтесував навпіл, вибирав очі?.. Не ти?..

— Minimus servus servorum sum... Азали ти, брате, мені хочеш чинити суд?..

— Не я, то інші, ще страшніший тобі учинять. Ганьбу нашого славного роду, твою зраду, брате, кров'ю власною суто змиваю...

Брат Домінік підвів набряклі повіки й допитливо подивився на меншого брата.

Виглядав на знеможеного, пострілого на добрих десять

---

[1]) Я найменший слуга слуг святої церкви.

літ. І, як довго дивився, так не счезав тихий посміх з його вихудлого лиця, сливе увесь сяяв і його очі починали грати таким самим золотінням, як братові. Може згадав дитинство у високому замку в рідному Звягелі, може солодкі роки хлоп'ячого дозвілля, може матірню теплу долоню, може блакить над Горинем у дядьковому Корці, може ігри і спільне читання римських і лицарських книг у довгі вечори, в зимову віхолу?..

— Не судімо себе, брате, промовив він тихо, не розсудять нас і люди, ні твої, ні мої друзі, бо всі грішні вони, а розсудить нас Бог...

— Розсудить нас Бог...

— — — Перед маєстатом Його коли станемо, нікчемні й ниці, брате мій, тоді воздасться нам, кожному по заслузі, кожному по провині й хто знає, брате, може той, що в крові сьогодні брів по коліна, як сніг стане чистий — — —

— Ні, в це не вірю, ізсунув брови Семенко, не може бути така жертва мила Господеві...

— Миліша твоя?.. поспіль з хамством віддана? Знов загострилось черцеве обличчя, знов він зсірів і край уст лягла крива риска. Семенко зірвався і підійшов до брата грудьми. Стугоніло, видно, в скронях, від ран. Приложив долоню до чола.

— Простий я вістовець, сказав він, може, коли б знали, що князь я, Симеон Збаразький, достойнішу дали б мені службу, чуєш? Але з хамством, як називаєш його, з божим людом, убогим та безрідним, долю й фортуну ділю, панством своїм не величаюсь... Яко же рівні ми всі перед Богом, яко же натура наша одна, яко же вітчизна одна наша... Законові того люду не зраджу, яко же нації моїй і вірі не зраджу ніколи, крови не пошкодую, як своєї так і чужої, так мені поможе Господь...

Він обперся об стіл, бо й сам був кволий. Брат Домінік обсервував його. В світлиці було ясно як у день. Вікна, розчинені навстіж, виходили на кружґанок, просто на дідинець, а там, крізь вирвані ворота била луна пожарища.

Місто горіло. З полум'ям бився об мур лемент і плач, гримотіли здаля вози, вигукували люди. Чернь раювала. Вершники мчали з дуваном при сідлах. Хто волік скриню з добром, хто розбивав воєводине вино, на списах чорніли зняті вражі голови, тумультові не було стриму. Бралось на хмільний і кривавий день.

— Мила ж Богові та кров, що сьогодні ще проллється? Мовив фратер Домінік.

— Не миліша від тобою, брате, й Яремою пролитої - спохмурнів Семенко; черн черню. Ґвалт на ґвалт і кров з кров. Ярема посіяв, а женці жнуть. Та єсть, (сказав він п хвилі) інші, що й Ярему вкоротять і чернь приборкають.

Фратер сторожко підвів чоло.

— Які ж то інші такі?..

— Поживеш — знатимеш. Коли з цього тумульту пле бсу, що повстав, рушив, як повідь, легіони вишикуються На оборону sedes libertatis нашої, на оборону нової Рі Посполитої...

— А ти її вістовець?

— Може й я. І ти міг ним бути, та не схотів.

— І не схочу, хрипко сказав фратер Домінік.

— Ніколи?

— Ніколи.

Брат стояв проти брата. Була хвилина, коли злагод скрадалась між них. Тихою тінню застала любов спалахи Готові були долоні простягтись до себе. Семенко вірив ще це. Щеміло від мислі про наругу над своєю ж, таки рідно кров'ю. Забув би про все й заслонив його, свого Юрія, влас ними грудьми, десять міст віддавби, зубами взявши, за ньо го, до самого пана Богдана пішов би, просити ласки й про щення. Але в братових очах не тліла жодна теплінь. Оч були, як крижана криця.

— Що думаєш вчинити зі мною?..

— Даєш же мені слово, коли візьму тебе на поруку

— Даю Так мені поможе Господь.

— Обережу ж тебе від черні? Тут найдуться такі, щ тебе знають, розірвуть живим, воздадуть тобі таку смерті якої й мислити не хочу. Єдина рада: відставлю тебе поло няником до гетьманського обозу, принаймні, не зазнаєш на руги, а я ганьби. Пан мій полковник Мрозовицький, мої прошенням, візьме тебе в опіку, до суду...

— Мрозовицький? скрикнув чернець, що ж тобі то Мрозовицький?..

— Я його вістовець в Перебийносовому таборі, промо вив Семенко й сахнувся: брат його зчорнів і скрипнув зу бами, увесь затрясся й забігав непевним зором.

— Що тобі?..

— Не дождеш того, не дождеш...

І знечев'я, поки Семенко встиг метнутись у бік, хо прочував, хоч бачив уже, на чому спинився цей непевний зір, фратер Домінік схопив зі стола пістоля, що його бул поклав Семенко й відступав до вікна.

— Юрію, крикнув вістовець, ти ж мені дав слово?...

Брат Домінік засміявся. Випалив, хоч рука його тремтіла. Не чекав, коли осяде дим, бачив і так, що Семенко заточився й упав горізнач, на стіл. Переступив мертву шляхтянку, що лежала наче увісні, розметавши руки, прикрита розсипаною, довгою косою, й видерся на підвіконня. Зіскочив на кружґанок, а звідси сходами збіг на дідинець і пропав у тумульті.

XXX

На бескеття від Случі перла, валила сірома. Драґуни пана Суходольського, гусарська хоругва пана Корсака, охочі з гвардії пана Осінського, взявши від переправи, на ріці нещадимо насідали на чернь. В темряві, Кирик, стоячи біля Перебийноса на взгір'ї, бачив тільки відблески криці і чорний, сліпий потік, що ринув від ріки. На тлі вогнів Яреминого табору з того боку Случі, від луни над констянтинівськими передмістями, як з пекольної пащі, виринало кінне панське чортовиння й клало трупом поспільство. Воно втратило серце, утікало мишвою в розтіч, спасалось, як могло.

Кирик розпачав уже з полудня. Загнався реґіментар таки не зважив тієї сили. Корпус князя Яреми і воєводи Тишкевича вже в Росолівці, донесли язики, з'єднався з кінними компутами Корецького й Суходольського; до десяти тисяч вибираного, хороброго війська. Вже в вівторок мусів бачити Максим, що не переливки, що й найбитніша сірома не стане за лицарство: пан Осінський взяв з боєм переправу на Случі й зчинив січу на оболоннях, взяв гусарією під ноги Гошовця й пана Хведька Халецького, на їхніх карках в'їхав би до обозу, коли б не секурували Габачеві молодецькі, на них тільки й надії. Відсадили панів знов до Случі і цілу середу рубались, трупом завалили оболоння, але Осінського змінив Корсак і Корсака Корецький. Йшла, вистоявшись, польська кавалерія, вишикована й у залізі, все воїн до воїна, і серцем рвалась у бій, було від кого покотитись. І голота котилась, чманіла від тривоги — „закотілось вам Констянтинова, закортіло вас до Яреми, хами — насміхалось панство — будете ж ви й діти ваші собачої кості, буде ж ваш викрутень Кривоніс пам'ятати констянтинівську парню!.." Рада отаманів вже в середу вночі наполягала, щоб віддягатися. „Завів ти нас, батьку, в матню, тут нас перетруть на гамуз, пеські синове" — зітхав Го-

шовець. „Не тая наша сила" — печалився Халецький, „було не лакомитись на Заслав, було Кошки не залишати, поспіль може б і оперлися ми ляшві, а так зріжуть нам гузно, ретіруймося поки цілі..."

І Степко Габач і Сизон Авратинський і Байбуза й інші отамани, тисяцькі й осаули радили б ретіруватись на Заслав, підсобити Кошку й опертись на заславській фортеці. Але реґіментар закляв їх у песю матір, порвався з пірначем на Байбузу, ледви розняли, штанотрусами, свинопасами назвав їх — про ретіраду нема мови, хоч би всіх вас, отаманів, мав перевішати на вербах, завтра контрімпетом[1] зламаємо панів, Ярему ізруч візьмемо...

От і контрімпет — думав Кирик, таки добра була рада отамання, в обоз в'їдуть на карках, що він собі гадає тепер?.. А реґіментар подивився на нього, зукоса, сидів у сідлі, сірий, ні словом не озвався, посміхнувся — і ти, хлоп'я, зневірилось? І ти мене дорікаєш?..

— Реґіментарю, виринув з темені вістовець, чернь бунтується!...

Гошовець, у долині, теж спинив свою кочу в чвалі, обернув лице в крові:

— Голоколінні чманіють, реґіментарю, не сила стримати, спасай, коли можеш!..

Шляхта, насівши на чернь, намучивши рубанням руку, завертала з поля, чомусь не заганялась далі, до обозу. Видно було Кирикові, (бо луна відсвічувала Случ) як купами, лісом списів, шляхта повертала на греблю, виспівувала, гоготала, їдучи як з весілля.

— Хто бунтує, де?..

Гнідана здибив острогами, goddam..., гнідан поніс із бескетів униз, Кирик поспівав — свистало в вухах. Биті купи стікались до обозу. Гримотіли в теміні самопальні точанки Гошовця, за іржанням комонів, за риком юрб, — аж сахалась ніч — множество викотили возів; за ревінням худоби, за виттям псів, не могли ні осаули, ні тисяцькі шикувати сотень. На викоті вже шумувала рада. В констянтинівській іграшці — гукав котрийсь — знесення нашого дождемо, в пень вирубають, вогнем випалять!.. Кіньми затопчуть одними — озивались — вивів же нас викрутень, самий утече з своїми гаремницями, а нас у три вирви вдарять!.. Панська охота, не хлопська міра!.. Ми буччям, а пани палашами!.. Слухайте — гукав один — слухайте вухом,

---

[1]) Протинаступом.

людкове, не брюхом: коли хочете спасіння, бо вивернуть вам ґелюхи на палях! Очі висверлять! А так подарують усе — казали пани — хто мушкета віддасть, хто додому повертається, тому все подарують!.. Старшину їм видати, отамання наше файдане!.. А найпаче Перебийноса, викрутило б його душу, завів нас на загибель, завів нас на собачу гульму!..

вирили голоси, вирили гирі, трясли руки келепами, довбнями, бесагами, хто ридав, як дитя, хто вив із розпачі, кляв Перебийноса, Габача, що чернь взяли під ноги хто молився — панський гнів укроти, Боже! — Ми повинні, людкове, ми підмовлені, ми не по своїй охоті, то гаспидова намова — —

— а ви ж, бецмани — goddam... — а ви ж, псяюхи, забули, панам довірились? Я сам — на палю сяду, з охотою, щоб тільки бачити, як вам рубатиме Ярема руки, як ґелюхи вам випустять, бевзі ви, ґанджуки, гівнориї!..

Басував гнідан під реґіментарем, а він рвав слова від серця; чернь напирала на нього, Кирик бачив, як полотнів красень Габач, як піт із кров'ю тре з чола Гошовець, стоючи в точанці, й він сам відвів курки пістолів —

— — у Немирові, у Погребищі та й у Райгороді бачили ви, що було там крови, а довірились же тоді Яремі, чоботи йому лизали, пробачались, хрестом падали перед виродком!.. Бачили ви, собацюги, скільки в Чорториї на грушах, на вербах вішальників висіло... Ось таке Яремине пробачення — — —

Перлась чернь, вирувала, валувала; хто замахувався вже бесагом, хто слухав, сліпаючи очима, почервонілими від пороху —

— — — Людкове мої! Мушкетери, кінники, панцерні, лучники, гайдарі! Знов хочете гузна наставляти гайдукам у панських стайнях, знов гайнарами[1]) у жидів вікувати? Таку фортуну дав вам Господь і так її бережете, божі люди? За мною, хто в Бога вірує! За мною, чесні! Як у Полонному гуляли, як у Нестерварі, як у Махнівці — згадайте, то любо вам стане. Чи Перебийніс продав вас коли, як його продати хочете?..

І нагнувся до першого з краю:

— Тебе, може, продавав я Яремі?..

— Тебе?.. Тебе?..

— А за мною не зберіг ти гирі?..

---

[1]) Пастухами.

— Гадаєш, посадить і тебе Ярема поряд себе у ридвані?...

— Малвазією уконтентує?..

Кожну мармизу сверлив лютими очима. Лице йому зсіріло, як залізо, греміли щелепи, жахтів непомерклий рубець на переніссі.

Молодець ставши на возі, з чорною ямою замість вуха, в сорочці з потьоками крови, скочив — блиснув хрестик на волохатих грудях — махнув ґанджаром:

— Бий їх, штанотрусів, батьку...

— Бий юдину душу!

— Бий гаддя!..

— Бий!..

— — — — — — — — —

— Батьку реґіментарю, з гаті пруть пани, Корсак іде, сам Осінський, на палісадах січуться вже наші, підмогу давай батьку — —

— — — — — — — — —

Помагай, Боже, винось, пречиста Діво, спаси і помилуй — мчав, пригнувшись, Кирик — то ж то гаспид, не лицар, то ж кам'яне серце — й обертався. Габач за ним, шабелькою вивилює над головою, а чуб полощеться, а бунчуки, а прапорці й риком знявся табір, хто бунтував, нахвалявся, роздерли, черепи хруснули під кінськими копитами, розкололи чорну раду, як віхтелиця, зашуміла чернь — не дамо Перебийноса, не дамо бевзям батька Максима, нігич не поступимось панам, білим трупом загатимо поле, всі ляжемо, — на Констянтинів, на Констянтинів, на Ярему, на Ярему — вищав котрийсь, підскакуючи на білані, виблискував ґанджаром —

— — ой чи бач, ляше, як козак пляше,
на сивім коні горою — — —

— заманюють, побачиш, що тільки заманюють, невже таки від Авратинського і покотились? Світає, малий, диспозицію дай вістовцям: Габач з панцерними проривається до містка, до берізок, Хвесько Халецький підможе Авратинського, в той лісок, на урвища — піхоту, тільки піхоту, переказуй Байбузі — — пікінери вперед! Вперед, молодці, зсадіть їх з огирів. Тримайся за мною, малий, goddam!.. Хто там січеться на гаті, коло млина?

— Вовгура...

— Добре дбає, але заманюють його, на той бік — ех, і пішли, не слухають...

— Кажуть, що в панському таборі ретіраду сурмлять-

— Правда ж тому? Не вірю, чорте, не підманять. Почулась їм орда на карку, але орди нема в нас — — не слухають, гей, Габаче!.. Куди заривається?..

Замість слухати диспозиції, Габач не втерпів. Тисяча його шарпнулась не на місток, де берези, а на греблю, де рубались Вовгурині, а Корсакові, наче б ломились, тисяча Габачевих як сіла на шию з шаблями й шешпарами[1]) так і голила гусарію.

— Перуть, батьку, наші, крикнув радісно Кирик — рушай свою молодецьку тисячу!..

Але реґіментар крутив головою.

— Достанемо Ярему сьогодні — прочвалував поуз скісноокий кінник, достанемо батьку!..

Реґіментар угадав. Вовгурині й Габачеві продудоніли мостом, наїзжаючи на клуби польських бахматів, але зразу ж, по тому боці ріки, взяли їх в вогонь. З бескетів, порослих скупим чагарником, знялись мушкетери й пражили з коліна. Там і заграли гарматки. Вже на причілку заварилась каша. Габач проганяв людей на оболоння, коні натурились, Вовгуриних зразу взяли на шаблі Корсакові, а Габачеві збились купою. Лязк і крик лунали мостом — передиспонувати! — реґіментар закляв — вістовці мчали — Авратинський і Хвесько — до берізок, через місток, обходьте, обходьте псявіру — —

— батьку, Габачеві підмогу!..

Посірілі узгір'я під Константиновом займалися блідою голубінню. В воєводиному обозі греміли тимпани.

— Раз мати народила, хлоп'ята...

Габачів кінь виривався, вискакував з трупа. Іржав і кусався бойовий, сніжний огир. Упав Габачів бунчук, блиснув у голубіні Габачів панцер — раз, і роздалась оболонням його тисяча, гай-гай — вже чимало лягло братимів на мосту, а панам ішла підмога. Счепились над самим Случем, тільки виль-виль — шабельки, блим криці й лязкіт, тільки шабель виблиск й луна — луна об крем'яне бескеття.

— Габачеві підмогу, батьку...

— Знаю, знаю... не слухав, заманили, пропали, goddam, рушай молодецьку, на греблю, на міст — — Алла, кричіть, алла, молойці...

Залізне лице злилось із шишаком, а голубінь пестила. На шкуратяний колет упала краплина роси. Рукою в рукавиці потріпав гнідана по шиї.

---

[1]) Турецький кинджал.

А Кирикові здалась опанча за Перебийносовими плечима чорними крилами, орліми крилами, кривавий вистіг побіг коневі по брюху від острогів, Кирик разом з реґіментарем вирвав шаблю і вже зовсім зголубіло небо, коли з розгону скакали в тиху Случ, а за ними не лиш молодецька, але й хмари піхоти й черні й люди Авратинського й Байбузи, ген-ген під лісом вплав переходили Случ і кулі їх стрічали й мечі...

— — — — — — — — —

Януш Корсак за п'ятнадцятим, як лічили, імпетом, не зібрав і чверті хоругви. Мати Божа, що ж то за ордонанс, хто осьде командує? Осінський відтягав гвардію, Суходольський товкся зі своїми на горбах, навіть і не встрявав у іграшку, прогавив і пан Корецький і сіли йому на шию в ліску перед самим табором, а в таборі сурмили ретіраду, — хто теє вигадав? Невже повірили тому сотникові Полуянові, взятому на муки, що Хмельницький іде? Невже таки дорадив теє воєвода Тишкевич, обкаляв те, що Ярема злотом написав — вікторію над гільтяйством?..

— Кривоніс, вашмосте, не бачиш Кривоноса, там, там — у полі?..

— Де гемон?..

І скипів Корсак. В шістнадцятий імпет повів рештки хоругви, гусарів зо зломаними крилами, з погнутими бронями, з людьми вже не твердими в сідлах.

— Корсак імпетує, полковнику.

Кирик, як орлик, підривався в сідлі. Горло на горло йшла піхота, від неї чорніли бескети, Габач затикав стебло прапорця на перших палісадах, під панським табором, Гошовець зм'яв драґунію, Байбузина чернь бігла зо списами за Габачевими кінниками — вікторія, вікторія — — — Ярема відступає, Константинів наш! — — — —

Піна, як снігові платки, падала за Корсаковим огирем. Близчав і близчав його меркий шолом, вже й різьбився виразно ринґраф на грудях — Богоматір з дитятком — вже Кирик бачив його бліде обличчя з коротким вусом — заманіть його, заманіть мені його, шкота-зрадника — кричав Корсак до гусарів, а молодецькі здиблювали коні й свистала криця — ось Корсак в чвалі наводить пістоля — реґіментарю! Застійте, молойці! Корсака, Корсака рубай, ех, ти ж, ґанджуче — — реґімен — — —

Від острогів Кириків кінь рванувся наперед, на дві шиї перед Перебийносовим, Кирик простяг долоні наче ловив кулю, а Корсак випалив, Кирик захитався в сідлі —

реґімен... шепотів, хололи уста — як злива, шуміли кругом шаблі...

— — — — — — — — —

Корсакових недобитків хватали на аркан. Сам ротмістр уходив із десятком товаришів. Пробивався, мов ярчук у вовчій стаї, до табору.

Полем ганялись за недобитками козаки й рубали їх.

Перебийніс під'їхав до вістовця, що клопотався біля Кирика. Хлоп'я лежало горізнач, просто ясного-ясного неба. Очі важкі, заплющені. Спав Кирик, не спав? Блискучим панцерем пропливала тиха хмарка.

— Розщібни крицю, сказав реґіментар. І зняв шолома.

— Батьку, знечев'я спломенів і відскочив юний вістовець, та ж то... та ж то — дівка!...

Перебийніс посміхнувся.

— Я те давно знав, хлопче. Дівка-козак, goddam...

Він скочив з коня, кинув поводи й підбіг до хлоп'яти.

— Мене застала... персами від кулі заслонила... дівонько ж ти моя хороша, зірочко ж моя... Житимеш же, невже ж не промовиш більше, голубонько...

І схопив її холодні руки й пестив їх і цілував і приговорював.

А купи, ясуючи, віватуючи, бігли до нього звідусіль.

Константинів відчиняв Перебийносовим молойцям важенні ворота.

Ярема Вишневецький і панські полки відходили в тривозі й неладі.

XXXI

Майстер Римша, навчений гірким досвідом, вистерігався тепер великих трактів і переправ, а мандрував лісами. Не диво, що блудив: заславські дрімучі ліси шуміли хижо, а мандрував Римша здебільша поночі, тримався зір і вистерігався більших куп. То ж узяв спочатку на Судилків, а, згодом, круто повернув на схід сонця, на Лобунь і Янушпіль, бо сказали йому стрічні люди, що якраз у Судилківських лісах денно й нічно йдуть рештки Яреминого корпусу, драгунія під паном Богуш-Гулевичем й німці, які ще недавно лежали на Любарщині. Поночі луна стояла кругом, за дня ж димились обрії, всенька ця сторона завогневіла, не переливки; видно, пани мали військові фатиґи[1]), але з

[1]) Сутички.

ким, Римша не міг дібрати. Що Кошка, Кривоносів братим, облягав Заслав, та так крепко запер його, що й душка не вилетить, довідався Римша від жидів, які втікали зпід Бершаді й тепер зовсім упали серцем, не знали, куди їм і подітись. Щастячко ж моє, думав майстер, що я вчасно видерся з того курника, але що буде далі, як нарвусь, бува, на хоругви того пана Богуша-Гулевича? Кажуть, песький син, хоч сам і руської кості, а вішає й розтесує благочестивих навпіл не гірших від Яреми.

Ніхто достоту певного нічого не знав. Втім люди, що їх Римша зустрічав у лісах, їдучи одинцем, боялись його, так як і він боявся їх, то ж про щирість не було легко. Посесор з Райгородщини, до півсмерті переляканий, трясучись за свої чада й вози, розповідав Римші, що Хмельницький виступив із Паволочі, це певно. Та й сам Римша бачив, що звір біжить зо сходу й птацтво стривожене, достеменно іде військо, але з яким заміром, того вже посесор не знав. Може миритись із Річипосполитою, а може й мірятись. Веде, казали, пан із Суботова й орду з собою, мир, мовили, підписав із ханом кров'ю на сто літ, всю Молдаву й Червону Русь віддав у ясир, але які в нього з ханом замисли, мій Боженько, хто ж то може знати? Але що шарпанину гільтяйських куп стримує й карає на горло, це правда, великі гніви у нього через те з Кривоносом. А один ченчик-бернабдин із Бердичева такий наполоханий, що Римшу аж милосердя брало дивитись, як диготить усім тілом і шарпає бровою і кривить писком як з пристріту, впевняв, що Хмельницького вже нема, що його знесла старшина шаблями, бо хоче покоритись Річіпосполитій. Явні теревені, думав Римша, за таке то б напевно не зносили Хмельницького, хіба за щось інше, бернардин ще й інше правив, але таке, що зовсім не трималось купи, мовляв, Тугай-Бей погнівався з козаками на смерть і присягнув на Корані привести на аркані всіх полковників, а Кривоноса аж у саму Варшаву привезти в залізній клітці. Вже й Москва буцім то рушила на приборкання бунту, а частина козаків уже передалась на королівську службу, навколішках благає прощення. Римша махнув рукою на те все, коли б, отченьку, все це була правда, то б не ховався ти в лісах, верзеш ка-зна-що. Лишив його самого в лісі, нехай другим точить баляндраси. Четвертого дня, бувши в великій тривозі за свою мамону, на підбитому коні і серед найчудніших чуток, вибрався Римша на лобунський тракт. Тільки великий голод примусив його податись з лісу на галявину. Але й над

трактом не було лучше. У вигорілому Гризові не бачив ні одного собаки ні рваної кішки, лиш бур'ян і лобода зеленіли на згарищах Кунева, біля руїн замочка, на дубах рясно висіли вішальники й круччя довбало їхні кості, ні душки кругом і печаль та журба обсіли Римшу: в заразу й пил, у сморід і гнилизну обернешся й ти, сарако, схоче лиш котрий, не питаючи твого роду, ні гербу, вперіщити бесагом, чи рогатиною простромити і витягнеш ти худі свої лабети, не насолодишся як слід принадами цього короткого твого життя. Справді, гірка твоя фортуна, чоловіче — думав Римша, похнюпившись, розпач огортає тебе, коли погадаєш собі про такий ниций кінець і жаль збірає тебе, що Господь Бог створив цей світ, де нічого іншого не маєш, тільки тлінь і сопух, суєту й мордування, гвалт і муки, лють і заздрощі...

Під Лобунем, у ярку, біля бджіл, зустрів посполитого дідка, а він йому прошамотів, що не багато божого люду й залишилось у Лобуні. Панів вирізали молойці, замочок спалили свої, а потім, як прийшов карати пан Ярема, то аж двічі карав і то так, що зосталася сама пустиня, від Полонного, як займеш, аж до Немирова. Хто міг утік, молодь гуляє з паном Максимцем, може таки, засміявся тихесенько дідок, до решти скрутить в'язи панкам, легше тоді буде на світі.

— Матер Деї, — говорив собі подумки Римша, підганяючи свойого змореного мерина, — волосся стає тобі дубом, особливо цією нічною порою. Вішальники й опирі кругом, а для відьом саббат, саббат. Мор, смерть і війна, гірше як у Чехії й у Палятинаті, одне цвинтарище залишилось, тільки місяць, опирячий брат, — а йому, — сміється, песький брат, гунцвот. Пропаще наше покоління. Не зазнає вже раювання і спокою. Ось так то, ось як то живе людина. Тінню нужденною живе, сліпе й нікчемне вонаество і минається бистренько, не знавши радости, а саме лиш горе. А прийде на людину година, витхне духа в катівських кліщах або в петлі або під келепом якоїсь шельми, то хіба, гадаєте, й по смерті хоч зазнає спокою? Найдеться й там криве свідчення і лжеприсяга на неї й замість безжурного літання поміж янголятами, запроторять твою душу у пекло й будеш вити там, душко моя нещасливая, за свої й не за свої гріхи...

Ці сумні його міркування перебило заволання людей, що виринули з темінї. Ось тут мені й кінець, подумав Римша і віддав Богові душу, але прошепотів при цій нагоді й

заклинання від розбійників, якого навчився у Швабії. „Римша звусь — простогнав, божий чоловік...” Автім йому впало в очі, місяць бо стояв ясно, що ці люди, заволавши, хоч і мають самостріли, не виходять із кущів, знать трусять штанами, так само, як і він, а може й ще більше. І тоді наїхав на них грізно: „А хто ви будете такі, людкове?..”

— Адама пана Кисіля, носівського старости слуги, мостіпаночку...

— Пана Кисіля?...

Римша аж підстрибнув у сідлі. А то ж фортуна йому, а то ж Божая ласка. Та Кисілевих боятись нема чого. та ж то самі крутійського роду, плащаться між молотом і ковалом, біс їх самий знає та й вони самі враз із паном своїм до стоту не знають, на яку їм стати ногу. І серце йому зразу підскочило.

— Шляхетноуроджений я, ваші мості, звусь Транквіліонус Римша, метеляюсь по грішному світі, як і ваш пан староста і каштелян. дай йому Боже здоровля, бо то добрий чоловік і ми собі з ним кривди не зробимо ніколи...

Тоді люди вийшли з кущів, обступили його, придивились йому і повели поміж руїнами, під церкву серед густої яворини. Там зберіглася від пожежі коршма й там ночував з дороги пан каштелян і сенатор Адам на Нізкиничах і Брусилові Кисіль враз із своєю невеликою челяддю. Римшу прийняв на подвір'ї секретар сенаторів пан Петроній Ласко (тую лисячу пику Римша в Києві десь вже бачив) і йому розповів Римша найсердешніше, що потурбований Гайчуриними молойцями в дорозі з Овруцького, (а там має фільварок і декілька ґуралень), прямує тепер із Заслава до Житомира в надії найти свою сім'ю, розкинену по всіх усюдах через цю війноньку. Сам він — шляхетноуроджений, за обрядом православний, а з переконання вірний горожанин Річіпосполитої. Так прилестився Римша до людей Кисілевого духа, мов би й змалку вчився у нього гнутись, мов лопух від вітру. Натякнув на бажання авдієнції у пана каштеляна, (надіючись дещо вивідати при нагоді), але пан Ласко сказав, що пан Кисіль занедужали і через отсю недугу й перервано подорож.

— Не є це недуга тілесна — говорив ввічливий секретар пан Ласко, частуючи Римшу в коршмі, яку зайняло панство Кисілевого почоту — це є morbus animi — недуга духа. В сій важкій місії, якої піднявся великодушно ЙМ пан Кисіль зустріло його лиш само коварство. Всі замисли його пішли в нівець, ба, ще більше ворогів придбав собі

своїм старанням про публічне добро, ніж їх мав перед тим. Не щадив же свойого здоровля, про майно не скажу нічого, бідний став тепера аки Йов на попелищі...

— — — хотів би й я таким Йовом бути, думав Римша, смашно заїдаючи й без особливого прошення, — скрізь голод, а проте ви, пеські синове, курятинкою та каплунцем не гербуєте — — —

.....доброго слова не заслужив пан Кисіль, на милість вашу, пане, — говорив Ласко, мов би й хлипаючи, — журився ж паче всіх страшним пролиттям християнської крови, а що з того: козаки називають його панським підлизником, а шляхта шельмою, прости Боже, й навіть сучим сином...

— — — кожного так назвуть, подумав Римша, хто не знає до кого пристати. А дві матки ссати не йде, паночку, не йде...

Пан Ласко смутно поник головою. У коршмі, як роздивився його Римша, був він ще більше схожий на сивіючу, влесливу лисюру.

Нашу Одисею оповідати вашмостеві, то не стало б і ночі — скаржився Ласко, — не буду тобі виясняти й крутійства нинішньої політики, прости, Боже. Автім, вашець, людина, як видно, бувала, знаєш добре образ цієї суєти, що ся кругом нас діє, чи не так? Транквіліонусе мості Римшо, втратили ми Україну, нема що. Пан Кисіль хотів бути суддею й то справедливим: погодити дві сторони, а скажу щиро, одна й друга варті одного. І хто цей бунт затіяв, таки не розбереш...

— Хто ж як не Хмельницький, вкинув Римша, удаючи дурного.

— Так то воно так, але, як виходить, то мачали й інші пальці в тому ділі. Сам покійний король, нехай йому ся легко ікає Владислав IV не забороняв їм конспірації, Хмелевим спільникам... Та що король? А канцлер, гадаєш, не знав про те?...

— Юрій Осолінський?

— А хто ж інший? Підозрівають і його, хоч голосно не говорять, проте на соймі, в Варшаві, от-от було б зірвалось це слово. Змова ця добре зав'язана була — а ми це з паном сенатором дослідили, бо люди й у нас є бувалі. Знав про те, що бунт має бути й Виговський, нині великий пан у Хмельницького, а то найбільша сатана й Хмельницькому все шепоче до вуха... Й інші демони там є: і такий Мрозовицькир і Гуляницькі з Волині й пан Мазараки у Львові

й аріянські браття разом з їхнім пріором бароном Юрієм Немиричем (і навіщо такий пан до таких справ мішається, мало йому чернь маєтку попалила?), ба, та й у Києві відкрилисьмо змию, єзуїтського маґістра...

— Кого ж такого, поцікавився Римша, можеш мені сказати?..

— Чому ж би ні? Ти свій чоловік, бачу... Ґедеон Юрій Рославець зветься тая змия... — нахмурився Ласко, — та чи мало їх?.. Бачиш же які то демони коло тієї безголової черні ходять бачиш, де її, немудрої голова й розум?.. За такими конспірантами не вдіє й пан Кисіль нічого... хоч і він мудра голова. А тепер їх, козаків із Польщею тільки залізом розсудить, прости мя, Боже. Душечки і козакам і панам роздирає ненависть. Одне думають, друге говорять, а третє чинять. Як же їх мирити? Був я у червні, іменем пана Кисіля в Чигирині, переказав бажання сенату, подарунки привіз, перемир'я підписав і прирік мені пан Хмельницький не йти на волость, відпустити орду, заборонити шарпанину й мордування. Добре. Їде з тим пан Кисіль, сердешно втішений миром, до Варшави, реферував панам. Добре, кажуть, пани — нехай ся з'їде комісія. З тим виїхали й ми й козацькі посли. 23-го августа мав би бути з'їзд для переговорів. І душка пана Кисіля ся веселить: велике діло довершив батько вітчизни, не буде вже крівця християн ся лити. Так що ж, ваша мосте? Поки ми в комісіях радимо, як би то прищемити козаків, щоб і коза сита й вовк цілий, розумієш, друга комісія секретно скликає шляхетське рушення, зброїть старого й малого, з нас ся в кулак сміє... Звичайно, це пана Хмельницького роздражнило. Тут ще Вишневецький з Кривоносом зчіпився, мов собака з вовком, де ж те перемир'я? Не маємо тепер віри ні у пана Хмельницького ні у панів, так як би ми були не комісари, а шахраї й крутії, прости, боже...

„— — — бо й є ви такі — посміювався про себе Римша, — крутили та перекрутили — — —"

...за нашу щиру волю дві отчизни поєднати, ось що маємо...

— Куди ж прямуєте тепер, панове комісари?..

— Чи ж я знаю, скис зовсім пан Ласко; прямуємо до обозу коронного рушення, під Чолганський Камінь. Своя сорочка таки ближча до тіла...

„— — — бачиш його, погадав Римша, — своя, панська, шляхетська сорочка таки ближча, чим козацька. І сказав у голос: А до Хмельницького не хочете?..

— Пощо, пане мій Транквіліонусе? З яким лицем? Вже він нам не повірить. Вже тепер на його добрість не надіймося. Гадаєш, не збагнув він, що йому готують? Гадаєш, повірить, коли його усиплятимем, а тим часом під Константиновом уже сімдесять п'ять тисяч стоїть під князем Заславським. Чи ж не можна було інакше взяти Хмельницького?..

— — — от про що ваші комісії радили, шельмо. Добре, коли пан Хмельницький відкрив те лукавство — — —

...під Янушполем вже чати Хмельницького...

— Під Янушполем?..

Римша з радости аж крикнув, мало не подавився курячим крильцем.

— А ти гадаєш, вашмосте, що Хмельницький чекає, як чекав ще тому два місяці? Тая фортуна вже минулася, коли він сидів тихенький та божий, по чубику давався гладити. Було тоді ловити фортуну за хвіст...

— Що ж буде, пане королівський секретарю?..

— Нова війнонька. Потоп крови. Тепер вже не комісарське перо, а меч діє, ваша мосте. Тепер журімося не комісіями, а де нам прихилити голову. Постраждає нація... про мамону вже й не кажу...

„— — — це тебе болить, голубе, — подумав Римша, — а ти мені теревениш про націю й віру — — —"

— То ж бачиш, пане посесоре Римшо, — зажурено сказав Ласко, — схожий ще більше на лиса з прищімленим хвостом; до Хмельницького не маємо з чим їхати. Можемо ще й живота свого позбутися. Вже й так терпимо...

І пан Ласко пожалівся на опресії й докучання в час подорожі з Варшави. Їхали в постійній небезпеці й тривозі, через Берестя до Луцька, а там до Острога, серед лун і брязкоту зброї, серед непевних і незичливих людей. Письмо від пана Хмельницького охороняє перед гільтяйськими купами, кривди не вдіють, тільки поглумляться — який же тепер мир, мості комісаре? Хіба на тому світі праведним душкам, але й ті, кажуть, у війні. А це під Острогом, наче б і не зумисне (потім вибачались) потурбували молойці. А куди підеш за скаргою? Тремтимо, молимось, щоб швидше під опіку більшого оружжя; якщо миру не спасли, то хоч цей обоз із скринями й винами з самої Варшави треба спасти...

Пана секретаря покликали нагору. З учора пан Кисіль угорів і метався на подорожньому лігві, трясся в лихоманці. Давно не знав такого приниження й такої непевної фор-

туни. Але тепер, казали, повеселішав і захотів навіть диктувати листа. З того сміялися самі комісарські підписки. Що вже тії листи поможуть?

Римша так і не дочекався пана Ласка, що забирався з сенатором. То ж балював досхочу з підписками, раював з комісарами, точив баляндраси, поки не взяли його за руки й за ноги, охлялого від доброї страви й сутої горілиці та й не поклали на солому. Добряче захропів.

А вранці, коли прокинувся й не добирав, де він і що з ним, обоз знявся в дорогу. Сердешно прощався з Римшою пан секретар, тішився зустріччю й запрошував податись з комісією, точив вино й слізки на відклінне й похмільне. А тоді Римша побачив і самого сенатора. Знесли його на ношах, прикритого шкурами, положили в ридван. І лежав так староста Носова, київський каштелян, найменший хробак вітчизни, Й. М. Кисіль. Зжовк на перґамент, чуб йому ще більше посивів, порижів і нефарбований вус. А злющий і нетерплячий став комісар, скакав зінським щеням, пащекував на челядь, так і виїхав в прелютому гуморі, жовтими ручищами силкувався схопити з вікна ридвану гайдуків за чуби та власноручно їх нам'яти.

Римша побалював ще в корчмі до вечора двома сулями, що зоставив йому пан Ласко в ралець, а тоді, веселенький, приспівуючи сам собі, потюпав янушпільським трактом.

XXXII

— Нема доброго, що не вийшло б на лихе, така вже моя фортуна, — зітхнув Римша, преважко зітхнув, о, проклятущі ганси, то ви мене аж осьде найшли. Вирвався я вам під Маґдебурґом, вискочив із петлі під Нюрнберґом, а таки аж під Салницею попався в їхні цупкі лапища. О нечесані гирі, о гидосвіти, о гицлі, о муфмафи...

В сальницькому лісі, взявшись за сонцем на Янушпіль, де сподівався вістей про похід гетьманської армії, Римша в саме полудне напоровся на райтарську берду[1]. Притаїлись, видно, шельми в хащі й чатували на нього, почувши, як іде лісом. Римша утратив серце відразу. Таких рижовусих гансів, сторчовусих жолдаків знав на свойому віку: пики в шрамах, порябілі від пороху, п'ятірня в залізній рукавиці — довбня, а серце камінь. Римша спро-

[1]) Кінна стежа.

бував інакше: віддав їм усю мамону, яка була зверха, віддав би й те, що було зашите в поясі, але ганси грошсяччя забрали, поділились ним, мов вороння, а Римшу всеодно зв'язали і взяли божого раба поміж два коні.

— Волі моїй кінець і душечці моїй капут, — упав серцем майстер Римша, а знайомий морозець пішов йому здовж хребта і зуби починали цокотіти, — це наємці з Яреминого корпусу, достеменно з тієї клятої драгунії Богуша-Гулевича, бодай же його качка перевернула. Оце мені тут і ковінька. Чи не лучше було мені ще одну нічку ночувати в Лобуні, — причитував, — чи не лучше було мені з Кисілевою челяддю коням хвости крутити ніж цим гуренонам попастись у лабети... але хто ж міг теє знати? Уроки, тільки відьомські уроки...

Райтари, мов вовчурі, порвались через бір, та так що Римші запирало духа віття дряпало його по гирі, шапку зірвало йому з голови, а бідна конячка ледви поспівала за німецькими довгоногими шкапами. Бір рідів. Узлісна пташва зривалась, вимахнувши широкими крильми. Потягло димом, із горішника виїхали кінні чати, одізвались райтарам, стало гомінкіше й людніше, непереливки: Яремині німці, а це їхній табір. В'їхали на майданець. Над обрістовим[1]) шатром по середині жовтів прапорець, повиснувши на стеблі, списами, мов молодим лісом, обіткнено рубіжі, димились кострища, шалалась оружна мужва, як прикинув Римша, могло лежати в цьому ліску з чотири компанії. Чвалаї, граючи навкарячках у кості, в холодку, відставивши свої вилки з мушкетами, поглянули на Римшу, зареготались, а майстер смутно сидів мокрим півнем, захекався, а від страху звело йому щелепи, пропадав либонь не за понюшку. Ганси юрбились на соняшному варі біля яток, маркитантки, паскуднющі дівки накрикували до браги, лаялись міняйла, поміж возами вештались худі пси, висунувши язики, хто продавав талісмани, хто теріяк-лікарство на всяку недугу, хто підстригав у цирулика розкошману бороду, хто гострив рапіри, але, озирнувся Римша, ніодного люб'язного обличчя, пропадеш, сконаєш між німотою, ще й чоботищем тебе штовхне, щоб ішов ти, небоже, що скоріше чортам на вила.

Римшу зсадили з конячки й повели до обрістового шатра. Там, у великій спекоті, балювали рітмайстри біля сулій. Порозщібували дротяні сорочки: в лобах либонь добре

---

[1]) полковницьким.

ім курилось, пили тютюн. Дим і швабський шваргіт і жолдатські прокльони вирили сизим іскроколом. Довгий профос, з відтятим вухом, обвішаний талізманами, а самий, як пущик, заглянув Римші в очі. „Франкгайме, обрісте Франкгайме — штовхнув Римшу під ребро, аж майстра замлоїло, — оце ще один горобець, ще одна шпіонська каналія"... Бородатий Вільгельмус Франкгайм, граючи в карти, навіть не озирнувся. „Повісити, заскрипів крогульцем, мало вам дерев у лісі, Kotz Leichnahm? Римша кинувся було до нього, але йому відняло, як на те, мову, белькотів, виойкував, вистогнував, та райтар (той, що обдер його з дукатів) схопив ззаду за гайдавери, за тряске гузно й поволік з намету.

— Вішатимеш, Йогане? крикнула русява маркитантка, шалаючись біля шатра, — не забудь же мені дати мотузку, з вішеляка мотузка, саме щастя... самий талан...

Римшу, вже не несли ноги. Його поволокли опудалом до дубків, де розташувались міняйла з крамом. Табір позіхавши од нудьги, стрепенувся. Навіть ті, що дрімали горізнач, насунувши капелюхи на лоби, пробуркались і посідали. Вішання людини — добра розвага. Котрийсь з охочих уже сукав тугу шворку й питав за баранячим лоєм, обозна шушваль, хлопчаки-бубонщики, погоничі, просилися на катюг.

— О, бісові муфмафи, — взяло Римшу за серце, триста пар куп вам болячок в печінку, в саме серце ваше, о лотри, о шельми, о стосот разів прокляте байстрюччя, о, свинячі хвости, щоб вам не діждати найблизшої неділі по мойому вішанні, щоб вам викрутило вирла, так вам хочеться дивитись на мою муку. Грець вам, гицлі, грець вам, людолови, покарав же мене Господь тим одним горем, що вас бачу, гузнобийники, бецмани...

Римша збагнув, що нічим їх товстошкурих не пройме, що повісять його, без милосердя як кошеня й ніхто, а то таки ніхто, навіть і не подумає заступитись. Взяла його лють. То ж і знатимете, гицлі, як умирають не сучою смертю. Випростувався й шарпнувся з райтарських лапищ, сам, без оправців, хотів іти по свою поталу. І почав було вже відмовляти Отченаш, бо таки з Богом прагнув покинути цю юдоль, автім погляд його впав на ввійстя до одного барвистого шатра, де, як догадався, пробував бабський фельдфебель, а там стояла чорнява дівка, розморена в спекоті, в шарлатній юпці, греміла дукачами. Прикрила долонею очі від сонця, бо било, аж сліпило.

— Файстле, вереснув Римша, то ти, солодка відьмо, то ти аж з Авгсбургу сюди прибилась, бісівко? Де ж ти своїх папенгаймців покинула, циганко? Не повісили тебе шведи, не облупили тебе валльони з відьомської шкури?... Сердешно їй зрадів.

Чорнява пізнавала його. Знала, знала колись і його, шальвіру, та ж товклися в одному обозі, та ж міняли ті самі фальшиві цехіни, Матер Деі, подумав би хто, де вдруге зустрінуться?...

— Римшо! Порвалась до нього, а мала добре серце, заломила руки, та ж за що тебе оце так?...

— За невинність, дівонько, за снігову мою невинність... Твій Франкгайм найнявся Вишневецькому, то й душу і серце продав йому, за одного винного віддасть десять невинних, так хоче вислужитись...

— Та Франкгайм служить не Вишневецькому, а Хмельницькому, дурню!..

Райтар двигнув Римшу кулачищем:

— Поспішай ти, Kotz Lung, закортіло тобі наприкінець до зальотів?..

— З петлею лучше поженихайся...

Але Римша врився в землю. Райтар засвітив йому п'ятірнею свічки в очах, але й у лобі йому розвиднілось, от і дурень же я, Файстленько, чарівниченько, та ж і йолоп я, а я мовчав, бо гадав, що то Яремині райтари, грім мене поб'є! Та я ж дискретно мовчав, бо йду вістовцем до пана Хмельницького, а як же я міг те сказати Франкгаймові коли я його мав за шляхетського наймита?...

Файстле пильно подивилась на нього.

— Правда ж тому, шельмо?

Римша побожився. Він вже ніяк не хотів іти далі, бився в груди й сміявся й сльози точились йому і не боявся вже нікого, а шушваль і райтари стояли довкола й не тягнули чомусь його на дуба, хоч мав уже на горлі петлю, всі бо думали, що здурів і очманів від страху хлоп'юга. Але Римша пригадав собі вже й швабський шваргіт і Файстле, добросерда солдатка, обтерла йому з чола піт і сама Файстле кляла райтарів, кляла драгунською лайкою, щоб пустили невинного. Профос[1]) побіг до обріста Франкгайма, а русява маркитантка зажурилась, безталанна, що не матиме вже вішелякової мотузки на щастя.

Римшу повели знов у намет. Франкгайм не був з тих,

---

[1]) Профос — підстаршина.

що так легко вірять. Але добре, що хоч позирнув на Римшу й послухав; міг собі й не вірити. Таки бачив, що це добра шальвіра, проглядів Римшу наскрізь, бачив і таких частенько. А Римша божився: найвірніший він слуга префекта Хмельницького, генерала всіх запорожських козаків. Взяли сацюгу в перехресний вогонь, звідки йде й куди: руку у жар покладу, ганси, (заверещав) а чого я післаний від козаків, то не ваша справа, наймані шкури, з вами я не маю конфіденції — так казав — зо знатнішими людьми я конферую, не вам, жолдацькі душі, реферуватиму, а тим, хто мене посилав, це не справа вашого куцого розуму, так і скажи їм, Файстленько, бо вони сьогодні тут, а завтра їх вже нема, повіялись, а я на моїй таки землі живу й тут сконаю...

— Говори правду, не завихлюй нам лоба, лярроне, блиснув Вільгельмус Франкгайм, чий ти конфідент? До того йдеш, Kotz Tausend?..

— До пана Львисерце-Виговського, обрісте, він мене посилав...

— Нема тут Виговського. А може ще й пана Хмельницького самого ти кумпан?..

Ганси його обступили, сміялись.

— А ще кого знаєш з козацьких принципалів?

— Петлі не минеш, коли збрешеш...

— Вже метеляє, Kotz Lung, вже крутить, гунцвот...

— Кого ще знаєш, скажи їм Римшо, — крикнула Файстле, — бо то шорсткий люд...

— Пана Стеткевича знаю, пана Мрозовицького...

Римша знову почув мотузку на шиї.

— Мрозовицького?...

Ганси поглянули по собі олив'яними, важнющими очима.

— Пан Мрозовицький недалеко звідси, заскрипів обріст, він лежить на яких чотири постріли звідси...

— То ведіть мене до нього, осмілів Римша, там ви побачите, кого ви потурбували, там, — репетував він, вже ви свій відвіт дасьте за мене, муфмафи. Ого, пан Мрозовицький мене добре знає... Ви, шваби, мов ведмідь, що б'є на лобі бджолу, а з нею разом і чоловіка... Тая вже мені швабська послуга...

Вельбучно тепер поступав із шатра, хоч і з тривогою: невжеж таки пан Мрозовицький дасть його на поталу? Шепотів до Файстле:

— Чорнулько ж ти моя, вже я до тебе завітаю, відь-

масю, дай тільки доб'юся до свого козацького товариства... дай тільки шабелькою забрязчу... так мені вже з очей не зчезнеш, як тоді, не відвертишся одним талісманом, тепер ти мені сорочку святого Юрія зачаклуєш — проти меча, проти кулі й пристріту...

Файстле сміялась. Таїнно мерехтіли її чорні очі.

— Дурнику ж ти голомозий, думаєш таким, як ти, я сорочки, неопалимі панцері проти кулі і меча чаклую? Та ж я самому префектові Хмельницькому виворожила фортуну й вікторію...

— Чи ж правда, Файстле?...

Але біда махнула йому рукавом і подалась у свій відьомський намет.

Райтари вивели Римшу до козацького табору. За балочкою, в сальницькому лісі, стрінули їх кінні чати стеблівської сотні.

Франкгаймові компанії стояли в чолі, виводили стежі на остропільський тракт, а корсунський полк, ЙМ Станислава Мрозовицького, йдучи в авангарді граничних полків, брався лівіше, на Салницю. Туди ж підходили полки Остапа Гоголя, й Івана Ґанджі, туди ж котилась стінобитна гармата під полковником Яцком Воронченком. А гетьман Хмельницький з головною армією стояв ще далеко, у ружинських байраках, близше до Паволочі. Видавалось, не поспішав.

XXXIII

Транквіліон Римша зразу не пізнав Мрозовицького. Та й як було йому пізнати, коли бачив його з худошляхецька одягненого, тоді у Львові, коли incognito й clam[1]) конспірував, ховаючись від судів, а тепер узрів у розіспіваному, розбурханому таборі, поміж молойцями орла, а пісень про нього співали по всій Україні?

Ганси привели його в супроводі козацького шелваху до полковницького намета. Пломенів на видмі, між хвоїною, пурпурний, з золотими вузлами, мабуть взятий в іграшці, від якогось іменитого пана, ввесь бренів від музики — це бандуристи вигравали в дозвіллі, військова музика корсунського полку. Римша аж роззявив рота, а ганси й поготів: в середині намет важнів перськими й турецькими килимами, горів гадамашками й габою, сонце ховаючись

[1]) Потаємно.

за видми, струменями плило в намет і хрусталеві кубки, чеканені, венеційські, жагтіли на столі, пито бо вино, преважке, південне.

Морозенко слухав бандуристів, задумався, взявши в долоні лиця. Об загнутий сап'янний чобіт ластився багряний промінь, спроменів і сам полковник, випростувавшись, Кармазин на ньому — сама полумінь, а зерцало[2]) жагтіло, переливалось, найкоштовніші ефеси джанґарів і кинжалів за поясом, сафірами саджений полковницький шестопер[3]), домаха в найчудеснішій піхві, як зорями — смараґдами бита, ґудзи й застіжки — сам аспіс і діямант. І погладжуючи чорного вуса, дивився Й. М. Мрозовицький на цю личину, а Римша, що вже тоді, у Львові, бачив у конспіраторові тверду бестію, заморгав почервонілими очищами: цей гострий зір пригвоздив його, від цього красеня, як від фортуни, не втічеш, перед ним, не метелятимеш. Орлю, порвисту породу відразу видно, хоч і братався з посполитими й черню, а проте не одного він гнізда з ними.

І німці, салютуючи, греміли хвацько рукавицями об нагрудники — своє серце й розум віддавали полковникові; такого обріста треба пошанувати, таких як він, мало на цьому мерзенному світі, — побратимства з ним і частування сам Ґуставус Адольфус, лицар лицарів, не поцурався б.

Рославцеве ім'я відчинило Римші серце П. М. Мрозовицького. Та ж маґістер Рославець це не тільки брат зі змови вірних, але й колега з Падуанського університету. І тепер, у Чигирині й у Білій Церкві чував раз-у-раз його ім'я, вже добре заслужене для вітчизни. Атжеж його, Рославцевим старанням розкрито гетьманові очі на крутійство панів — ради, атжеж це Рославець сповістив про коварне накладання з Москвою. Добре дбає пан Рославець — блиснув Морозенків посміх, — такі нам потрібні нині, а як що ти, вашмосте, Транквіліонусе Римшо, чи як себе звеш, маєш у нього таку конфіденцію, то матимеш її й у мене... Особливо, коли, як кажеш, що ти це був у Львові, який мене попередив про безесні замисли моїх ворогів.

— Я не тільки у маґістра Рославця маю конфіденцію, мості полковнику, але й у декого іншого...

Римша вишкірився, спроквола приходив до себе й лукавство поверталося до нього.

— У кого ж то ще такого?...

---

[2]) Панцерний нагрудник.

[3]) Пірнач.

— Хочби й у княжни Петронелі Четвертинської...

Шальвіра прижмурив очі, наче й не знав, що мовить. А знав добре, що полковник зірветься, мов віхола, мусить зірватись. І Римші, аж жижки затрусились, коли Мрозовицький схопив його за плечі й вперся в нього пломінем — очима.

— Де бачив — єси княжну, вашець? та я за нею стільки вже напитався людей, стільки напечалив серце, а все надаремно... Скажеш же мені?...

Хоч Римша, власне, нічого не знав і не чув про княжну, але вважав, що собі аж ніяк не пошкодить, коли трішки прибреше. Для ще більшої важності попросив розмови віч-на-віч, але Мрозовицький нетерпляче гукнув: говори, вашець, ми тут між своїми секретів не маємо — а Римша поглянув по отаманні, по полковниках, що сиділи за столом і на диванах, курили люльки й реферував. Княжну, мовляв, бачили й в Острозі й у Заславі, ховалась у черниць, може пристала до котроїсь купи, може в котромусь з граничних полків. Чернець же Домінік, він же — Юрій Збаразький — перевертень, на вашій полковницькій мості присягнув помститись, три ночі і три дні палив залізом і вертів мене на дибі. Домагався, скурчий бик, щоб я йому прирік найти княжну, але плюнув-єм йому між підлі зікри, мості реґіментарю, прозвав-єм його лотром і братопродавцем, новочасним Юдашом, але скажу тобі — шаліє з любови до княжни песій син. Коли ж ваша мость дістанеш його в свої руки, а в тому не сумніваюся, бо всякому злодійству зготовано возмездіє ще на цьому світі, то прошу тебе одної ласки — візьми мене за інстиґатора вже я витрясу цю собачу душку з підлих і безесних її тілес...

Полковник Мрозовецький пильно його слухав. Посадив на диван, бо спостеріг, що майстер порядно охляв, наказав подати йому поставця. А сам швидко заходив по килимах, рукави ферезії літали за ним, сама іскра — подумав Римша, не диво, що має такий мир у черні, соколець, а серце, видно, добре.

— На привату тепер не час — мовив Мрозовецький — хоч про моє почуття до княжни знають усі, не крив я того, посміхнувся — співають навіть і в пісні про це, але не час на це, не час... Про її побіг сказав мені ротмістр Стеткевич — мусиш знати, вашець — панни Оленки брат — — — та ми з коня вже другий місяць не сходимо. Від св. Трійці голимо з паном брацлавським Нечаєм і з вінницьким добродієм Богуном усе Побожжя від панських недобитків; чу-

вав-еси? Про недавню іграшку під Брацлавом знаєш? Втікали від нашої руки, як тхорі, втікали пани-ляхове... Реферуй же далі, вашець — — — все нам реферуй...

Отамання, що сиділи при вині, зійшлися не для частування — так подумав собі Римша, не битий в тім'я. Лисавий, обгорілий в походах, довгоногий полковник Остап Гоголь, Яцко Воронченко з виполовілим вусом, що вкидав раз-у-раз латинські слівця, сотники Семен Гайдай, Роман Аксака, Демид Мокієвський — один із чотирнацяти братів Мокієвських, реєстрових, два військові комісари в чорних киреях і ще декілька інших значних — як бачив Римша — мали осьде, в Морозенковому шатрі, не раювання, а консиліюм і не кожного тут радо бачили. Коли заходили вістовці, всі мовкли — вістовців відсилав осаул при ввійстю. Заглянув у шатро полковник Іван Ґанджа, гладкий і пишний, як павич, і той за мить відійшов, бо збагнув, що не проханий. Не для всіх, видно, скликали це консиліюм[1]).

— І Вільгельмус Франкгайм питається, чи довго ще йому лежати отак...

— Скрізь пустинь, недорід...

— А тут і зовсім не збірали...

— Коня не попасеш, саламаху з водою, рибаху одну, як зловимо в ставі, в ріці заживаємо...

— Чого хочете, отамання? Двічі Ярема товкся, а Кривоніс все пустив з вогнем...

— Кривоніс, Кривоніс...

— Sonst ein resolvierter Soldat — каже Франкгайм, він з ним сік цісарців у великій війні...

— Кривоніс — Мрозовицький спинився. Заяскріло зерцало; добрий воїн, не скажу — Ярему на смерть заганяв, ось сьогодні вістовці прийшли зпід Константинова — та й луну самі бачимо, мості панове, начхурів Ярема й втік, як битий пес, підобрав хвоста — хвалю Кривоноса, але ж — приватник, іншого старшого крім себе не хоче знати... з ним світ перейдеш, але назад не вернешся... Клопіт буде з цим Кривоносом, як не всовістимо, наварить нам кисілю, наварить же, дейнека — вельми сердитий на нього наш пан Богдан...

І Гоголь і Воронченко й інші всі хитали головами — сердуватиме пан Богдан...

А Й. М. Мрозовицький-Морозенко сам із пересердям стукнув перстенями об стіл. То тільки тая проклятуща гі-

---

[1]) Нарада.

дра наша, роксолянської сваволі. То через такі от дурні гирі всі розумні голови летять у нас з плечей. Мало розпалити полумінь, але що буде, коли вихор і на наш бік понесе пожар і вигоримо, витліємо всі до щенту? Мало того — сікти джанґарем, рубати домахою — мало й вікторії, а що далі, мості отамання? Того всього Кривоніс та й інші, менші Кривоноси, собі не думають, їм би лиш голови рубати...

— Ukraina Vera est Campus Martius: Марсові ми всі діти — Яфетові сини, шаблі вміємо тримати. Але раз пора, щоб на тому Марсовому полі та поставили рубіжі — сяє, сяє республіка козакоукраїнська, оселя свободи, може й князівство руське. Бог нам Богдана дав не на легке діло, не на легку славу. Збунтували всю Україну, легко сказати та хіба одну Україну? Ось у Червоній Русі гремить Семен Височан — чулисьте, панове отамання? П'ятнацять тисяч до нас веде з собою. Від Сатанова до Новгород-Сіверського, від Луцького до Мозиря кипить. Вже панство минається. Вже нас не осідлає. Але на vacuum[1]) не позволимо, нехай там Кривоноси коверзують до схочу. Богдан уже не той, що був під Корсунем, а зовсім не той, що під Жовтими водами. Вже за ці три місяці свою думу передумав, вже не вдоволиться самим заплаченням жолду.

Ремствували-єсте, що Фабія кунктатора[2]) маємо, але це ви даремно, отамання — ті три місяці він не дармував, не мав дозвілля, теє вам скажу. Поклоніться йому, ще раз скажіть, що Богом даний нам вождь, хто ж би то мав з нас таку холодну кров, таку голову: бути поміж Сциллею і Харибдою, поміж шалом безголової черні й Річчю Посполитою? Всовіщав чернь, мечем її карав і слушно — не час не час нашого посполитого рушення. Викільчити мусіло зерно й викільчило, гай-гай, заярів уже лан, вже й зазолотіє і женців буде треба...

— Що ж вдієш з Кривоносом, мості полковнику, коли діє на свою руку?..

— Зігне йому кирпу пан Богдан, як не одному зігнув, теє вам тільки скажу...

— Тому Кривоносові — тріумфаторові з під Полонного, Махнівки, а тепер зпід Великого Константинова?...

— Тріумфатор є один у нас, а тріумфаториків меньших вкоротимо...

---

[1]) Порожнечу.

[2]) Римський вождь, що проволікав, був нерішучий у війні з Ганнібалем.

— Чернь їх любить, ваша мосте...

— О, чернь їх на руках понесе, вікторів...

— А я вам скажу, що хочби й сам чорт разом із черню на руках поніс отих усіх тріумфаторів і вікторів маленьких, то поперек дороги йому станемо й горло втнемо...

— І Кривоносові?...

— І Ґанджі й Забузькому — пеському братові, що оце вже передався панам і самому Кривоносові... Я перший втну, як Мрозовицький єсьм...

Заграли йому юнацькі очі, взявся в боки, позирав по всіх, а Гоголь і Ворончeнко відвели зір. Посміхнувся, збагнув їхні непевні думки.

— Завтра їду, вашмості, на переговори з Кривоносом, знатиму, чи хоче бути полковником війська запорожського, підлеглим нашому старшому, чи дейнецьким генералом. І вас прошу, мості полковники, остаточно стати, як стоїте: може манить котрого Кривоноса слава, то йдіть, але костей не зберете. Є то ворожа рука в тому, щоб нас роз'єднати... Так як нині стоїмо — на передодні слави або потали, теє вам я кажу і батько Богдан скаже вам те саме, ніхто інший. Tandem[1]) — буде ж все наше діло марним, проклеснуть же нас posteriores[2])?... Римляни єсьмо, чи сліпа чернь?...

Кипів Морозенко. Похожав, світив собою. Молодші молитвенно гляділи на нього, раділи душевно — як то добре бути під такою рукою, він то втне, чого схоче, його й батько Богдан милує за сміле слово.

Старші, може б і не хотіли, так мусіли коритись, хоч і заздрість підповзала, як гаддя — та що ж: за ним уся Україна.

Римша слухаючи те все й мотаючи на свій рудавий вус, ще раз подумав собі, що смілих і фортуна любить. Мрозовицькому пучки в рот не клади й він — Римша не з панів Тхужовських, отже це була найщасливіша думка, що не пішов до Кривоноса. З Морозенковою партією (а їх, видно, більше таких, хочби й Виговський і Богун і брати Нечаї і Креховецький і Стеткевич) можна діло робити.

— Дозволь мості полковнику — вирік Римша серед мовчання, я зреферую. Може і моя реляція тобі знадобиться...

Морозенко приязно посміхнувся — реферуй, вашець,

---

[1]) Отже.

[2]) Нащадки

на тебе час, отамання обтерли вуси, мед-оковита не переводились, а голови крепкі, за келихом і бесіда щиріша.

Римша не розповідав усього, вважав, що про деякі справи, особливо про місію до Львова, про вдовиних дітей що збірають плід, таки краще розповісти полковникові до віч. Щодо тортур у заславському підземеллі, не шкодував слів. Отамання тільки зубами скреготіло й хапалось за гинджали — можлива ж то така мука християнам і не жде хіба відомсти?

Докладно реферував і про розмову з Домініком — тільки похитували головами — бач, єхидна, полоз[1]), гаспидська душа, — Римша не говорив тільки про присягу, втім і сам не придавав їй значення й про мамону, яку дістав для субсидіювання юдиного діла. Бачите, отамання — спохмурнів Мрозовицький, те, що денно,ніччю говоримо, миру з таким гаддям не може бути, хоч би мені сто панів Кисілів торочили про добрі замисли Річіпосполитої...

— Воєнну фортуну виставимо проти зради, сказав Гоголь, поки не видушимо гадюр, доти нема добра.

— На самого пана Богдана бач, заміряються!...

— Семен Забузький давно цей замисел таїв!...

— За короткі руки у єзуїтів...

— Коли валиться дім, сказав повагом Воронченко, все добре, що його може спасти від руїни — такий їхній закон-сила, морд, ґвалт, перекупство, зрада, скритовбивство, потвар, клевета й...

— сіяння роздору між луччими людьми — вкинув Морозенко, чи не казав тобі цей гаспид, вашець Римша, що в їхній це інтенції, щоб старшину розколоти, щоб нацькувати чернь, щоб двоє, а то й троє старших виставити замість пана Богдана?...

— Казав мості полковнику... Їхня мета — ослабити козацьку силу, як лиш можна...

— І на те зводили нас трактатами й комісіями, прімас Польщі нашого посла Вишняка цілував у тім'я, Осолінський плакав, Кисіль співав соловейком — змиєю, а тимчасом зберегли за пазухою камінь...

— І то добрячий! Щоб раз ударити, а добре...

— Коли ж то ми ягнятками перестанемо нарікатись?..

Остап Гоголь, затаюючи глибоку думу, не зміг змовчати:

— То ж дивіться: чи не добре дбав цей наш шкот

---

1) Рід гадини.

Кривоніс: замісць облаплювання і цілування з примасом у Варшаві, замість надій на трактати, губив пеське плем'я, де лиш міг і сьогодні губить — нації на добро, козакам на славу!...

— Добре мовить полковник!...

— Як утяв, мості полковнику уманський...

— Хто дбає, то й має...

— А під лежачий камінь і вода не біжить...

— За тими кунктаторами маємо Ганнібаля перед брамою.

— Tandem, що Ганнібаля...

Як розпоясались отамання, може й з хмелю, може так, до слова прийшло, але Римша нашошорився — от де вона таїться гідра, буде ж хліб з тих жнив? Відкидали отамання чуби, набрякали на лицях, обтирали піт, морщили чола. А Морозенко лиш шарпав густою бровою, кипів — так і мінилось його гладке лице, ударив перстенями об стіл, мед пролив ся й стікав на килим густим, золотим потічком.

— Луччі люди так говорять? Отамання, схаменіться! На Гончарисі й на Росаві шапки підкидалисьте гетьманові на ясу. Облаплювалисьте його за коліна, громодарем, Мойсеєм нарікалисьте і біс вас тепер юдить, шкот Кривоніс спокушає вас: може заздрите йому розбійницького щастя? Соромно, отамання! В ляцьку дуду граєте то й грайте собі — разом із шкотом, а я не заграю, так мені свята Трійця поможе...

ходив, гремів крицею, виринав із синього чаду, мигтів гнівом

...за те славлю мойого старшого пана Богдана, що не дав себе звести черні, на волость не йшов, шарпанину й чати забороняв, не засліплений местю й ненавистю, дивився понад голови...

водили за ним очима отамання, орел, орел вирвався з кліті

...мав у думці добро козакоукраїнської нації, мислив не на сьогоднішній день, а на многі роки, що непевні й тривожні йдуть...

і спинився, вдарив по рукояті шаблі, аж задзвеніла, засміялась.

...Одонацера, римського вождя, бачу в ньому пращура козацького нашого!... І він спасе вітчизну, так йому поможе Господь, який дав нам його!...

— Амінь.

Полковник Гоголь підвівся. Й інші вставали з диванів, били чолом, дякували за частування й за консиліум.

— А хіба я інше мовлю?...

Морозенко почастував їх на відклінне, але ж чи вірити їм, чи можна їх бути певним?

За шатром — не схаменулись — жевріла пізна ніч, ядрена, праосіння ніч. В хвоїну заїздили вози, натурились коні, виборсуючись з сипучого піску. Обоз гомонів — п'ятнацять тисяч списів, передня стежа Богданових легіонів. В шатро сочився багрець. Гранчасті келихи займались на вінцях, як горіли. Морозенкові пси, два прехудющі хорти, поклали гострі морди на хвилястий килим. А вже десь близько, біля возів забреніла бандура.

*

— Бачиш, вашець, — сказав Морозенко, коли Римша несміло заглянув по півночі в намет, а там ще світилось; луччі люди наші, а такі невірні, а такі важкі! З луччих луччих треба вибірати. Щоб при нашому панові Богданові станули валом. Щоб йому допомогли раз тую гідру згнобити. Інакше не буде діла. Інакше заклює нас вороння, як клювало досі. А я — сказав реґіментар із притиском — коли б мав тую галайстру, кожного десятого з неї прикувати до гармати — прикую. Вб'ю. Змету, згладжу. Віриш і ти в нашого Одонацера, так як я, так як Рославець, так як Богун, як Креховецький, Стеткевич і многі з нами?..

„Хіба скажу йому, що не вірю або, що вірю в Кривоноса" — подумав Римша і сказав:

— Вірю.

Його кирпатий ніс блищав.

Морозенко пильно придивився йому. Напевно ж знав, що личина хитрюща й лукава.

— Будеш вашець при мені товаришем — хоч на коні (посміхнувся) виглядаєш напевно, як собака на паркані. Але матиму для тебе іншу службу...

Бандури солодко бреніли. Не видно було бандуристів — співала, здавалось, неозора, лучиста ніч. Обрії від Константинівського боку дзвеніли лунами, пожарищами, а ще вище плили чорні тучі.

Римша так і задрімав на килимі. Й. М. Мрозовицький писав листи.

XXXIV

Перебийносові купи, круто завернувши зпід Константинова на Бар, чули вже, що гетьманська армія вже в Острополі.

Рушив уже старший, гомоніли, не дождався панської ласки, а може йде Яремі насипати на хвіст солі? Посміювались: той уже насипле! Як батько Максим не добуде Вишневецького з гадючої нори, то ніхто інший, а що добуде, то певно, навіть і в варшавському костелі під полом, навіть і в Ґданську знайде катюгу. Дехто говорив, що Хмельницький іде назустріч королівським комісарам, буде з паном Кисілем шепотітись, все ще його нудить думка про мир.

— А який мир з ляхами — казав полковник Гиря, хоч голову на голові положимо, а всією силою підемо на військо Річіпосполитої...

— Шаблями відіб'ємось, не трактатами, добре мовив батько Максим — викрикував Габач вже в новому жупані, ще малиновішому, ще пишнішому, (казали: заслужив собі туркуси й самоцвіти в Константинівській іграшці), поки там послам гилу морочать, під Вишневецьким, вже он двацять тисяч шляхти стоїть...

— Що той пан Богданко собі думає — гади?

— А ми тільки свойого пана Максима знаємо — обертався в сідлі до знатних полковник Хвесько Халецький, з ним, панове лицарі, під його чеканцем пів України пройшли, знаємо його руку...

— Він старший у нас!...

— Лучшого не треба, людкове, лучший тільки заткне чаплине перо за шлика, тільки застіжками засвітить, так про свою голу братію й забув.

— Як саламаху їв з нею, як нужу бив...

— А нам кармазинників не треба...

— Не дивись, що на гирі шапка-бирка, аби розум був під биркою...

— Перебийніс не забуде братії, отамання — змахував Гошовець золотистого чуба з чола, матки — сіроми не забуде, не погербує братом — голоколінком! Що йому, те й нам, так і Варшаву поділить, ще доживете: хто пан, то за панським тягни, а наше все одно зверху...

— Ки б то Хмель не тягнув за поли, то поїв-би Максим, батько — орел, з нами коні в Вислі...

— Ще й у морі напоїть!..

— 'Ки б не солоне було!...

І раду радили, стаючи таборами в остропольських лісах: що Хмель собі гадає, його річ, та краще нехай би вже далі бавився зо своєю Оленкою, в Чигирині гуляв медовий місяць, нехай би себе дурив панською ласкою, Кривоніс же не повернеться на звиклі місця, як того сенатори хочуть, це вже ляхи судіть самі — не ваша Україна.

А старший молойцям — Кривоніс. І тим, що на Поліссі з Кривошапкою й тим, що за Київом під Гайгурою й тим, що на тому боці з Худорбою — все рідна братія, голоколінна. Та й не всі, що біля Хмеля зріклися сіроми, он полковник Остап Гоголь уманський й Ганджа — молодець і Полуян, всі за нами потягнуть від черні не відхрещуються, як ті інші.

Може й гадають собі — їх мості Виговські, Нечаї, Мрозовицькі разом із Хмелем Кривоносових наховстати? За короткі руки, кармазині пани. Поки ви в Паволочах і Чигринах сиділи — грюкнув Габач кулаєм об стіл — ми тут панським мечам наставляли лоби, не за вас, пани мої хороші, а за братію! Щербами закарбували ми шабельки, що перша щерба: Бершадь! Що друга — Немирів, що третя — Нестервар, Полонне, Махнівка! А на шиях немає рубців? А все на те, щоб від Сатанова та й по Случ була таки наша, правдивая Україна — без пана, без жида, без ксьондза. То тепер же він іде, старший Хмель — посміявся Хвесько Халецький під половим вусом, щоб нашою крівцею багатіти?...

— Щоб нас Яремі продати, он що!...

Витягали пів шаблі з піхви, греміли наручнями, бились в груди, шльохали — тільки Максим наш батько, на цілу Україну один, з ним і помірати, іншого не знаємо.

Генерал же черні не виходив із свойого шатра. Казали — над мапами сидить, з інжінерами — німцями, взятими в полон під Константиновом, раду радять. В обозі везли якісь апарати, понакривані рядном й гуторили пошепки, що апарати ці, на те, мовляв, щоб рвати скелі кам'янецької фортеці. А то самий сидів генерал, в головах у свойого раненого вістовця, у Кирика — хлоп'яти, годинами сидів, не виходив, ні до гульні, ні до ради. Ґенерал чогось чекав. І чекав увесь обоз, що роздався остропільським лісом здовж широкого барського тракту. Плили низько хмари, бундючно, грізно. Літо стрічалось з осінню на потоптаних, не зжатих ланах, прасосінь літала срібнониттям і під

хмари збивались ключі лелек. Може, відлітали від цієї знівеченої землі, від румовищ і погару. Наливались хмари винним, малиновим гудом і бори лунно стугоніли, чорнющі, насуплені. Прогоріло літо, як пожаром схоплений хмиз, пропалило вижари, випило річечки й озерця, висушило груду, а хто знав, яка прийде осінь? Де просвіт, там луна. Над дорогами шишаки й вив'ялений труп. Заслав ще горить, казали Кошчині вістовці. Принесли ґенералові ключі, а сам Кошка завернув з молойцями на Межибіж. І з заходу горить — панські під'їзди заходять від Збаража, поночі багряний хрест тліє на небі, о, ще цій війні не кінець...

— — — А хто казав, що пан Хмельницький хоче кінчити цю війну?..

В ґенеральному шатрі сидів корсунський полковник Морозенко. Тільки з двома вістовцями й хорунжим прибув увечері в табір під Перебийносове шатро. Сотня козаків його почоту лягла далі, в лісі під дубами, не розсідлуючи коней. Військо ж, як казали, на чолі з корсунцями й ґансами, йшло понад лісами, перевалювалось через барський шлях.

Перебийніс, все ще з підв'язаною рукою, сидів на колодці, іноді з-під лоба поглядаючи на гостя. Крім них лежав, прикритий кожухами, ранений Кирик. Спав важким сном, вже від полудня. Медикус Віллібальд казав, що це добре, нехай вилежиться. А Морозенка Перебийніс не бачив давно, від корсунської вікторії. Огар впав йому на лице, обвіяли, видно, вітри — не дармував і він, на Поросі й Побожжі, знав, знав Перебийніс, що й цей йому славу переймає. Зумисне удав, що не чув, як приїхав, а добре знав: пластуни донесли, що їде.

Була б черень шапками закидала, палила б з самопалів. Вихром, свистючою віхолою лунало це ім'я: Морозенко, Морозенко, то ж під Ладижином, Уманню, під Красним, хто кришив панські хоругви, як не Морозенко? А як дмухнув зпід Лисянки не гнав же, не рубав панське коліно, золоту ляшву? Та ж і балками і ярами гайдарі, при криницях стоя молодиці, під церквами божі люди — лірники про Морозенка правлять — як під чорним вусом посміхається, а про славу добре дбає, як в атласі хороше походить, а шабелечкою вимахне, як бровами поведе, а на ляшенят лиш тупне, як зів'яне серце, коли гляне, а конем летить — землі не торкне — — —

— — а не писав же пан Хмельницький, вашмосте полковнику — їдко скрипнув Перебийносовів голос, що мовляв, ми, як і були вірні піддані Річіпосполитої ще й, писав, готові за достоєнство її життя своє нести, не писав же?..

— Вашмосте ґенерале, ввічливо вирік Морозенко, одно є політика, друге є — війна. Чи ж і ти, ваша мосте, не писав князеві Заславському, що готовий сю війну занехати?

— Звідки тее знаєш, вашець?..

Морозенко засміявся.

— Так само тебе спитаю, звідки ти знаєш про такі епістолярії пана Хмельницького до Осолінського. Маєш ти добрих слуг, маємо й ми добрих, а може й кращих...

— God damm'nd, я те знаю — крикнув Перебийніс, хрипко, немов заскреготів яструб; радий би мене твій Хмельницький шпіонами, як павуками засотати, до гармати прикувати, знаю я те...

— Такий він мій, як і твій, мості ґенерале, не твій і не мій, а наш, усієї нації козакоукраїнської, їй же служимо. А прикувати до гармати, що ж — заслужиш, то й прикує, як і кожного, хто не послухає його ордонансу...

І дивився цей корсунський полковник, цей хорошун клятий, просто в очі дивився ґенералові і ловив недобрий мерехт в тих залізних очах, тільки ще гамував себе, ще не давав собі волі шкот.

— Знає ж те Хмель — —

— Його мость пан гетьман, перебив його гречно Морозенко.

Кривоніс нетерпляче затарабанив сухими пальцями по колоді.

— Знає ж те пан Хмельницький, сказав, помовчавши, яка сила за мною, мало що не ціла Україна?..

— Все знає пан наш гетьман — не зникала з Морозенкового обличчя глузлива посмішка — кому ж знати, як не йому? Але що з того, ваша мосте ґенерале? Гостра шабля й у пана Богдана, тее знаєш ти, всіх горне, коли скоче. І твоя чернь за ним піде, коли їй ляцькі денґи обіцяє та й дуван дасть дуванити лепський. Гай-гай, нині під Володимиром стояв би...

— То чого ж стоїть сей великий dux?*)

---

*) Вождь.

— А того, що інше має на мислі, ніж дуван брати та шляхтянок тягати за коси та черців вішати та немовлят колоти... Невелика то слава, пане Максиме, збунтувати мотлох і завести шарпанину. Солом'яний це вогонь. А твоя хвалена чернь — о, на ній не сполягай. Тільки обернись і вже тебе забуде. Твоє щастя, що ти з Яремою іграв ся (неважний це полководець і не велика честь його тлумити) і фортуна служила. А от коли б не пощастило раз і два тоді б ти свою чернь достоту розпізнав, як на ній сполягати. Чи може під Константиновом не хотіла вже тебе видати Вишневецькому, реґіментарю?.. Ми вже про це чули — — — —

Перебийніс спломенів, але змовчав.

— Діло пан Богдан, наш гетьман задумав більше ніж дуван дуванити і холопа напускати на пана. Це не ціль, мості ґенерале, це тільки засіб. З черню до Ґданська зайдеш, а з ким повернешся? Азали ж твоя голотьба, твоя голоколінна братія знає, що жизнь ,то не тільки воєнна фортуна, але теж і мир сиріч мурована на камені нова річпосполита із справедливими законами, із мудрою радою для доброго порядку й для щасливого жительства...

— А чи не хочу й я нової річіпосполитої, goddam? Чернь моя має свій закон і всьому світові його обвістить...

— Гнів черні ще не закон, реґіментарю. Меч і полум'я — ще не закон, хоч ти ним і півсвіта хочеш, як Великий Могул, зійти. Обвістимо ми світові правду, так — — на ввесь світ блиснемо нашим, новим законом, пане Максиме, може новим Сіоном станемо...

— І ви про Сіон?..

— А не Сіон же новий — наша сторона, не зоря ж то правди засвітилась — свободи зоря, мостю реґіментарю? Тільки ми її засвітили, ніхто інший, ми — знедолені, але й вибрані Богом і поведе нас по ту правду зорю ніхто інший, тільки Богом даний...

— Амінь — зареготався Перебийніс.

— Так, амінь, строго сказав Морозенко; більше тобі нічого не скажу. Дав нам Господь Богдана й велика його милість, а нам честь — служити йому, бо через нього служимо вірі й нації нашій. Спробує ж котрий наперекір піти — пошкодує...

— І я пошкодую, мості полковнику?..

— І ти, коли схочеш.

— Так ти кажеш?

— Так пан Богдан тобі каже. А я його вістовець.

Перебийніс підвівся. Голову вбгав у костисті плечі, вузли жил набрякли на його чолі, залізна щелепа тремтіла, шрам через лице побілів.

— А що як я того вістовця — промовив він, та враз із його почотом, та не подивившись на той його пірнач, битий дорогими оздобами, та в застав візьму та до гармати й собі прикую, а гармат і у мене вдосталь, та панові Богданові його відпишу, що такий самий він старший на Україні як і я...

Підвівся й Морозенко й взявся під боки. Глядів на реґіментаря-шкота чорним, глибезним зором і сміявся про себе. Звужувались розрізи його очей від нечутного, глибинного реготу.

— Спробуй, вашмосте ґенерале, прошу тебе.

І чекав.

За полотнищем шатра гомоніли люди. Торгувались за дуван. Жартували й приказували. Говорили нетверезі воєнні люди. А дедалі голоси зливались, поглинав їх стосотлінний гул табору, що бурхав, клекотів, переливався.

Морозенко чекав. А Перебийніс зітхнув, відвів нарешті очі, налиті оливомм, сів, як туча, на свою колоду, розщибнув коміра.

— Чого ж хоче гетьман, спитав не дивлячись на Морозенка, що йому треба від мене?..

Морозенко перейшов до справи. Під Чолганським Каменем уже зібралось рушення. Надходять день-у-день нові компути. Яких тридцять п'ять тисяч кінного війська й піхоти, а ще ж челядь і обозний мотлох — до сто тисяч всіх, напевно. Не дармували пани підчас перемир'я, але й пан Богдан не дармував, веде силу з собою, буде з ким стати в полі. Прийшли полки з Лівобережжя, татари стоять з Піріс-Аґою на Синіх Водах. Помірятись буде з ким. І вже час. Не скаже ніхто, що нашею волею проллеться знов християнська кров. Річпосполита того хотіла, дурила нас комісіями, а в секреті готувала нам загибель. Таємно збірала військо, а підло й прелесно хотіла розвести нас із татарами й напускає ввесь час Москву на нас. Що досі не йдуть пани на волость, тому лиш причиною незгода між реґіментарями. Шляхта хоче Тишкевича й Любомирського мати гетьманами, а наставлено Остророга, молодого Конецпольського й Заславського. Чи сприяє нам Юрій Осолінський, питаєшся? Ні, переконався пан Богдан у його хитрості, як

і в Кисілевій. Обидва м'яко стелили, а спати твердо. Єдина з того всього мисль: валечно відбитись мечем. Тим більше, що глядять на нас інші потенції і готові будуть нас секурувати, коли переконаються про нашу силу. Добре добував-еси, мості ґенерале, Ярему, шкода тільки, що не добув, але тепер досить того, жде тебе пан гетьман до спільної воєнної іграшки й, дасть Бог, до вікторії.

— Де стоїть гетьман? спитав Перебийніс, все не глядячи на Морозенка.

— У Команівцях.

— Коло Маркушів?

— Так, туди, до Пиляви.

—Добре, сказав шкот, слухав я тебе, мості полковнику. Прости мені мою гордість, ти ж мій гість. Їдь собі вільно.

— А ти?

— А я подумаю — посміхнувся Перебийніс; думав же стільки неділь пан твій Богдан, а мені хіба не годиться? Може й зір попитаюсь, атже ж пан Богдан і собі їх питається, Скорпіона і Марса сузір'їв?

Морозенко кипів, але мовчав. Чортів шкот знав собі ціну. Дав би пан Богдан йому, Морозенкові, волю, розігнав би цю всю галайстру, а її ватажка таки привів би в ланцах. Перебийніс відгадав його мислі, посміхнувся, за ним була нині сила, може завтра її не буде, як схоче того фортуна, але нині його, упертого шкота, щастя.

Втім ранений на ложі заворушився й зойкнув. Перебийніс підбіг до нього.

— Хто це, що так його леліш? спитав Морозенко.

— Вістовець мій любий, Кирик.

Реґіментар сів на ложе й відгорнув кожуха. Аж просвітлів увесь. Його гранітне, важке лице здрігнулось, він забув, що не сам у шатрі й посміхався й щось шепотів під колючим вусом. А Морозенко взяв зі стола, де були розложені мапи, ліхтарню — присвітив близше, в саме лице раненому, що ще не розкрив очей...

— Кого ж бачу я се? Боженьку мій, невже?..

Кирик від цього голосу відкрив очі. Пізнавав, чи маячив:

— Станиславе... пане Мрозовицький, азали ж ви це?..

Він дивився, з окрутним жалем глядів на це вихудле, прозоре хлоп'яче личко, з глибоко затіненими очима, на цю дрібну постать, що знечев'я стала такою знайомою, під

кошлатими бурками й кожухами, на ці долоні, що так кволо, так восково світились...

— Ви це, мості Мрозовицький?..

Пробувала посміхнутись, але посміх так і завмер на змерклих устах: на її долоню лягла вузловата рука реґіментаря. Здрігнулась, відвела очі від Морозенка й так глибоко, так страшно, мов зачакльована, вдивлялась у шкотове лице.

— Азали ж пристоїть тобі тут бути? тихо промовив Морозенко; там твої батько-мати шлють гінців, у таборі з нами твій брат, Олександер... то ж то буде радість, коли тебе привеземо... Прошу тебе... Змовкнув. Дівчина слухала його, може й збагнула, чого хоче. Але її настирливо чаклували непорушні, залізні очі, гаспидів погляд. Жар бив від неї, фебра не вгавала, але шалена снага її відволодувала. Уста наливались, що багряніше, що пристрасніше й в очах мерехтіла така неймовірна, така палюча полумінь. Як нестримна загибель, як забуття, як прірва... і промовила тихо — зовсім тихо:

— Пам'ятаєш, вашмосте, що ти, від'їжджаючи зі Львова... переказав... отцеві Мокрському для мене... Азали ж не пам'ятаєш: ...над смерть за отчизну нічого сладшого, нічого милішого бути не може... не може...

— — — — — — — — —

Морозенко вийшов із шатра. Срібно дзвеніла зоряна ніч. З бору било гострим холодком, молодою, сосновою пахіттю. З густої молошної мряки, що лягала біля наметів, виринув Римша. Коні порскали, подзвонювали збруєю. Морозенко став у стрем'я.

— Хвалити Бога, підстрибував за ним на бахматику майстер Транквіліон; мерщій з того гнізда. То ж то левенці, то ж то андибери, то ж то розбійницький реґімент, прости Боже, то ж їм попадись, голубе, обчистять до нитки, шахрують, а, ляррони, а злодюги, а шельми, відіграюсь же я вам...

Він програв реґіментарському шелвахові і чересок з дукачами й сережки й берендійку[1]) на двадцять набоїв.

— Рекгедіц, нічого більше. Намовить же тепер мене Полегенький, до цього гемонського полку, чорта з два! Нехай сам воловодиться зі своїм Максимцем... Я — не хочу...

Козацький почот, нарікаючи на негостинність і поганий звичай Перебийносових, сідав на коні. Морозенко виїхав,

---

[1]) Берендійка — банделіер, стрічка.

як туча. І щоб розвеселити його, полковницька сотня почала:

...Гей ви хлопці, ви добрі молодці,
гей-гей, не журіться,
Посідлайте коні вороніі, гей-гей, у Варшаву,
Та наберем червоной китайки,
гей-гей, на славу...

Й обоз, що вже спрокволу нишкнув при догоряючих вогнях, пробуркувався. Богданова це струмилась пісня, — її знали. Добили ж спілки вони — батько Максим і батько Богдан? Зійдуться в одному наметі, щоб одностайно стати, чи розлетяться, як лист від одного дуба, за вихром?

— — гей, гей, у Варшаву...

виводили Морозенкові, а бір відводив їх луною. Раптом Мрозовицький обернувся:

— Знаєш, майстре, кого я бачив у Перебийносовому шатрі?..

— Кого, мості полковнику?

— Княжну Петронеллю Четвертинську...

— Може ж то бути? І схотів вашмость так її там залишити, ластівоньку, голубоньку щиру?..

Але Морозенко-Мрозовицький нічого не відповів, Римша більше й не допитувався.

Над борами, над барським трактом багряніло. Ще далеко було до світу, ще танули вершники в туманах, а вони брили, задумані, сиві, але ж глухо гуділа земля — гетьманська армія там, під самими обріями, бралась на Скаржинці, на Паплинці, на Пиляву.

XXXV

З мряки, з її молошної тиші викотилось пурпурне гало сонця. Праосінь — третій день септембрія. Але день буде хороший, по цих хмурих, що минули; увесь тиждень зривались вітри, хоч дощу й не принесли, а тепер голубінь, аж дзвенить.

Богдан Хмельницький стояв у подвір'ї.

Й це село, Маркуші, вигоріло, всього три-чотири хати ще біліють за золотнявою садків. І з мряки, що осідає, мов засновані повісмами, чорніють димарі, покалічені явори, обвуглені крокви.

Перебийносе, Яремо — важкий, чорний ваш слід.

На подвір'я злетілись голуби й звідки взялось їх стільки — туркотів? Вистрибнули на сіру груду рожовисті про-

мені зза мряки, а голуби похожають поміж ними, не бояться порскання коней, що ходять у садку.

Як у Чигрині, зовсім як у Чигрині воркують. А в селі, на вулиці, у садках, туди, до левад, зовсім тихо. Мов і не стоять осьде тисячі воїнів. Богдан вийшов спозарання, без шапки, з буркою на плечах, а сорочку одягнув чисту, свіжу, так і пахне холодком Тясьмина, чигринським домом.

Військо спало. Кам'яно спало. І в цій хатині, де гетьманська похідна канцелярія, спали, вткнувши гирі в столи, в папери, спали канцеляристи коротко, мертво. Ось розхріпся, аж почервонів писар Іван Демович Креховецький, права рука, вірний помічник Богдана й Виговського, а поряд спить Яків Львович, підписок із сірим, набреніллим лицем, віддуває губи увісні й ворушить сивавим вусом. Ось спить, зібгавшись, мов ховрашок, тонковусий, чорнявий Самійло Зорка, така кріпка голова, але, видно, знемігся й він за ці останні дні. Ось Андрій Іскрицький і Іван Яхимович, писар київського полку, а за ними драгомани, сотник-гречин Тафрелло вткнувся носом в рукав підпискові секретної служби Ковалевському. Хто спав на землі, покотом, на кожухах і опанчах, зморені всі до півсмерті, тільки б заснути, хоч на мить заснути.

Тихо в подвір'ї, як у суботівському хуторі. Як у косовицю на гострому світанні, тільки прохолодніше, вже ж бо верес засинів на полях. Праосінь. Порскають, іржать здалеку коні, чабани не сплять, хоч увесь табір скам'янів. Переганяють табуни. Туман рветься, між сирими смужками вже виблискують пастовні, трави сокочуть, малиновіють і подались далеко-далеко, аж під синій ліс, до ріки, а табуни гримотять, уже вибились з м'якої отави на грудок, вже вирвались через леваду, до подвір'їв, вже іржать, чувши водопій. А табір спить. На возах, горізнач, під возами, з сідлами в головах, у наметах, біля тліючих вогнищ. Шельвахи майорять у мряці, голоси в них, з вологої, невиспаної ночі, хрипкі, не свої.

А голуби підійшли аж до призьби. Клюють не бояться. Все більше злітає їх, зовсім не дикі, а така вовтузня на току — Гетьман кинув їм пригорщу ячменю, що в мішках, для гетьманських огирів. Білий туркан клює біля самого чобота. І воркує і воркує. А зо сходу легіт, сонце вже над обпаленими яворами, багрець просочився крізь вітисту липу, що біля хати й скрізь малинове остружжя променів. Гай-гай, не так скоро тепер у Чигрин. Поки тримають дороги треба йти, бо як пустять, тоді з обозами, з гарматою, та

й ще зо стінобитною гарматою не вилізеш. Але септембрій ще послужить. Подільський суглинок твердий, піски пішли на північ, ід Волині, а на південь, ід Бершаді, як розвезе в осені чорнозем, не вилізеш.

Лелеки за огороддям. Веселики збіраються в вирій. Давно пора. Літо смальнуло, мов пожар. Осінь буде сутужна — сарана, Марс, голод, плуги перекуті на мечі, поля цього року, взявши від Білої Церкви, стоять облогом. І над Случем незорані ниви й під Сатановом, на Червонорусі, напевно лежать. Не до озимини, не до рала. Інше нині оре рало. І плугатар — воїн. Он, у сотнях, не хотіли, але таки послухали універсалу, після Корсуня повернулись до ріллі, але влітку знов все покинули — до Перебийноса всі пішли водносталь. Ех, Перебийносе, гаспидів ти плугатарю...

Хмарини, сніговими кім'ями зударились і розійшлись. А з-за лісу багрові, щодалі рожовисті, сріблисті, але ж гострі ґанджари променисті.

Воркоче голубінь — голубе розкрилля небес. Не спалось усю ніч за справами, але утоми не чутно. Автім і в Чигирині й у Паволочі теж не спалось, хоч і не війна, а перемир'я тоді було. В Паволочі зрання до рання клопоти, а в Чигрині — грали весілля з Оленкою. Того раювання й милої гостини всього один тиждень тоді, в юлію. Обіцяла пані Олена писати з Чигрина, але не написала й у Паволоч.

„...Степова Гелена, за неї ж бо счинилась друга троянська війна..."

Хто це писав? Котрий віршороб? Чи не Веспазіян Коховський, а може Яремин блазен — Твардовський?

Що Гелена, то правда, Парис забрав би її у Менеляя, коли б той був сарматським царем...

Голубки підступають до самих загнутих носів гетьманських сап'янців, вони ж зовсім не дикі, мабуть були господарські, аж ніяк не бояться — — — а волосся пані в Чигрині, степової Гелени пахне рум'янком і позлотисте, од ранньої зорі, кругле, таке ніжне її рам'я... Але ж брешуть віршороби. Не за степову Гелену ця війна, хоч би й як її любити, хоч би й від неї кров у жилах — пожар.

Цей чигринський тиждень пролетів медово, не оглянувс я, в перервах і бенкетах. По страшній гульні, мов із пожарища виходив гетьман з панею над Тясьмин, під сап'янцем стелився чебрик і світання таке ж тихе, таке ж прозоре, як і тепер, а степ духмяний. І рученька у пані Гелени ласкава, з синім прожиллям, убрана в коштовніші перстені...

Але брова лукава, зрадлива шабеленька...

— Забув-єси трішки про нас у цьому дозвіллі пане старший, а ждемо тебе, — говорив тоді Й. М. Виговський, не маєш права на привату, о, тепер вже ні, давно ти вже не свій... Хтось іде садом, узгороддям. Близшає, сюди з туману йде.

А за хатою, потойбіч, аж до шляху — гул. Обози не перестають іти й поночі й світанням. Це тільки гетьманські тисячі й татарська сотня задрімали, зморились за вчорашній день. Але вже ось заспані кримці в гостроверхих шапках ведуть коні на водопій.

Веселики на отаві сполохались, знялись. Гриміт, гомін чорним шляхом. Стінобитну гармату, мабуть везуть. Кінники йдуть. Котяться важенні вози. На захід...

Не за сарматську Гелену ця війна, ні...

— Ти, Тимоше?..

Виринув із млаки, що застала калинник. Кожух наопашки, німецький колер зверх атласу, примерклий нагрудник, чекан, партизан, домаха[1]) при боці. Шестопер за поясом. Тиміш позіхав, хрестився. Стояв перед батьком корінястий, жилавий, з зеленуватими очима, як у батька, лиш поритий, пошпечений віспою. Посміхнувся — ранній батько не спиться, або ж дубовий — інші по таких днях валяться з ніг. Батько помолодшав у цьому поході, чи може по весіллі — посміхнувся подумки — сидить мов богатир, підголений, сивини й не знати, щелепа налита, від сонця бронзова, брови розсунені, не гнівний. Але в очі Тиміш не може дивитись — такі бо найдзвінкіші, найхолодніші, карі батькові вирла. Голуби нашорошились.

— І ти не спиш?..

— Діоніза славили — сказав Тиміш, у пана Данила Нечая в шатрі...

— Хто був?..

— Полковники. Ґанджа, Воронченко, Донець., пан Мрозовицький прибув з Кривоносового логва. Засмучений, пив; Кривоніс йому любаску чи наречену, кажуть, княжну Четвертинську відбив. Кажуть в хлоп'ячому одягу за чортовим шкотом ходила, застала його перед кулею. Кажуть Перебийніс напівчарований, має талісмана, від грудей, від чола відбивається куля, меч не січе... З паном Мрозовицьким мав диспут...

---

[1]) Чекан — топірець, партизан — коротка шабля, домаха — шабля дамаської сталі.

— Знаю, вже мені реферували, нахмурився Богдан, ти мені Кривоносом не зогиджуй дня. Шкода много говорити. Я його, ляррона, ланцами прикую — — —

— — — що вже Данило Нечай, та й то й його брат, виїхали в поле [illegible] цісарськи — від золота гнеться шатро. І Мрозовицький носить оружжя без ґанджі. Еспанська криця, кажуть, лучча від дамаскенської... На клинку візерунок — Божа мати з дитятком. Лучша ж посвячена сталь ніж бісурменська, батьку?..

— Лучша.

— І перегодя, Тиміш:

— Привів мені пан Мрозовицький — (я з ним побратимство підписав,) — три коні; взяв під Брацлавом; трирядна збруя решма[1]) — яхонтами саджена, науси[2]) — аспісами, а що перший — гнідан, другий — білан, а третій — огир, червоний мов полумінь... Чандари[3]) позлотисті — — — вийду з цими кіньми в поле — —

— Довго ж Діоніза славили?..

— До світання, ще й досі славлять. Та я пішов і інші, надокучивши. Не той час на гульню.

Нагадав собі:

— Казали, захмелівши: ця іграшка, що буде, то не Корсунська й не Жовтоводська...

— Це знаю — нахмурився Богдан і дивився на голубків, що воркотіли; під Чолганським Камінем он вже тридцять п'ять тисяч кавалерії...

— Чудо буде, як вийдемо здорові, так говорили. А було, казали, не гаятись тоді старшому, коли час був, після корсунської вікторії прати панство, поки не очухалось. Все тому, казали (п'яні звичайно), що старший не знав, куди йому йти... та й досі, м'ать, не знає...

Богданові брови зійшлись над орлиним носом, й очі стали ще дзвінкіші.

— Хто казав?

— Ґанджа... Воронченко... Донець... чернігівський Небаба... Ґанджа найбільше...

— Ґанджа... добрий воїн, а верзе, а варнякає, довгий має язик, короткий розум... А інші?

— Інші мовчали. Тиша (звягельський полковник) тіль-

---

[1]) Решма — начілник на коні.

[2]) Наус-уздечка.

[3]) Чандари — ремінї від сідла під животом.

ки сказав: наш старший, помолився св. Юрієві, щоб поміг йому на коня вискочити, а св. Юрій таке йому дав, що коня аж перескочив — — сміялись трохи.

Тиміш не смів сідати при батькові. Ломило в голові, хоч вилив три ведра. Чуб ще не висох, блищав, падаючи клаптями на кантясте, вперте чоло.

Оце вперве від Чигринського весілля приступав до батька. Тоді сторонив і пані Гелени, уникав і поглянути. Шепотіли: може колись і іншим поглядом позирав на мачуху... Гуляли весілля а він пив, до Нечаїв виїхав у Кальниччину, з мурзою набігав на замочки; ще з весни така приязнь у них, коли сидів у Бахчисараї закладником.

— Той найдалі зайде, хто не знає, куди йде — сказав Богдан, теє собі запам'ятай. Що наклюнеться, дасть Господь — вилежиться. Азали з них котрий знає, що буде з того пожару? Шкода говорити. Тепер то вони мудрі, коли я їх навчив. Кому, скажи, серце відкрити? Всі замисли? Я між людьми три неділі ходив своєї голови непевний Три неділі — ти теє знаєш — нікому не смів вірити. Хіба не знаєш їхньої шатості? Азали ж важко перекупити одного з другим? Ти теє мусиш знати — свої своїх видавали, власними, козацькими руками в'язали найхрусталевіше серце, львине серце — Сулиму видали... щоб тільки зберегти власну шкуру. Така вже наша нація. Коли б я Корсунь програв, не видали б мене панам, гадаєш? Ого, досі в Варшаві, на ринку, проти св. Яна, в'ялилась би моя голова.

Тиміш вийняв кинджала — подарунок черкеського аґи, що прийшов з адигейцями, в чистій криці відбилось його рапаве, темне лице, як у свічаді відбився його золотий вус.

— Тепер їхні голови за вашу, батьку. Треба було крови Сулими, Павлюка, Томиленка, щоб навчились вас слухати — — Нахилився, легенько рубнув стеблину — гостре ж лезо.

— Може й навчаться. Може ще й не для мене...

— А для кого?..

— Для тебе, Тимоше.

Син подивився на батька. Химерив, м'ать. Навіть не намагався збагнути, до чого йде.

— Питаються: чому після корсунської іграшки не рушив на волость? Теє їх муляє. А з чим, питаюсь тебе? Орди не поведу, військо поведу. А все на моїй голові, вже ж не на їхній. Те все, що придбав: щоб військо не голодувало, стінобитні гармати їм вилив, шпіонів вишукав, порядок завів у сотнях, армію викохав, чи ж легко? Це вони тільки

шарпаниною хотіли ся труднити — як Кривоніс, як Вовгура, як Гайчура... На стид і ганьбу всім націям продати волю за лихий дуван, за шляхетські куфри, за жидівські юки? Не дождала б, бестія. Тес, що замірилисьмо — не всім знати — повірив би я їм, притулив би до серця, а змия вжалила б — — —

— Як Забуський, юдаш, правда ваша, батьку... не вір нікому...

— Я тільки вибраним вірю, не всім, не всім... З доброю волею, сину, не йди до людей. Зі злою, тільки зі злою. Бо люди — злі. Збореш їхне зло злом, тоді відкриєш і доброму дорогу. О, вони думали я ті два місяці гандри бив, лахудрив. О, вони думали — обоз із добром повіз до Чигрина й на піч ліг. Того ти не знаєш, ти був тоді в Криму і в полі, не всі знають і не треба — я за те interregnum[1]) прожив десять літ. Серед матлярства, серед зради, серед найпідлішого лукавства, ні в кому непевний, без брата й братима, як перст один, а скільки кушення від діявола? Одною рукою чернь тримаю, заюшену бестію за пащеку держу, другою — Річпосполиту. А кожний день — мій, кожна хвилина — моя, золота, сину. Того й ти не знаєш, що ми виграли? Того й п'яний Ґанджа й бецман Воронченко й іже з ним не знатимуть, як ми собі іноземні потенції прихилили. Того Кривоніс із своїми гультяями не втне. Ми тепер короля посадимо, якого лиш схочемо — — —

— Яна Казимира, чи плоцького біскупа?..

— Ракочія.

— Старого, чи молодого?..

— Жигимонда, але ще Немирич торгується. Це великий плян, сину, якби сонцеві наказати: стій, якби землю повернути вспять... Я султанові написав: готові ми його протекцію взяти, замиримось навіки, хан, Семигород, ми й султан проти своєвілля кролевенят...

— Кажуть, хочеш бути руським князем — — —

— — — того я ще нікому не говорив. Але така потенція була б — чи розумієш? Москву розорали б, коли б не слухалась, Варшаву приборкали б, вийшли б на море, досить тієї драчки, того розбійництва в степах. Азали ж Україна не sedes libertatis[1]), може вона світло світел, білий, новий світ, чи не так?..

— Може й так.

---

[1]) Безкоролів'я.

[1]) Оселя свободи.

— Старий Ракочій ще крутить. Він сам хотів би взяти польську корону, а Жигимонда оженити з Роксандою Лупулівною, щоб приєднати Молдаву. Тее все через Януша Радзивила, Лупулового зятя ознаймляє й пактує з ним. Але ми хочемо Жигимонда посадити в Варшаві, а Лупулівну й Молдаву бережемо для іншого...

Тиміш глянув зпід лоба.

— Для кого ж?

— Для тебе.

Богдан зітхнув і нахмурився.

Змиї кругом. Коварство, недовір'я, крутійство. Чи Януш Радзивіл те вчинить, що ознаймує? Чи дотримає того секретного пакту, про який писав Рославець з Києва: „нехай гетьман і запорозьке військо з Кримом не воюють литовської землі, бо литовське військо не буде ляхам помагати..." Гетьман гладив вуси і мовчав. Туман осів. Ясно-ясно зазеленіли смарагдові отави. На мушкетах, спертих об стіну хати, перлилась роса.

— Замисли великі, батьку — озвався Тиміш, трудно буде, вельми трудно — — не всі такий мають розум, не всі далеко дивляться — —

— Але за ці місяці вже я їх прозрів — сказав, посміхнувшись, Богдан, хто чим дише, кому вірити... Одні — шкода говорити — короткого розуму, але другі є — Виговський, Кричевський, Зеленський, Ґловацький — — — моїх замислів не продадуть... Азали не знаєш (засміявся) прибився до Мрозовицького один заславський полонянник, розповідав — хотіли мене згубити...

— Єзуїти?..

— Кролевенята.

— За короткі руки до вас, батьку.

— Авжеж. А єзуїти не були такі немудрі. Єзуїти, може, за мене вервицю перебирають, моляться за мої вікторії...

— Як ваш Генцель Мокрський, батьку?..

— Як мій приятель сердешний. Хіба з тих, що короткого розуму, знає котрий, як за справою Генцеля Мокрського тримається вся наша конспірація? Що у Львові він — моя права рука?..

Тиміш стрепенувся. Що йому було по тих завихляних політиках, в цьому лябіринті? Заблукався б, знітився б. Потягнув ніздрями — било погаром, порохом, кінським потом. Табір прокидався. Гримотіли вози, гуділи тулумбаси, дудоніли коні, мчали вістовці, скрипіли журавлі біля студні,

там, біля вигорілої церкви. Сонце било в білу, глиняну стіну. Не палюче, світле, холодне, праосіннє сонце. „Йдемо, Тимоше, сказав Хмельницький, — час до діла." „Йдемо, батьку..." Чорна бурка взялась крейдою, гетьман обпирався, сидячи, об мазану стіну. Тиміш зчімхнув цю білість рукавом. Ішов за батьком, такий же сутулий і дужий. На різьбі його оружжя іграла рожовитість променів.

XXXVI

Гедеон Юрій Рославець взявся здоганяти гетьманську армію від Паволочі. В Києві, ще в половині августа, впевнився Ґізель, враз із всіми причетними до його грона конспіраторів, (а в ньому вже давно був і магістр Рославець як свій), що переговори зірвано, що пан сенатор Кисіль з комісією, на свою руку, пробивається до обозу реґіментарів, а не до Хмельницького. Тоді й Рославець вирішив покинути Київ. Хотів приєднатись нарешті до леґіонів, автім наспіли справи, що їх міг реферувати ЙМ Виговському, тільки віч-на-віч. В Устинівському лісі, за Києвом, його взяла зі собою купа сотника Котлубай-Ілляшевича, поспішаючи за гетьманським універсалом з того боку Дніпра. Автім переходили Дніпро, не гаючись, заморюючи коні в важких маршах, сливе всі полки й купи, що лежали досі на Лівобережжі. Ішли з Сіверщини, навіть із Стародубівщини загони полковників Гловацького й Пободайла, які там ще з червня палили замочки й стинали шляхту. Рославець і так дивувався, що Києва досі не взято, хоч чернь підоймала й у Києві з кожним днем усе сміліше голову, та мабуть ще вагалась виступати: Київ повнився оружними людьми й наємцями, Київ узяти не було так легко.

Але в Паволочі гетьманської кватири вже не було. Тоді Рославець подався на Янушпіль, наздігнав арієргарди в Команівцях й, розлучившись з купою хороброго Котлубай-Ілляшевиче, поспішав далі. В остропольських лісах довідався, що гетьманський обоз з'єднався з пограничними полками в Маркушах, 29 августа, довго стояв у Скаржинцях і врешті, попасши декілька днів у Паплинцях, наблизився до Синяви.

Тумульт і гуд походу полонив Рославця від самої Паволочі. Вся сторона вже була під знаками Марса. Такого множества оружних людей, говорили в купах, ніхто, навіть зо старих у цих сторонах ще не бачив. Холодними, зоряними ночами пролітали комети й над воєнним шляхом у небі, ба-

чили люди полум'яний хрест — січа й то грізна буде в цілій волості, так говорили. Мотлох стягався звідусіль, не лиш знад Конки й Самари, але з ногайських степів ішли ординці. Ішли й донці й калмуки й черкеси, дехто, в паволоцьких лісах, бачив невиданих довговухих коней і верблюдів й людей низькорослих, скіснооких і жовтих, що лопотали невідомою, мовили, собачою мовою, а звали їх черемисами. Валив не лиш збройний козацький люд. Гречкосії й гайдарі, мужики й лугарі, розпущені по Корсуні до дому, зо строгим наказом братись знов за рало й не займатись шарпанням посесій, рушили в ватаги. Й ще дивувався Рославець — у паволоцькому, у кропивенському полках, на Пороссі, скрізь буяла жизнь й гомоніли села, але вже за Райгородком і далі, на захід, чорніла руїна, мабуть така ж як на Лубенщині й на Сіверщині. Ні бидинки ні подвір'ячка, всі замочки й форти попалені до тла, кості людські й кінські при дорогах, скрізь бездомні пси й подичілі кішки й рідко в котрій садибі жива душа, та й та немічна. А так, хто живий, малеч і старе, навіть жінки з дітворою, потяглись за Перебийносом, вдруге бо не хотіли знати гемонської Яреминої відплати. Навіть криниці при дорогах завалив шкуродер трупом і потруїв воду в ставках, на вербах же й скрипучих осокорях висіли пов'ялені вішеляки ще з Петрового дня. Полки й загони ішли навпростець, бо шляхи запрудили обози, ланами й лісами ішли, зоріючи одну зорю або хвигури, запалені поночі чатами. Промишляли чим могли, проклинали й Ярему й самого Кривоноса, що поспіль вергли цю жизну подільську сторону в такий погар і пустелю. Одначе — завважив Рославець, хоч чернь і ремствувала на голод, ішла охоче. То ж, правили при вогні, на нічлігах, вилискуючи зікрами, як на Волинь вийдемо, а там і на ляцьку сторону підемо, не рибаху з водою їстимем, а фазани-барани, не юшку хлептатимем чорнющу, а воєводині вина-меди, то ж і подуванимо дувана з панських ридванів, коні напоїмо в Вислі.

— Синява, гадюче гніздо, показували пужалнами погоничі, а за ними й піші ломотіли бердишами-сулицями, тільки гадюр уже Кривоніс викурив, повтікали пани Тишкевичі з Синяви, не той тепер вітер для них... Як це Перебийніс не спалив синявського замочка? думав Рославець, може з протекції для воєводи Тишкевича, казали ж у Києві, що Тишкевич потаємно, хоч і Яремин кум, надумувався, чи не передатись йому до ребелізантів.

А під Синявою, на узгір'ях, дедалі ставало глітніше й

завізніше. У синявському замочку отаборилась гетьманська кватиря, над баштою повівала гетьманська корогва. І тумульт ставав такий важкий, що Рославцеві важко було пробитись. Від Скаржинців почавши, здоганяв і переганяв не посполиті купи, а імениті полки й запорожські курені. З великим щастям повоювавши, пишно й виставно ішли в цей похід: кожний товариш вів за собою по три що баскіші коні зо зброєю, кожний мав воза, а то й три в обозах, зо зброєю й різними юками. Котилась і гетьманська гармата, легкого й важкого наряду, піщалі, змийки, волкомейки[1]) й стінобитні пушки, на возах везли шипошники й стадники[2]) луб'янки з чортовим зіллям[3]) і кошики з ядрами та гривенками[4]). Гримотіло це все заліззям і чавунням, аж Рославець затикав вуха, щоб не глухнути, радий був, коли й гармата залишилась ззаду, а він порівнявся з обозною галайстрою. Виперла його на бічівник, обозні служки не видались йому гречними, а на язики то й добре меткі. Сміялись і кпили собі в живі очі з вершника й коня. Бо й Рославцева шкапина й він сам, висохли, виморені за цю подорож, о голоді й холоді, а виглядав проти пишноубраного козацького гільтяйства невесело: піп, не піп, дяк, не дяк, у бурсацькій свиті, а зверху кобеняк, на чубі латана шапка-бирка, при боці же жовнірська шабля без оздоб. „Коли богатирем не родився, небораче, то в богатирі не рвися, кричали йому гостроязикі погоничі, як тікатимеш, поповичу, перед панами, то хоч поли утни при свиті, а то заплутаєшся, ти шилохвостий!..” Магістр червонів і сам за свій, не марсовий вигляд, але, коли захотів котрийсь з меткіших поглянути, чи багато латок на шапці-бирці, у нього, щоб хоч мали кудою воші лізти на білий світ, так заліпив йому по мармизі, що шальвіра аж гепнувся з воза, на сміх усім іншим. „Так йому й треба, бевзеві, — крикнув літній погонич, — не бачите, людкове, що це божий і вчений чоловік?..” — Ваша мосте! Магістре! Чи ж ви це, чи це ваша з'ява?.. Крикнув, спиняючи воза в тумульті, скочив, важко розсівшись було, товариш корсунського полку, — бодай же вас Бог любив! Та як же це ви попали в цей рекгедіц? Та в котрого ленінгера вигензувалисьте цю заіржавлену шпичку? А де-сьте видерли таку шкапину, що до Бога ся просить?

---

[1]) Назва гармат „волкомейка” від „фальконет”.

[2]) Роди гарматчиків.

[3]) Порох.

[4]) Легкі ядра.

— Римшо, майстроньку Римшо!..

Магістр зрадів йому як рідному братові. Але ж і притьмом почав реготатись, аж схопився за живіт. Реготався, аж сльози поточились йому з очей, аж відступав, аж прийойкував, аж заходився, так сміявся. „Та що з вами, магістре? Азали ж бачите щось на мені кумедне?..” Римша аж настовбурчився, що ж бо таке в ньому смішне? Був він сам у парчевому жупані з медіоланським шиттям, ще й у жовтому контуші, в бобровому шличку, з соколиним пірцем, а зпід шличка вибивався його рудавий, хитрущий чуб. Найдзвінкіше було на ньому оружжя, хоч їхав ув обозі, а навішав на себе без міри заліззя, либонь ледви сунув — і контар при боці й карабеля й джангари й чекани за поясом і пістолі з німецькою насічкою, й де він надуванив такого оружжя?.. Взявся гордо в боки:

— У мості полковника Мрозовицького служу...

— У пана Мрозовицького? У нашого братимця зі Львова?..

— А у кого ж іншого — сказав Римша; він мою кебету оцінив краще, чим хто інший. Признаюсь тобі, ваша мосте, (Римша озирнувся) хотів було ще знад Гориня чкурнути до батька Максимця, бо каюсь, лежало мені серце до Максимового браташшя. Але, згодом, після всіх моїх тарапатів, о яких тобі здам реляцію, збагнув я, що служити панові Максимові не пристоїть моїй добреуродженій кондиції. І так нарешті дорвався я до меча. Не мене тепер січуть, а я січу. Нема вождя над пана нашого Богдана, нема полковниченька над ЙМ Станислава Мрозовицького! Я добре його пильную в обозі, не погербуєте ж моїм товариством?..

— Та ж певно, майстроньку, тільки мені спішно до його мості генерального писаря. А вашим здоровлям, фортуною, а найбільше зміною ваших мислей вельми тішусь...

Римша вирішив, що на такій шкапині магістрові зовсім не пристоїть показуватись у гетьманській кватирі й вибрав йому серед конов'язі сірого, веселого огиря, сам же пересів на свойого гнідана, притороченого, власною рукою, (так казав, але магістр не дуже цьому вірив), від битого з хоругви пана Харленського, в іграшці під Скаржинцями. Так і взялись вони крутим під'їздом, до замку.

— Те все, що ви бачите, магістре, сказав Римша важно сидячи на свойому гнідані, — реєстрові, лицарські полки, квіт гетьманського корпусу. Як займете оком, магістре, дорогами й полями йде, лежить на луках і на побережжях Богданова гвардія, не лучча від шведської й цісарської, а

ми ж її з вами на Швабах і на Чехах бачили. З цими молойцями пройдемо світ, згадаєте моє слово, вже я не одну оглядав армію на мойому віку. Густавус Адольфус, валечний шведський король, завидував би нам такої й сам покійний Валленштайн, не спом'яну його злим словом, завербував би собі цих братимів, коли б тільки ще схотіли. Не легкий це буде горішок панам коронним регіментарям... А останню новину чейже знаєте? Регіментарі поєднались під чолганським Камінем. Вишневецький, а його добре потріпав батько Максим під Констянтиновом, хотів було собі взяти булаву, так не дали, вельми Тишкевичі рили проти нього. Визначили duces triumviri:[1]) Остророга, Конецьпольського, Заславського. Латина, перина й дитина, кажуть у нас. Що перший — добре учений у латинських книгах, так як от примірно й ви, магістре, що другий — любить добре поїсти та й у перинах поспати, а третьому — ще молочко на губах не обсохло... Та про це довідаєтесь, там на горі, більше знають, ніж я homo parvus[2]), я тільки надіюсь в цьому рекгедіці юдашового брата, а чортового прислужника, катюжку Домініка взяти на аркан. Того, що в світі зветься Юрієм Збаразьким, знаєте? Оповідали заславські молодці, що собачий син, свого рідного брата, князя Симеона Збаразького, а він таки з нашого полку, власною рукою прострелив. А при мені, на моїх очах, магістре, того нашого протопопа Ісакія, що тоді так усю дорогу кульгав, бо при стегні мав прив'язану шаблю, пам'ятаєте? власноручно осліпив.

— То б і мені, скипів Рославець, не шкодило б гаспидові причавити хвоста. Та ж і він і протопіп Ісакій та й ще пан Мрозовицький в одній схолярській лаві зі мною сиділи в Падві. Хто тоді знав, що такий гадюр з нього виросте. Де ж він тепер, Римшо?..

— Утік, чисто, як полоз, висовгнувся. Але я його душечку таки найду. Дайте бо дорогу, мості магістре, бо це вінницький полковник їде з почотом і син при ньому. На відправу полковників їде до гетьмана ЙМ пан Іван Богун. Так, отой на білому аргамаку, збруя камінем-самоцвітом бита. А сам він — сивавий отой... Він та Іван Ганджа, та Данило й Іван Нечаї й наш пан Морозенко — перші лицарі, ціла Україна ними гомонить...

---

[1]) Трьох мужів (тріюмвірат) вождів.

[2]) Мала людина.

— І в Києві про них знають, майстроньку, тільки до пори мовчать...

— Не все знають, магістре. Та й ви не знаєте, бо за вашими сенаторами та за вашими черцями, не могли ви всього знати. Та й я не бачив. Я з яструбцем Полегеньким тішився в Києві снагою кожум'як, міщан. А що ж тая снага, той Полегенький варті? Тепер, Богоньку мій, між орлами й ми і серце хіба й вам не лупотить? Правда ж і крила вам ростуть, магістре .Та ж то віра наша повстала, сила наша йде, в кованих латах, іде. лиш стременцями подзвонює, прапорцями вимаює. Та ж то наш день настав, магістре, страшний день, а ніхто його не сподівався, а дивіться, сотні за сотнями йдуть, дивіться, як намети проти вечора забіліли на луках, а гармата як гримоче, не чуєте, стінобитна валить гармата наша... Слава префектові Хмельницькому, dux Chmelnytzki vivat![1])

І Римша підкинув свойого шличка, аж захлистувався, так волав і ряди кінників, вибираних Богунових товаришів, пообертались та й собі перейняли вівати, встали в стременах й почали палити з самострілів і мушкетів (думали, що сам Хмельницький виїхав із замку). Кінники вдались, кармазиновий цвіт, на найвогневіших конях, битне побозьке й дністрове побратимство, Богунові соколята. Поряд з кіннотою вінницького полку йшли деякі куріні січового товариства: Васюринський, Величковський, Уманський, Донський, решта Січі вже перевалила через Синяву й таборилась на пилявецьких узгір'ях, ще зрання. Довкруги замочка, на схилі гори, по стежках і витих дорогах кишма-кишіло від військових людей, правду казав Римша, тисячі-тисячі в залізо повбираних дітей Богданових сунули весело звідусіль і застав і затемнював білий, і так захмарений день, цей гул і рик, скрип теліг і гуляйгородів, пил і ре худоби...

— Ваша правда, Римшо, пломеніючи, мов панна, озирнувся Рославець, я такого в Києві не бачив. Я в Києві те лиш собі в думці вожделів, а тут оглядаю власними очима й умиляюсь... Той, хто зумів підняти такий затяг, всю козацьку націю порвати за собою — Богом даний вождь. Нації воїн за свободу, муж меча й божого вольного слова — Богдан Зиновій Хмельницький, його ж спом'януть славою нащадки...

— Амінь, сказав Римша й зукоса подивився на магіст-

---

[1]) Нехай живе вождь Хмельницький.

ра. Він висунув довгу, обгорілу в сонці шию з кобеняка, заплющив очі й шелевів щось про себе попеченими губами. „Він молиться, подумав Римша, таки попи висвятять його у Видубецькому або у Братському на протопопа". Рославець, по хвилині, відкрив очі, повертався, видно, льотною мислею здалека-далека й винувато посміхнувся:

Я собі, Римшо, пригадую Верґілієві слова:

...мистецтво твоє нехай буде, о Риме,
відміряти розмір для миру
щадити покірного ворога гострим мечем
приборкати ж пиху і гордість...

„Хвалити Бога, що ще до протопопства не дійшов, але за те либонь став близше до віршоробської недуги" — подумав й сказав:

— А що робили ви в Києві, магістре? Після того, як дали ви мені лютерського доктора на розраду, а його таки доставив у Білу Церкву, не чув нічого про вас...

— За порадою доброго ігумена Ґізеля зачинився я в найглухішій келії Братського манастиря, мало хто й бачив мене. Боявся ігумен, що сенатор таки надумається й заб'є мене в колодки, такому краще геть з очей...

Римша насмішкувато прищулився.

— Що ж робили ви, магістроньку, в тій келії? Спасалися від суєти?

Рославець знов спломенів.

— Писав вірші та й отсе, що зі мною...

Римша вже давніше звернув увагу, що Рославець не везе жодного майна з собою, крім продовгастої і плоскої торбини, старанно обв'язаної мотуззям і перевішеної через плече.

— Що ж воно таке?

— Трактат, відповів Рославець, мною скомпонований... „Оборона проти тиранства"... з присвятою ЙМ Гетьманові війська Запорожського Богданові Зиновієві... Плід довголітніх моїх міркувань... спроба нового пляну, за яким має жити з Божої Милості вольна нація... Цей трактат, розпочатий ще в Падві, продовжуваний у Парижі й Кракові переписував я у Братському з ласки зичливого мені Іннокентія Ґізеля. Користав я і з його книгозбірні. Римша вислухав магістра, закопиливши губу. Він взагалі став за цей час неймовірно пишний і себевпевнений.

— Пхе — сказав він, трактати тепер здадуться хіба на те, щоб їх дерти на затички до патронів... Оце в салниць-

кому замочку бачив я як молойці дерли вашого Горація... Шаблями відіб'ємось, мості магістре, не трактатами.

— Та чи варті що шаблі, посміхнувся Рославець, коли не знаємо, за що їх підіймаємо?..

— Аби лиш підняті були, мотнув носом Римша, а за що, догадаємось. Казав я вам колись, що найду в цій війні своє щастя? Бо що мав я тратити? Нагий і голодний виходив кожен з нас, не питав за що, аби не терпіти більше, аби знести панство прокляте. І нема й не буде тепер іншого панства, тільки наше, от за те й б'ємося. Щоб наша правда, простих людей була, скрізь, по всьому світі. Схоче новий король жити з нами в добрі, підпремо його шаблями, а не схоче — нехай не плаче! Рекгедіц, будемо й без королів, як без королевенят єсьмо...

Ще хотів Римша продовжувати своє бундючне навчання, та вже в'їздили, разом із потоком верхівців, під замкові ворітця й гулко віддавались під луками підкови Богунових кінників.

Смеркало. Над замочком, при самій гірці, над Синявою, низько-низько плили хмурі хмари.

XXXVII

Звичайно, це не були справи Римшиної голови. Рославець тільки ЙМ канцлерові Виговському міг розповісти, що в Києві займався не одним писанням свойого трактату. У клопотах походу, під склепінням тісного синявського замочка, що ломотів од мужви, Виговський мав час сердешно облапити Рославця, атже ж з ним велася сугуба конфіденція. Тримав його за обі руки, вдивлявся — це й же то львівський філософ, чи це він мріяв про вічний мир? Рославець і собі придивлявся колишньому намісникові, невже всі так змінились за ці чотири місяці. Канцлер похуд, мабуть через труднощі походу, обличчя його було жовте, не виспане, але очі не гасли, надили, такий спалах раз-у-раз зривався в них, така неприборкана воля, така таїнна веселість. Теребив довгими пальцями тонкий вус, слухав, як звичайно, нахиливши голову і, не дивлячись, притьмом, відповідав канцеляристам і драгоманам, коли до нього підвищував вкрадливого голосу, Рославець переконався, що ця людина шалена, що її ніколи не спинить і не зламає жодна сила.

Рославець здав реляцію перш за все про пересправи з Литвою — від конфідента Филипа Обуховича з Несвіжа

відомо, що литовське військо не буде помагати ляхам. Князь Януш Радзивіл підтримує Жигимонда Ракочія, як кандидата на польську корону — „**Вдовині діти, збірайте плід**" — Виговський аж посміхнувся, та ж це Немиричеве гасло примандрувало аж до Києва через пана Шапку-Хотольського, а він мав його від Калина Соколовського в Луцьку і пішло через Львів до Реґеншбурґу... зв'язаний словом кн. Радзивіл не рушить пальцем для корони, тільки просить Обухович заспокоїти ребелізантів на Білорусі, щоб не шарпали литовських маєтностей. Рославець сповістив про це пана Костя Поклонського; Виговський притакнув — ми цієї акції явно не сміємо секурувати; що виключеться — само забруньчить, допомогою білоруській ребелії не можемо наразити собі Литву. Чи вийде Ракочій королем, це буде видно незабаром, ми його шаблями підопремо, бо через того ж овруцького старосту, нашого уповноваженого, пана Немирича та й через резидента Шебеші (маємо авіза від пана Мазараки зі Львова) обіцяє нам оружну допомогу; тепер уже не комісії, а Марс вирішає. Ракочія виберуть королем не електори, а шаблі Війська Запорозького.

Друга справа — сказав Рославець — Москва, на яку маю око з Києва. Що пан Кисіль і сьогодні хоче продати нас Москві, знаєте, а царська комісія над цим радить з коронною. Мусиш, ваша мосте, найшвидше прибути до Києва в московській справі; думний дяк Унковський рушить небавом із Путивля до нас, його, як єдиновірного треба прихилити, поки не перебіжать нам дороги... А так мислю — посміхнувся Рославець, що до Києва виїдеш з радістю, бо чекає на тебе одна краса панна в манастирі, як тая ластівка й не діждеться, ще й листа тобі передає, думаю, твоїй милості вельми зичливою рукою писаного...

Виговський спаленів, але нахмурився — приватні справи потім та й чи час тепер на них. Нині, — сказав, віддаємо голови й правиці старшому, його голова за всі наші, нині ані комісари, ані конфіденти, ані приязнь іноземних потенцій не вирішають, нашій фортуні не допоможуть, нині вирішає вже тільки шабля, посміхнувся іскристо Виговський; але не ми винні в тому, ми чекали комісарів ще в Янушполі. Хочуть пани-рада війни, мають її, за неї ж дадуть відвіт перед Богом, ми її не хотіли. Ми як перед тим були вірними підданими королівської мості, так і тепер готові служити Речіпосполитій... (як з універсалу — посміхнувся Рославець, навіщо він це говорить, невже й передімною треба йому таїтись?..)

— А в Києві всі говорять, що хочете, ваші мості, щоб по саму Білу Церкву сягало й титуловалось вольне козацьке княжество...

Рославець і собі захотів поглумитись, бути дипломатом.

— Ми того ніде не ознаймляли, сухо сказав Виговський; вашець прошу, ані в письмі, ані в слові, без нашого ордонансу про це не оповіщати...

— Тоді яка ж ціль actionis nostrae[1]), мості ґенеральний писарю?..

— Imperare[2]), тихесенько відрік Виговський; підписок підбіг до нього, шепнув до вуха: — його мость пан гетьман хотів би з тобою говорити...

Рославець здрігнувся й спломенів. Виговський узяв його під руку й повів до гетьманського покою. Imperare — сказав він пошепки, — це значить володіти цими просторами, Дикими Полями, Україною. Це найголовніше.

У видовженому, темному покої, (його освітлювали соснові лучини) вже було багато людей, старшини, що ходила гуртами, гуторила або сиділа за столом, на ослонах. Виговський підвів Рославця до невисокого чоловіка в вишневому жупані. Він стояв за столом і перечитував листи, які йому підсовував худорлявий, тонкоусий чоловік, з бистрим поглядом. Чоловік у вишневому жупані, ширококостий, але не тучний, з важкою лев'ячою головою, з чорним чубом, що впав на круте чоло, видався похмурим. Рославця вразило його гостре, бліде обличчя, скрашене вусами, широке, важнюще підборіддя. Він побачив Виговського, прояснів, кинув папери. „Це він?" Рославець вклонився, збагнувши, що стоїть перед гетьманом. А Хмельницький подав йому руку, вона була м'язиста й суха, притягнув Рославця до себе й обняв.

Голос був у нього дзвінкий, як у юнака, а на щоках, коли усміхнувся, з'явились ямочки. Від того, а може й тому, що очі знечев'я злагідніли, заіскрившись, видався Хмельницький глузуючим, хоч і добросердо. Гетьман слухав, але доволі неуважно, як Рославець розповідав про Ґізеля й київське ґроно братії — князя Ґедеона Четвертинського, митрополита Косова, архимандрита Тризну, Олексія Тура... „Святі мужі, сказав Хмельницький, але матлярі, бояться, перечікують, ну, ну, нічого, повірять, ще погово-

---

[1]) нашої акції. [2]) володіти.

римо в Києві... А добродій мій, трясця його б узяла, Кисіль, наш приятель, як там зі святою братією? Лис на лиса напав, то ж то спектакулюм — — — ні, ні, перевелись великі мужі в Києві, нема Петра Могили, нема Йова Борецького, а Кисіль то крутій, дурисвіт, шельма, три місяці мене зводив!.." Сердився, але не надовго. „Панові Кисілеві тепер і власне життя не миле, сказав Виговський, кажуть заслаб з того всього, з гризоти..." „А було Москву не напускати на нас, крикнув Хмельницький, викотивши вирла, то я тобі вдячний, мості Рославче, відкрив-єси мені очі на те паскудство..."

Сів за стіл, на ослін, застелений кожухом, підсунув до бе сулію, відпив, покликав старшину. Вона вже давно чекала диспозиції. Виговський посадив Рославця коло себе: „Може це дишкретне консиліум?" „Не бачиш, вашмось, як тебе пан гетьман приязно приймає? Ти до нас належиш, до братерства." Служки підложили лучини. Вона затріщала, засвітила м'яким, червонавим полум'ям. Убранство в кімнаті давніше вже пограбовано, ослони принесли з челядної, стіл збили з вориння, з усього убранства залишився на стіні тільки ґобелен з візерунком битви під Варною. З сутінку виступали здиблені коні, лицарі в шишаках, а низ, ґобелену, де відображено побитих бісурменів, наддерла чернь на онучі. Виговський пошепки називав Рославцеві присутніх: отой полковник, сивий, мов голуб, що обняв рукоять двома руками — Кіндрат Бурляй, найславніший лицар запорозький; молодий красень біля нього — Іван Ґанджа, високий і благовидний, з сивими скронями — Іван Богун, той, скривлений — Ясько Воронченко, а невисокий, з колючим вусом, одноокий — Станислав Кричевський, полковник Київський, він та Богун — найкращі не лиш у під'їздовій війні, але й у облозі і в полі праві руки гетьманові, його заступили, а он там з краю, хорошун, завзятець — Іван Нечай, а це його брат, Данило, та не зрівняється Іван кебетою з ним, близше сюди — Іван Креховецький, а цей біля нього щолиш учора прийшов, невеличкий такий, але, кажуть, богатир — Семен Височан...

— Про Кисіля я, — сказав Хмельницький, мов до себе, не глядів на нікого; — шальвіра, крутіль. Я тоді ще вірив — як Ласко перший раз приїздив, пам'ятаєте?.. а співав як, неволя, мовляв, всюди, а тільки польська корона славиться вольностями, вітчизна одна всім, я теж тоді ворогом Річіпосполитої не був (та й тепер не єсьм і всі ви не єсьте...) повірили ми, орду відправили, Марса затримали,

чекали... а вони нам дурили в Варшаві послів наших... а Кисіль потурав... Яремі безеценства попустили... очі сверлами вертів, пся кість... губив християнський народ... Кривоніс, так тому не дивуюсь, але ж то високоуроджений князь... шкода говорити. Того тільки Осолінський, (теж добра лисюра), колись і нам співав, лащився... А його думка одна: нас посварити з Кримом, султана перемовити й Москву випустити на нас... Кисіль йому помагав, маю на папері... Кисіль до Путивля посилав, на нашу загибель... Я вже побачив те крутійство, доброго наварив нам кисіля... Ми, низше уроджені, ніж вони всі, більше пам'ятаємо про Господа Бога... не рубав же я мечем дейнек і розбійників, що без мойого ордонансу займалися шарпаниною й чатами? Посвідчите всі ви це, мості полковники. Кривоносові я privatim[1]) заборонив війну... Вони ж на мене чернь цькували, наставали на власне моє життя, хоч і не мені воно потрібне... А як важко було мені дотримувати того перемир'я, то ви теж знаєте, мості полковники... самі ляхи кажуть, що коли б не Господь Бог стримував того зрадника Хмеля, то був би він коло Володимира... А то не Господь Бог, а то я сам, яко же християнин єсьм, стримував кровопролиття... Так же мені подякували... комісарами дурили мене, а військо збірали. Але чи мав те матлярство терпіти, мості полковники? Чи як вирушилисьмо, то хіба не з конечності, не задля нашого власного безпеченства? Ніщо інше, тільки потреба оборони нас до того побудила, бо був би я проклятий потомством, коли б допустив напасті на дітей нації нашої благочестивої й миролюбної... Судіте ж самі, чи допуст Божий у тому, чи може моя власна охота проливати християнську кров?..

Старшина поглянула по собі. Старий Бурляй засопів, вибив люльку. А Ґанджа пересміхнувся з Зарудним, скалочки глуму заграли на лучистих віях. Бач, тепер зустрінулись, а чотири місяці мутили. Бурляй гомонів, щоб на Січ відійти, окопатись і звідти пертрактувати. Ґанджа з Джеджалієм підбехтували товариство на море, по дуван, на венеціянську службу. Зарудний же з многими іншими мутив чернь. Ще того ж корсунського дня, коли перейшов від панів. І згодом, на радах, у Росаві, на Масловому Ставі, на Гончарисі. Кривоноса, вже викрикували з-заду, на старшого. Кривоноса... О, той гаспидський покруч багатьом їм світить, як архистратиг. Ґенерал черні, чортів ґенерал.

---

[1]) приватно.

— Чи не запізно, бува, старший, приходимо по той розум?..

То полковник Максим Шумейко, такий меткий. Мовчав, а заєдно з ними, з мутільниками.

— — Правда, що запізно...

— — — Було після їхнього урону під Корсунем на волость рушити...

— — — Коли орда стояла при боці...

— — — Кисіль уже тоді смердів польським м'ясом, а либонь тепер аж запахнів?..

Еге ж, маєте їх — ось коли зашипіло гаддя. Від Паволочі таїлись. На Гончарисі, на раді шапками підкидали, а тепер тільки перед гарматами, здогадались. Кривоніс, чортів ґенерал — — —

Вельбучно порозсідались, нагайкою б'є об чобіт Небаба, закопилив губу Зарудний, викотив зелені, риб'ячі зікри, підле, хамське лице наставив, затряс сережкою, аж встав, шаблею забрязчав, мов незумисне.

— За Дунай загнали б ляхів...

— Тепер то кутниця трісне...

— Куди там — он земля від ляцьких комонів дудонить...

— У самого Осінського ґвардії скільки тисяч! Такого їздного війська ми не зберемо, вашмості, й за рік...

А чого ж вони мовчать? Виговський, Богун, Нечаї, Креховецький, Зеленський... Відречешся, як апостол, Богуне?.. В саму страдну ніч? У страшну ніч суду? Що хреста цілували, на реверсі клали підпис... Підла, гадюча порода. Бестія, бестія, бестія. Ще до третіх півнів продасть, а тільки почує твою силу, битиметься в груди.

— Добре дбає полковник Перебийніс...

— Каже — на Случі станемо, далі не йти...

— Поки що, каже...

— Кривоносові не присягав ніхто, а гандрів не б'є...

— Тепер імпетувати — чортові душу віддати.

— Амінь усім буде...

— Ось куди завів нас-єси!..

То ж і їдьте в пекло, харцизи. Може й з вами має їхати Хмельницький, Бельвулові на вила, Люциперові на втіху відцуратись своєї душки? Ваших бо душок не схоче, смердять. Шкода говорити много. Чого ж ти мовчиш, Богуне? Азали ж і ти не знаєш, їхньої, роксолянської шатості, їхньої крихкості не знаєш? Азали ж виміряють вони своїми куцими розумцями наші дороги, Виговський?..

Богдан зірвався. Вирвались з ямин найдзвінкіші вирла, впірив їх у Зарудного, у Небабу, в Ґанджу — порвались до шабель, схопив булаву п'ятірнею, Богун і обидва Нечаї, Кричевський розгорнули руки між ними — важко дихав, не міг витхатися, а жила на чолі набрякла — — —

— Сатана мене кусить. Лоба вам розвалити. Не здержу себе...

— Батьку!..

...пожди, Тимоше. Пожди, сину. Їхньої собачої, їхньої рабської крови не проллю. Я після вікторії їхнього відвіту схочу. Що я з черню не братався, не кумився з мужиччям, не облаплював вошиву сіроматню — того їм шкода? Що рубав ґанджуків, дейнек, левенеців, ляррон'ську кість, не давав їм в шатрах вилігуватись, зо шляхтянками, орнати драти на онучі, жидову невинну шарпати? А де б ви були, юди, коли б не я — Богдан Зиновій? Гайманами у Потоцького, гайдуками у Вишневецького, глумилися б над вами всі европейські нації, з вашого гнилого серця сміялися б самі кролевенята. Треба було мене — я прийшов, щоб тую смердючу, загноєну стайню Речіпосполитої вимести!.. Те, що я загадав, не вам знати, сліповрони. Я не за вас, приватники, я за націю, tandem же за нації свободу вийшов — — — щоб слово Божеське мало свободу і щоб кожний чоловік кожного роду дождався справедливого закону... Маю теє вам ще раз сказати?..

Встав Виговський:

— Імпетувати, ваша гетьманська мосте. І сів. Засопів Кіндрат Бурляй:

— Імпетувати, не інакше.

— Богуне, а ти?..

Вінницький полковник погладив срібну скронь.

— Буде тако, як велиш, ти — старший, гетьман мосте. Впреться ж котрий (поглянув по полковниках, озирнувся на Тимоша, на Захара Хмельницького, на Яненка Хмельницького, на Нечая — а вони стояли стіною, з правицями на рукоятях), схоче котрий своєволити — шаблями знесемо, вінницьких моїх знаєте. Все, що ми чули — правдиве. Три місяці стоялисьмо — така була потреба. Не всі знають, яка вода плила за той час. У Росі, в Дністрі, в Дунаю, у Вислі. І в Чорному морі не стоїть вода. Кисіля приймали — треба було. Впоминали Кривоноса — треба було. І Богдана Зиновія нам треба, за іншим підемо в неволю. А тепера буде гірша від бісурменської, так вам скажу, мості полковники. І така моя охота — ізруч волю взяти або голову ко-

ло голови покласти. За віру, за націю, за свободу, за старшого. Амінь.

— Амінь.

— Що скажеш, Морозенку мій?..

Тільки що прийшов пан Мрозовицький, забрьоханий, блиснув юшманом[1]) зпід контуша, шишак на лобі, а сам оружжям обвішаний.

— Не добре, батьку. З чат іду, з моїми стеблівцями. Зарубали ми дороги в Констянтинівському лісі, язиків набрали... горе йде, батьку... зо двісті тисяч суне на нас... Фірлеєві, компут Вишневецького, гвардія під Осінським, Сенюта, а скільки Остророг привів... Конецпольський... Сто гармат, не скажу більше... німецькі й голендерські компанії... райтари й мушкети... обрісти Болт, Корф, Монтґомері... ні кінця, ні краю не видно, пилявецькою дорогою, лісами, лугами... валять, бенкетують, пруться ляхи... парно буде, ой, парно... Дав би Господь таку силу стримати... То не для тривоги кажу, нехай вам, отамання, не падає серце... як муж до мужів кажу... Сила йде, мості префекте, люта сила...

Всі дивились на Богдана. Вже тріюмфували ті, що, було, затихли. А що, мості старший, послухаєш хоч раз нас?.. Тепер помолишся до милості Божої, атже ж сам бачиш, яка наша мізерія...

І Кричевський поник підголеною головою. І Богун став, як туча. І Виговський теребить вуса. А Мрозовицький, як сів на ослін, так і закляк — тиждень у під'їздах, лоба й так розтяли, сочиться кров. Тиша, тиша в покої. Тільки з надвору гуде, надтягає армія.

Хмельницький слухав, примкнувши темні повіки. Билась жила на скроні, на чолі. Тиша його вирвала з задуми. Відкрив очі й поглянув по всіх, від першого по собі, Станислава Кричевського до останнього підписка, а той скрипів боязким пером. Поглянув — очі були дзвінкі, усміхнені.

— Завтра наступатимемо на ляхів.

XXXVIII

Пурпур і віссон сповито мрякою. Пішли бо тумани від Пиляви-ріки на північ, ід Констянтинову, ід Збаражеві на захід. Кублисті, сірі тумани залягли чагарники, байраки, оболоння. Низько кружляє чорнокруччя, ширяють орлята — білозори. Але ночі нема — смолоскипами, ліхтарями, маревами пожарів осялось підкмар'я й повісма туманів —

сувої кармазинів, а мжичка, що заткала дороги — сітка з іскорок, з вогнистого мотуззя. Пурпур і віссон!..

— Хто йде?

— Військо Річіпосполитої, леґіони!

— Варшава, Краків, Судомир, Рим...

Римляни сходу ідуть! І, справді, мов Антоній назустріч Клеопатрі, тягне воєвода сандомірський, один із тріюмвірату, на знесення хамства, під Фарос новітній — Пиляву.

Бубни гудуть глухим рокотанням. Озвались із туману захриплі флейти. Попискують у форґонах теорбани: там їдуть цілі капеллі жидівських троїстих музик, промерзлі, промоклі, виграють лицарству на втіху. Йдуть і йдуть. Від Чолганського Каменя, від Вишнівця, від Збаража. Ще до світання далеко й не видно кінця армії. То бо день її — Польонії пурпурної, амарантової, позлотистої, сріблено́ї.

Шестипери[1]) блиснули над туманом. На здиблених єгипетських фарах[2]) з'їхались три тріумвіри — воєвода князь Заславський, учень Сорбонни, князь Остророг, молоденький Конецпольський в доспіхах св. Юрія. У нього, під шоломом радісне обличчя, хоч і приблідле від гульні. Таки осягнено згоду реґіментарів, даремно морщиться, завжди посміхаючись, князь Ярема Вишневецький, що над'їхав з почотом гусарії. Морщиться від крапель мжички, що січе обличчя, обдане полум'ям смолоскипів, а їх не можуть здолати ні вітер, ні дощі. Довкруги реґіментарських шестоперів і примерклих прапорів розсаджується на конях найвибираніша знать, кожен з них веде родовід від римських сенаторів, скільки ж то латинських орацій вимовлено, скільки бочок малвазії виточено, щоб неприборкану пиху віддати тріумвірам? Хіба гірший Вишневецький-Сальватор, спаситель вітчизни від Заславського? Тишкевич від Остророга? Осінський від Конецпольського? А Збаразький, а Халенський, а Трембецький, а Ґонсевський, а Кушель, а Сапега, а Любомирський?.. Навіть і Адам Кисіль, дарма, що його підозрівають про договір з дияволом і на зустріч під Чолганським Камінем ніхто до нього не вийшов, навіть і він престаринного роду й усім іншим старостам, сенаторам і реґіментарям рівний...

Пурпуром і віссоном узялась армія тріюмвирів. В імлах і дощах дорога на схід. Краплі стікають по байданах і зерцалах, по бронях і кованих панцерях найдорозшого

---

[1]) пірначі. [2]) коні, огирі.

нюрнберзького гарту, над колпаками примокли чаплині й соколині пера, опали над золоченими шишаками струсеві хвости, парують коні під леопардовими шкурами, гостро б'є кінський пах і ковзаються арабські кобилиці по розвезеній подільській дорозі, відблиск цвяхування збруї, котяться гармати, вози, нескінчені валки обозів — на схід, на схід...

— Більше срібла й злота веземо в цьому поході ніж заліза, брате Домініку... гай-гай, не віщує це нічого доброго...

Януш Корсак, поєднавшись з Яреминим компутом, після Константинівської іграшки під Чолганським Камінем змерзив собі цей позлотистий, шумний натовп. Шукав за людьми, близькими по серцю й по замислах. Яка ж була радість, коли зустрів у шатрі Зацвіліховського, старого рубіжного рубайла, брата Домініка, в світі Юрія Збаразького. Облапались і цілувались мов браття, атже ніхто не надіявся вже побачити живим молодого ченця: зі Заслава прийшла вість, що Кошка, Кривоносів намістник вирубав усю шляхту, а Домініка то й поготів не пожалів би. Історія ченчика прецікава: мабуть лиш Божою ласкою спасся, три дні й три ночі ховався в ямі, поки бешкетувала чернь, а тоді викрався зі Заслава, продерся через чати, лісами, обдертий і голодний, виснажений до краю, добіг до кватири ґрюмвірів. Корсак завважив у ньому ще більшу запеклість і затверділість, обличчя його ще більш загострилось, прелюта риска лягла біля уст, ще таїнніше горіли глибокі очі. В засаді, поділяв Корсакові погляди, їдучи на Пиляву: з таким військом не то Хмельницького, але й султана можна було б знести, коли б не безглузда гризня між реґіментарями.

— Co panek, to hetmanek, казав Януш Корсак; від св. Варфоломія взявши, тільки й діла, що безконечні наради, хто буде вождем. Фірлей собі тягне булаву, Ярема собі, а Конецпольського й Заславського ніхто не слухає, з Остророга в очі глузують. Віриш, фратре, з тієї пихи й привати були б роз'їхались зпід Глинян, щойно під Чолганським Камінем взялись за розум і то лиш тоді, коли почули, що Хмельницький виступив з Паволочі... Три дні княжата сварились за владу, три дні пили, чотири дні міркували, чи бити, чи вертатись до домів, а тимчасом Хмель присунув сто тисяч на пилявецькі поля...

— Вічна та вельбучність княжат, тільки шкода Короні...

— Мати Божа, ще й у такий час — — — безкоролів'я... Кругом круки, галіччя... та й у самій волості неспокійно...

Крізь мжичку й туман, скрізь гул п'яного обозу й гул бубнів-тулумбасів, рвались хрипкі, тривожні слова. Аж брат Домінік здригнувся, відмовив Отченаш. Сюди поприходили, мов на бенкетування, зо злотим посудом, в пурпурних ридванах з золотими вузлами, віриш? Кожний, найменший товариш чотири села заставив, аби зрівнятися з княжатами, збруя на конях пашить від клейнодів, у малвазії гаремниці купаються, віриш, що найрозпустніші повії зі Львова й Люблина, в шатрах столи ломляться від фазанів і диких козуль, гай-гай, такі ми обтяжені Церерою, Венерою й Бахусом, що тільки спросоння нагадаємо собі про Марса... А за тим усім — трухлінь і гнилизна... в Варшаві чернь бунтується — — — під Краковом у солярнях заколоти... вішання не поможе... хам хама чує... та чи чують той сопух мертвеччини пани, так бундючно повбирані?.. Мало того Хмельницького знести й повезти в клітці, треба нарешті помислити про направу Річипосполитої... Диму немає без вогня, брате... .

— Не направляють дім, коли горить, ротмістре — посміхнувся брат Домінік; перше гасити треба. Найпершая річ — приборкання української гідри, друга річ — вибір доброго короля, а третя річ — направа... Поки гідри не знесемо, інших мислей не маю... Я її власними очима бачив, я не її меча вжахнувся, ротмістре, а чумного духу... того холодного розуму її, що з ним іде по володіння світом... того відсвіту пекольної душі...

„ — — А ти не пекольна душа? посміхнувся Корсак про себе; очі сверлить попам, руки рубав..." і сказав:

— Може й твоя правда, брате. З України йде ця чума. Це вже не лиш за віру війна, гай-гай, це вже війна за володіння світом... Того ніхто з нас по суботівському посесорові не сподівався, а дивись — хоче королів садовити, нові закони проголошувати...

— Не проголосить; це останній його час, так нам допоможи Боже...

Така віра в цьому ченчикові. Може він більше, ніж Корсак збагнув, як і князь Ярема збагнув, що краще умерти, не жити в цій вітчизні, коли б мало панувати над нами гільтяйство.

— Чув ти брате, що княжна Петронелля Четвертинська віднайшлася й де?.. Хто б угадав — у гаспида Кривоноса за товариша... Олександер Четвертинський у Хмель-

ницького, старий Четвертинський пише уклінні листи до гільтяя...

— Чи мало їх таких?

Хмуро поник головою брат Домінік.

— — Четвертинські не одні, підле кодло, а Немирич, староста овруцький, а Теодоровичі — Богуни, а Хмілецькі, Семиґіновські, Стеткевичі, Виговські, Креховецькі?..

Хмельницького іменують спасителем своєї вітчизни. Це не якісь там побережники, різули... люди старої крови... Їх то всіх цькує Хмель на нас...

— А може й вони цькують Хмеля, посміхнувся гірко Корсак; не сила бо одній людині роздмухати таку пожежу... Або ж, або ж...

— Що ротмистре?..

— Або ж повірю й я, що ця людина надлюдської сили...

— Диявол він і його знесемо.

— Амінь.

Але брат Домінік, давно перейшовши грані любови й ненависті, таки бачив, що Корсак знітився. Може не міг він подолати душевної туги; мовчав, але видно було, що терпить. Домінік осяювався холодною радістю, надіючись на відплату і так прагнув влади, що одна мисль про неї відміняла його, а Корсак дедалі темнішав від чорної нудьги. Цієї поранй своїй гордості, зазнаної від панни, такої далекої вже нині від нього, не міг забути. А може ще іноді вкрадався до нього ще важчий сумнів, ніж той, з яким дивився на цей барвистий похід бундючної шляхти, чого варта це все?..

Проте був лиш воїном і в шквар, чи в студінь, в певності триюмфу, чи в безнадійности, як недавно під Констянтиновом, сповняв свій обов'язок.

Їзда наперла, роз'єднала друзів. Ці вельбучні гевали, на коштовних аргамаках, в свічінні диямантів і золота, навіть не хотіли глянути на такого підло виряджeного, як Корсак, дарма, що не встигли ще й понюхати пороху.

— — — того цілого заходу не потрібно, канчуками їх розженемо, гільтяїв...

— — — ви не знаєте, мості пани, який то вже між хамами страх, яка то тривога...

— — тільки з поля збити, а решту довершить челядь...

— — — В колодках приведемо Хмеля!..

Проїздили, видзвонюючи срібними наусами й морха-

ми[1]), вимахуючи шестоперами й буздиганами (со panek, to hetmanek, посміхнувся Корсак), п'яно пашіли, реготались — юрба безжурних гевалів, у раюванні, у похміллі, як у Кракові, чи в Уяздові, аж Корсакові підступило до горла: собача ваша кість, мочиморди, фазаножери, периноспали, Епікурова чередо!.. Побачу я вас у полі, дівнячі гребені, гребені, як потрусите штанями!..

П'яно перлись у темінь, у мжичку, високо присвічували їхнім ридванам доїзжаючі й псарі смолоскипами: живиця стікала в болото, вітер жадібно схоплював полум'я, в півтеміні гризлись, іржали коні, тремтячи від студіні, валила пара від них, а валками, — непроглядними, забрьоханими, п'яними валками, в палахкотінні лучин гремів обоз.

Корсак відбився на взбіччя, зо своїми двома панцерними. Стояв кінно в перемоклій опанчі й повз нього котились, виринаючи з мряки, ридвани, де верещали дівки, сопіли вельбучні вельможі, що через тучність не могли сісти на коня, йшла піхота, чалапаючи по болоті, їхали карети, фургони.

В тумані, що стояв густий і сірющий, тремтіли вогні. Видавалось, що там, на видноколі розкинулось велитенське місто й вивалило свої ґелюхи — сокотливі, гамірні вулиці й майдани.

Плохий піхотинець топтався при дорозі, прив'язуючи мушкета до вилок. Був русявий, крепкий, мабуть, з ланових полків. По лобі, по щоках йому стікала вода. І кляв в песячу кість цю негоду й цей похід, мабуть сам із курпівських кметів, а тепер відбився від хоругви.

— Добре ж то панам у ридванах, на аргамаках, а ти, Мацьку міси болото...

— Що ж то за Мацько такий? Нагнувся до нього Корсак, задзвенів наручнями.

Піхотинець підняв тихі очі.

— Мацько то є, прошу пана, з ланової піхоти князя Любомирського.

— Будеш мати завтра коня, потішив його Корсак, може й три приторочиш, Мацьку...

— Може й мене приторочать?..

— Так собі не віриш?..

— Собі не собі, а мості Хмельницькому вірю, в нього довші руки, бо двічі вже, не лиш панів, але й гетьманів ли-

---

[1]) бляхи на конях.

ком приторочив... А нас, Мацьків, то може ще й потішить...

— Чому ж то так?..

— Бо нові вироб'яки[1]) подарує! За княжатами давно ходимо босі...

Зареготався і зчез у мряці, здоганяв своїх, може присівся до котрогось возу. А Корсак торкнув коня.

Перші хоругви гусарії наближались до пилявецьких переправ.

XXXIX

Янтарним струмом важенний херес, світюча калиновість аліканту, золота ріка токаю й меди й меди розлились, валять з ніг. У пурпурному, саєтовому шатрі пана коронного комісара, реґіментаря. ЙМ княжати Заславського раювання досягає вінець, переливається через вінця грановиті:

— то не херес з еспанської королівської винниці, то дзвінкий фалерн, пане брате мій — як у Римі...

— — — Божкові Бакху поклонімось,

Te Deum laudamus...[1])

У князя Остророга заплітається вже язик, не слухає свойого пана, витворного, новітнього Петронія сарматського, переплутує Горація з Верґілем і ніяк не відчеканить, як бувало, золотого ямбу.

Миготять в рожовистій імлі, мов на барці, що виплила, знаджена сиренами, на зустріч грайморю виплила, пуцуловаті, тучні, набренілі обличчя — то раює шляхта на погибель хамству...

— На погибель, заправду вам речу! — перекрикує староста Фірлей гомінку галайстру, — нечуване карання нашій отчизні. Кого холопський меч досягнув у безбожній руці — — —

— — — або зо шкури обдер...

— — — або очі вилупив...

— — — або ніс і губу відтяв...

— — — знаємо, знаємо тую ганьбу, той ґвалт!..

— — — дісталося й святиням нашим і капланам і черцям і панянкам, посвяченим Богові. Остання впала б на нас

---

[1]) постоли.

[1]) Тебе Бога хвалимо...

покара, коли б ми життя нашого, маєтностей наших і слави мали постраждати від гільтяйських рук...

— Маєтності наші — — — secundus vitae nostrae sanguis[2])! — вигукнув Остророг, холітаючись.

— — — яко без крови важко жити, tandem боронити її й при ній умерти мусимо...

— — — серйо, панове, серйо...

— — А як усіх хлопів вимотлошимо, виголимо, хто нам орати, сіяти буде? Посміхнувся молодий Оссолінський.

Але язик заплівся, та й заплівся ж у пана старости і поверз уже зовсім несусвітнє. Пан староста заточився і упав на коберець, на атласні подушки, а друзі, на сміх, виплеснули йому мальвазію в лице. А там захекався, зарохкав як кнур. А хрустальні пугарі, висвічуючи, пішли далі колом.

— За побратимство лицарське!

— За отчизну, що в небезпеці!

— Назустріч ворогові!..

— Посічемо песького сина!..

— Канчуками розженемо, не треба й кулі тратити.

— Поскромлена буде ця чума, приборкана повідь...

— Але вже на віки! Щоб самого імення Русі не було!..

— Натішимось каранням своєвільних куп!..

— Руки порубати всім, за чергою, всім!..

— Ласки нікому не давайте, нікому не фольґуйте, мості панове... Чи сват, чи брат з давніших часів, усіх рубайте...

— Актора ж найголовнішого, смородливого пса, п'яницю, відьомського любаса, гунцвота...

— Хмеля, пресобачого...

— В клітці, мості панове, на варшавський ринок повеземо, у важких кайданах лишень...

— щоб не вирвався...

— Знахар, відьомськими чарами ворожить...

— Залізо перекусує...

— На лобне місце в Варшаву, мості панове...

— Цей раз уже не вирветься...

Януш Корсак брів як у тумані по цьому шатрі, шукав тверезішого обличчя, пливкіше слово хотів чути, але застали йому дорогу обважнілі, вилискуючі від туку й вина личини, облаплювали й його, втім не пізнаючи, кухлі і пугари тиснули йому в руки й пашіли в лице винним паром,

---

[2]) друга кров нашого життя.

п'яним жаром дихали, відводив їх лапища, пробачався, не чоломкався, нахмурений ішов далі, переступав тілища на коберці, освинілих уже зовсім вельмож, що лежали в свойому блювотинні, рохкали й стогнали або качались, облапавши розісміяну, в спорзно роздертих брокатах і фалюндишах, дорогу дівку...

— Брате мій, де ж вас шукати? похитав головою, грудьми до грудей стрінувся з фратром Домініком Збаразьким, що блукав і собі поміж хмільною братією. Не бралася його її вогняна душа, тверезий і холодний ішов, поскубував собі свою рідку борідку, якої не голив від заславської опресії. Ще більше схуд, аж прозоре, таке воскове було його обличчя, а в очах не вгасав жар: глум і погорда, святебність і гріх. Ходив, як і Корсак, не в злотоглавах і оксамитах, а в жовнірській півбайдані, зверх бармиці й чернечого габіта, з крицевими, простими наручами, з контарем при боці. Як і давніше, був панцерним товаришем у хоругві Корсака, Яреминого кінного компуту.

— Єдині ми, здається, з тобою, ваша мосте, — сказав чернець, в цьому королівстві Бакха й Венери, не тратимо голов...

Всі поп'яніли — навіть Домінік Заславський, що хоч сам фазаножер і гортановстек, сласний конфектолюбець, проте ніколи голови не тратив, вистерігаючись служби Діонізові, тепер посоловів від бурґунда. Сидів біля молодого Конецьпольського, веселуна в злотоглаві й у клейнодах, з оксамитною шапочкою на кучерях і дивився світючими очима на безеценства орґії. Ярема Вишневецький і Адам Кисіль не виходили зо своїх шатер. Перший — ображений за те, що не йому віддали реґіментарства, другий просто зо страху, щоб, бува, зп'яна не порубано його шаблями, атжеж учора ще в очі названо його зрадником наших секретів, які наче б то сам реферував Хмельницькому, атжеж ще вчора, взято з його власних возів трьох козаків, порубано їх перед його ж шатрами, голосно викрикувано, що Кисіль хоче бути хамським королем і давно пора його вбити на паля. В шарлатному охмелінні бенкетували реґіментарі й панята, ротмістри хоругов, начальники шляхетського рушення: князь Любомирський і князь Тарновський, зпід їх пірначів виступали в полі бутні Кирдеї, Дрогойовські, Липські, Обертинські, Халенські і Тарли... Шестопери й буздигани, вийняті зза поясів, бо розперезувалась шляхта, котились із пугарами по дощатих столах, залитих липкою мальвазією. Курилось з лобів, парували на срібних

полумисках страви, костями вергли на себе п'янчуги, перепиті хрипіли, легко спалахували, поривалися до шабель, хвалили божка Бакха, а розмальовані панянки, вогненноволосі, з косами як крукокрилля, в діямантах і рубінах, з мушками на припудрованих щоках, коштовні повії зі Львова й з Люблина, не п'яніючи, похмелілим лицарям відпинали потайки яхонтові застіжки й ховали собі, прозорливі, легко зароблене добро за ґорси і в кишені, поміж фалдами й фальбанами пишних, важких суконь.

Зацвіліховський і Чорний — ветерани козацьких війн, славні порубіжники, прелюті вороги Хмельницького, гостили за своїм столом Семена Забузького, козацького полковника, що недавно передався з гетьманського табору до поляків. Брат Домінік показав Корсакові цього дебелого, хмурого козака з чорним вусом, з густими, зрослими бровами. Не всі йому довіряли, не всі могли забути, що під Жовтими Водами перший передався до Хмеля, пам'ятали його шаблю під Корсунем, але інші, особливо з українної шляхти, шанували його за відвагу й індустрію[1]), казали, що на Лівобережжі незлічені табуни його ходять, а золотий дуван закопав під Брацлавом, за теє золото, мовили, пів Волині купив би, колиб схотів. „Наш конфідент іздавна, пояснив пошепки брат Домінік; готовий був власноручно, на наш наказ, позбавити Хмельницького життя, але не встиг, земля вже під ним загорілася. Маю підозріння, чи не видав його один із наших конфідентів, втім шальвіра з шальвір, один такий Транквіліонус Римша, шкодую, що так мені легко видерся з Заслава..." „Що ж він розповідає — зморщився Корсак, бо не терпів ані секретних конфідентів ані перебіжчиків; що там Хмельницький думає-гадає?"...* „Вікторія наша певна, промовив брат Домінік і взяв ротмістра під руку, — вийдемо вашмосте, на свіже повітря, тут мене вже млоїть, втім і не пристійно для мойого стану дивитись на таку вільність обичаїв, на це царювання старовинних божків і богинь (посміхнувся). Гільтяйство, за свідченням Забузького, у великій тривозі й у ще більшому занепаді духа. Множаться голоси проти Хмельницького, військо без харчування, гармата кепська, татарська спілка не дописує, розстрій між хамством величезний..." „Але не більший від того, що у нас — озвався Корсак, й у нас, що паненя, то гетьманя, дрібні амбіції, привата передусім... А ця Содома? Ті, що пишаються римськими чеснотами, погрузли в багно хмелю

---

[1]) індустрія — маєток, богацтво.

й розпусти! Самі реґіментарі, замісць прикладу посполитим, валяються в багні...

Щодо війська — продовжував Корсак, то кінник наш добрий, але піхота, зжалься Боже. На одних голлендрів і німців можеш тільки надіятись, все інше розбіжиться, нехай тільки татари покажуться. Чи видано? Двісті тисяч самої челяді! Тому гільтяйству я ніколи не вірю... А реґіментарі? Тишкевич юдить проти Яреми, Ярема проти Заславського... стільки в нас армій, скільки кролевенят і панят, ба, останній худопахолок, коли тільки печетається гербом, вже себе має за воєвождя...

Вийшли з душного, оп'янілого вщерть шатра. Бились у пурпур намету почмарілі голоси бенкетарів. І не лиш з реґіментарського шатра: як зайняв, увесь табір, серед туману й ночі, палахкотів вогнями, віватував, балював. Раювала й гусарська чернь і чужинецькі компанії. Стріляно безпересталі, виточувано щораз нові бочки, здавалось Корсакові, що гомінка, іскріюча ріка котить свої брижі через увесь табір, хто не хоче, нагинається, підповзає, набирає пригорщами, сьорбає той синій, п'янючий напій і світяться дикі харі почманілих воїнів синьо зпід шишаків, синьо мерехтять викочені, бездумні вирла... На підпитку стає людина левом, згодом перекидається в лагідне ягня, облаплює, чоломкаються, пхенькає, щоб нарешті обернутись у кнура й качатися по болоті, втрачаючи людський вид...

— Не поділяю твоєї думки, ваша мосте, промовив Домінік, багато правди в тому, що говориш, але на цей раз не реґіментарі вирішать, а сам воїн, воїн же у нас не жовтоводський і не корсунський, битний і сміливий. Піде, не слухаючи ні кунктаторів ні п'ниць, бо ненавидить Хмеля як самого гаспида й знає, що тут рішається доля Річіпосполитої. Вже перші зустрічі виявили нашу перевагу. Виперли ми гільтяйство знов із Констянтинова, в під'їздах і герцях зламали ми духа ворога, вже бачить з ким має до діла... Кажуть, що серед хлопства велика тривога... а наша рука працює, конфідентів розпустили ми по всьому таборі, під'юджують чернь, перекуплюють старшину... Побачиш може ще завтра самі нам приведуть Хмеля у путах...

За річкою, за туманами, важучими, густими, мерко рисувався козацький бік. І там мерехтіло, свічіло море примерклих вогнів, але тихе, мов заворожене. Ця лиховісна тиша могла бентежити. Не чутно було ні віватування, ні пострілів, ні ричання мужви. Козацький обоз ні шишир-

хнув. Але й не спав. Роздався, сторожкий, причаєний, ждав світання.

— Ось там — річка, ця гнила, топниста, трясовинна — показав чернець на чорну смугу, що тремтіла від райдуги вогнів з польського табору... Ось там — гребля... завтра нею підемо до штурму... там — козацькі шанці й палісади... а там у горі... ось те світельце, бачиш, високо, над мрякою, ледви блимає — це логво Хмельницького, пилявецький замочок... хотіли його сьогодні достати наші гармаші, але не достали... кляте гніздо...

Корсак мовчки вдивлявся в це негаснуче, неспокійне світельце. Замочок стояв на одному з шости горбків, але його поглинула ніч, застав туман. Мерехтіло лишень це далеке віконце, либонь у наріжній башті. Господар його мабуть не спав. Може стояв біля вікна й собі дивився на це море полуміні, море кострищ, на ці два табори, переділені чорною, невеличкою річкою. Але його володіння простягалось далі. Корсак згадав, що сьогодні вже прибули вістовці з оповідями про криваві хлопські бунти під Ковлем, про пожежу в Володимирщині, про повстання в Ратному. Непевні чутки прийшли з Теребовельщини, з Галича... По Сян підуть покотом... хтось говорив ще в червні... й правда, пішли... атжеж бурлить і в Білорусі... Сіверщина давно в руїні... ніодин з лицарства не вирвався живим із кігтів Ґловацького... Пинщина рушила... біля Острога 25 тисяч гільтяйства бродить у лісах... а з Покуття, казали сьогодні язики, прийшов осадчий Семен Височан... п'ятнацять тисяч у нього... поділені на леґіони й когорти... в Карпатах гремить... А хіба тільки схизматики й українська віра горнеться до цього гаспида? Скільки ж то поляків має він, що з Запорожцями побратимство тримають...

— Скажи мені, фратре, вирвався Корсак з глибокої задуми; невже це все йде від тієї суперечки за степову Гелену, пані Чаплінську-Хмельницьку? Я оце думав і признаюсь тобі, втратив серце, навіть, коли б і наша це була вікторія, не так легко спинити буде цю повідь... Гай-гай... Це не травень і не червень... це вже вересень, мості брате, за той час багато води утікло... багато змін... що було ягням, нині вовком стало... Голуби й ті драпіжні, наче яструби...

— Що ж, посміхнувся фратер Домінік і блимнуло його обличчя в шарлатному повіві вітру, — те, що виклювалось, забрунчіло... Або ми, або — Русь... Або житиме єдина Річпосполита, наше Імперіум, засноване Ягайлонами, або ці провінції втратимо на завжди... Й що більше тобі ска-

жу: ця річка боронить усю Европу від руїни й пожежі... буде ж то кінець світу правдивий, коли зійдуться й руки собі подадуть два палії — Кромвелл і Хмельницький... Світить їм одна мисль: володіння гільтяйства, загибіль знатних... загибіль усього нашого земного, здавен установленого ладу, а постання нового...

— Треба подивляти, сказав задуманий Корсак, уважно слухаючи черця, неабияку силу цієї людини... Потрапив таки він з нічого збудувати цілу воєнну махіну... наладнати уряди... заснувати павутиння шпіонів... (атжеж не скажеж, що певні ми тут, що не слухає нас його вухо, не бачить нас його око)...

— Пов'язатись із потенціями, скажи, мості ротмістре того не знаєш, що аґенти його працюють і в Істамбулі і в Семигороді і в Яссах і в Путивлі і в Венеції і в Парижі... Не бракує між ними й людей високої кондиції й шляхетного уродження...

— Чув я дещо про підкоморія київського Немирича...

— А Дон Музеллі в Луцьку, недавно ув'язнений? А Януш Мазараки у Львові?.. Гай-гай, у Львові, ти б не сподівався, хто дає благословення цій гільтяйській ребелії...

— Хто, брате?..

— Боюсь навіть сказати тобі — гнівно блиснув Збаразький, — не знаємо ще того певно, але чи не в келіях самого бернардинського монастиря, цієї фортеці католицизму й польщини шукати маємо союзників Хмелевих...

— Так, промовив перегодя Корсак, сила цієї людини небуденна... Чи могли у себе сподіватись такої людини?..

— Ні, мості ротмістре, вирік чернець, сила цієї людини не з людських можливостей походить.

— А звідки ж, фратре...

Чернець оглянувся, стишив голоса, так неначе боявся, що його може таки хтось підслухати, вийшовши з імли, з цієї сірої ночі, протятої шарлатом.

— Людині цій дав міць сам сатана. А може — додав фратер, він і сам Люциферус, окаянний, гордий, рішений на прю з Господом...

Корсак притьмом перехристився. Волосся під шишаком стало йому дуба. Але в цю ж мить, зовсім незумисне, він, поглянувши на фратра Домініка, пригадав собі його гостре, вщерть зблідле обличчя, його сверлуючі, палючі очі, тоді, в заславському підземеллі, коли осліплював схизматицького попа... Й йому стало ще страшніше. Може тільки амулет, який мав під бармицею, ралець від мандрівного от-

ця капуцина, боронив його від наступу демонів. Може Люциферус був зовсім близько, може таки осьде, біля нього?..

Літанію, літанію треба читати... Взявся фратер Домінік своїми гострими, тонкими пальцями за краєць панцеря й від броні та від зерцала, бив відсвіт на його обличчя, що виринало з імли, взялись багрецем, таким моторошним, дивним палахкотінням його вилиці і жевріли в глибоких яминах колючі очі й уста, знечев'я налившись пунсово, криваво, посміхались на блідому, мерлецькому обличчі... Опир, подумав Корсак, опир...

— Ходімо, мості ротмістре, промовив, протинаючи тишу брат Домінік, з самого рання наступаємо... чи не чуєте, як пробуркується гільтяйство?..

Схід вже починав бліднути, взявся рожевавістю, немов панянське личко, рум'янів, мов панянка.

Примерклі вогнища, потойбіч Пилявки, знов спалахнули. З туману, почерез чорне, мов смоляне плесо річки, лунали голоси, дедалі виразніше, дедалі голосніше. А поцейбіч — тривало раювання. Рум'яний світанок скрадався через туман, гасив повідь вогнів музики, голосів.

Корсак заглянув у шатро. Чадили смолоскипи. Ще перебирали заспані музиканти пучками струни лютень. Довгориї хорти гризлися під столами за кість. Реґіментар Заславський, облапивши Конецьпольського, впав з ним на атласні подушки й заснув, солодко посміхаючись. Дрогойовський і Тарло ізсунулись із стола і лежали горізнач. Князь Любомирський клявся дівці в доскінній вірності. Одна, п'яненька, з квіткою в зубах, хитаючись, пробувала іти по коберцеві, залитому медом. Її атласні черевички ув'язали в медових калюжах. Хтось ще кувікав, хропів, борсався, проклинав, хтось ще пнявся до свого воєвідського шестопера, до сусідового чуба. Глейко застигали викарячені вирла, набрякали жили. А гевальський, химородний, хриплавий спів виривався крізь обважнілий чад кнурячої дрімоти:

...знову Бакху помолімось
Te Deum laudamus...

то співав князь Остророг, падванський студент, а тепер реґіментар; співав, обнявши руду повію, свою блюзнірську пісеньку...

XL

День гніву мій. Надійшов же, мусів надійти. Як актори ґіґантомахії стаємо проти себе, Польонія й Скитія, та-

кого множества воїнів ще не бачила Україна, одвічне Марсове поле, й не записали ще ніколи літописі.

В пилявському замочку ходять вітри. Негода, січе дощ тихе плесо Ікви. Багниста ця околиця, опар, млака, аж трясе лихоманка. Літавиці прилітають, дають пити вогневиці, а навіщо, коли й так душа в полум'ї, це не іграшка під Цецорою, під Охматовим, це вже Судний День. Був день Жовтих Вод, був соняшний день Корсуня. А тепер день Пилявець.

День гніву.

Під примерклим гобеленом пилявського замочку підпис, читай, мості пане Зорко!..

...Victoria Polonorum Rege Vladislao Quarto peracta anno 1638 — — —[1])

Хтось роздер цей візерунок шаблею, не хотів пам'ятати про побратимство зброї, про мрії покійного короля, сирітку-короля, що хотів одностайно з козаками звоювати Москву...

Sic transit gloria...[2]) Все минає й нема нічого вічного, ні побратимства, ні любови, ні ненависті. Тільки людська жага й людська воля — одвічні, не минаються. Тільки полум'ям взята душа рветься, щоб володіти. Тільки для цього варто жити, наперекір усьому.

Канонада над річкою. Добре б'ють Шумейкові. А ляхи йдуть і йдуть. Небо відсвічує блиск шабель, узгір'ями сколихнувся ліс — це важка гусарія з прапорцями на списах. Рев і рик. Кажуть — у них тридцять шість тисяч охотного, доброго, стотисяч тяглих возів, сто гармат і челяді аж за сто тисяч перевалило. Ґіґантомахія. Файстле, німецька чарівниця ворожила над раном:

— Бійся, префекте, Великий віз бачити з-за лівого рамені. Чоло твоє не боїться ні кулі, ні меча, але рам'я боїться. Може бальзам із святоіванської квітки поміг би, але від рани всеодно не вмреш. Бійся змий, що біля тебе, нікому не вір, хочби присягались тобі в вірності. Не сідай на гнідого коня, ця барва не твоя. Але твій знак — Стрілець і матимеш велику пошану, ще більшу славу, тільки любови не матимеш, але навіщо тобі любов, коли будеш могутен?..

Ще Маруся, козацька відьма заповідала:

---

[1]) перемога поляків під королем Владиславом IV довершена р. 1638 — —

[2]) так минає слава.

— В полі маєш фортуну, в облозі не маєш. Оминай міста, вибірай, старший, поле. Бабам не вір, бо всі кабашниці, а вректи може кожна, бо має вже таке лукаве око Проти сонця не дивися, місяць — це твій, не лукавий. А крицю обітри майораном, тільки накажи зірвати в нів, тоді зітнеш кожного. І так кожного зітнеш, бо таке тобі написано...

Чорноока відьма, грець її не візьме. Ще одна відьма є, в Варшаві, кажуть, тая Кривоносові показала езуїтські скарби, але не хоче ворожити. До коня прив'язати, гемонську душу, й у степ...

Під Росолівцями перші чати звели бій. Виголили залогу, але в Константинові не втримались. Чи підійде Перебийніс?.. Гаспид тепер собі не дує в вус. Шкода говорити.

Вітер же в замку, вітер...

— Окопуватись у шанцях, казав я, щоб кожний припасав лопату, не дати збитись з поля. Голендери наступають? Знаю, капітан Болт, шкот Монтґомері — битна піхота. Нехай Донець їх відсадить. Курінями: Щербинівським, Васюринським, Пашківським, Сергієвським — це вірні хлоп'ята, знаю їх з-під Корсуня, ці вже відсадять. Бережіть кінноту, отамання. Їзда у ляхів, бачу, добра, але пішого війська обмаль, наша піхота їх стримає. А Небабу, Ґанджу, Воронченка бережіть для імпету...

Потойбіч річки, так і видно з замочка, димки з узгір'їв — ляхова піхота перешикувалась, обстрілює греблю. За мжичкою гудуть табори. Без ліку, без краю. Віватування — такі бо певні вікторії — в шатрах учтують без перерви, оце ще з позавчора, а від шатер аж багряно на отавах, саме панство вийшло, з цілої Польонії наїхало, мов на соймування. Тулумбаси, літаври, бубни загули — їдуть реґіментарі, — вівати, вівати, — б'ють із самопалів — — —

Канчуками розженемо хлопство — —

Вістовці, один по другому, забрьохані по вуха, в кого прострілена шапка, в кого рука в скривавленій ганчірці:

— Звягельці відходять до переправи... Завалили трупом шанці... з-за трупів відстрілюються...

— Гловацьким відсадити, секурувати!..

— Полковник Гловацький ранений в іграшці. Напирає ляшва, насідає...

— Біля ліска, що під Пилявчиками суґужно, батьку. Фірлеєві мушкетери... голендери...

— Нехай відходять. За річку. Допомогу до переправ, особливо ж греблю берегти — — —

— Корсунцям?

— Хто близше.

Богун прийшов, чорна туча. І Кричевський в погнутому юшмані, без шишака, моргає єдиним, живим оком, туча-туча. Тільки Ґанджа підсміхається. Й лукавий Ворончeнко — а хіба не казав, не радив?.. Небаба підбіг, атлас по горло в болоті, чуб злипся від поту, нагаєм б'є з пересердя, нагрудник зірвався з ремінців — здорово штовхнули бердишем, аж кипить:

— На погибель, батьку, на нашу погибель, стримаємо ж ті тисячі?..

І присів, загримів мечем, аж заплакав, такий жаль його взяв за їхню силу, за їхнє глузування.

— — — то, хами, кажуть, не Корсунь вам, не Кам'яний Затон... то, кажуть, остання ваша година і своє Господи помилуй не встигнете вимовити...

— А ти нюньки розпустив? Баба, не Небаба... (Скипів, порвався до шаблі на Зорку) — тому добре скрипіти пером, пороху ще не нюхав — тихо, тихо, Небабо — (скипів ще дужче) — а там сімнадцять штурмів відбили, скільки посікли — не злічиш, трупом завалено шанці, а мусимо ретірувaтись, гемон не витримає — — —

— Відсадити черкаським полком.

І взяв Небабу за руки, лицар же перший із перших, а так знітився. Голову коло голови класти, хлопче, а не пустити за річку, не дати греблі. Шкода говорити, коли пустимо...

— — шепочуться в канцелярії. Там і Бровн, вістовець з Анґлії, високочолий, жовтавий, ще вчора розпитував його гетьман через драгомана про бої під Нейсбі й Марстон-Гіллем, про норов ґенерала Кромвелла, як фортифікує в полі, чи по дванадцять, чи по вісім вершників у їздовій атаці ордонансує, сказав наприкінці велебний Бровн: **блаженні убогі, тих є небесне Царство...**

І заклопотаний Виговський:

— атже ж на цю іграшку дивиться пів Европи, от над цією річкою наша фортуна...

Правда ж, Виговський добре знає.

— — — В Регеншпурзі чекають на гетьманське анізо й староста овруцький Юрій Немирич і дворянин Іван Мещерин, що в службі у баварського Курфюрста. Чекають в заїзді, в заулку Синіх Лілій, що збігає до Дунаю, а біля них і цісарський конфідент Рудольф Вайсенберґ і венеціянський резидент Альберт Виміна.

— — — У Львові стоїть біля вікна в тихій келії патер Генцель Мокрський і нетерпляче ходить перед Бернардинами пан Януш Мазараки — що ж то має сказати він резидентові Францішкові Шебеші, радникові Іктарові Ґьосові?..

— — — У Путивлі сидить думний дяк Унковський і чекає вістовця з Києва, Бориску Ґрязного — азали ж не написав учора в Москву, як то Богдан говорить із своїми найблизшими:

„ — — такой де нам пори к счастливой войне с Польшей никогда не будет, теперь де и смирить ее, покаместа не справилась"...

— Що ж тепер напише думний дяк?..

— — — — — — — — —

Вірити німецькій чарівниці франкгаймової кватерни? Набреше відьма, любить дукачі. Коли б був доктор Арґолі, виміряв би, вичислив би, де стрічається день, день Пилявців, з високою зорею. Але хіба ж і зорям можна йняти віру? Тільки собі, нікому, тільки собі. Лихоманка трясе. Це все з того опару, з Ікви, з Пиляви, з цього туману, що осідає так спрокволу, мов дими польських гармат і застав, сповив їхній весь табір, п'яний табір, що так віватує, так радіє: може завтра матиме Хмельницького, на аркані, в залізній клітці й підходитимуть панята й плюватимуть на нього — — —

Нікому не вірити, тільки собі. Не питатись ні відьом, ні зір, тільки себе: хочеш бути, чи впасти?

Як трясе лихоманка. Така болотяна, проклята трясця...

— — — Victoria Cosacorum Duce Chmielnicii peracta anno 1648...[1])

Геть, сатано. Геть, кусителю Сатані шелевіти в тривозі цих маленьких людей, що вже знітились, Сатані таїтись у коварстві їхніх скитських очей, у важкому тулові черні, що сама наче повзучий полоз — —

Хто збагнув таїну цієї землі? Це вітчизна вершників або вітчизна плугатарів. Одні мчать, полишаючи тільки погар і руїну, другі — осадчі, що приборкують простори й благословенство просторів — їхня сила...

Лихоманка. Вона трясе й Богуна й Виговського й Зеленського й Стеткевича, ач як зжовкли...

Гуркотять фольконети й змийки. Дислькокація недобра:

---

[1]) перемога козаків довершена вождем Хмельницьким р. 1648.

все військо в кітловині, поміж узгір'ями, важко боронитись, топниста річка — — —

Вістовці:

— Тиснуть із шанців. Піхота вже знялась.

— До останнього вигинули звягельці — —

— Запорожські курені вгнулись, батьку — — —

— Чотири хоругви під Зацвіліховським іде — — —

— Ґвардія напирає на греблю — —

— Чернь втратила серце — — —

Доїжджають, вже з мряки виринули чати Зацвіліховського. Огирі, мов звірі, сірі в яблуках, чепраки аж до землі, чандари світяться від аспісу, а вершники — золота гусарія, триясні зерцала, на них, воронені бармиці[1]) й тегіляї[2]), шишаки зо струсячими барвистими пірами, контарі й протазани[3]) блиснули, протяли туман — —

— Б'ють у накри[4])...

— Наша піхота знялась — —

Свята запорозька піхота, виручить же? Під прикриттям волкомейок і дробовників[5]) ідуть Васюринці, Батуринці, Криловці, Поповичівці, Бурляєві курені йдуть, загуділи бо накри, вдарили набати[6]) — — Останні шанці перед греблею, чи стримають?..

*

— Чернь тривожиться, батьку, чернь бурлить...

Проклята права рука, чортова ліґа. Вивів же їх — броварників і могильників собі на поталу. Велебний Браун того не знає, того ричання степової бестії. Вже на Росаві, на Переп'ятисті, на радах чув її голос, безголової.

Ні, не стримали курені. Гусарія звалюється скелею, торощить, важкої кінноти не стримає найхоробріша піхота. Трупом вкрились узгір'я. Васюринці відходять до греблі. Криловці подались. Батуринці котяться. Крила у гусарії за плечима шумлять.

А з тієї гори грають ляцькі піщалі. Ґенерал Арцішевський сам направляє.

— Віват гусарія!..

— Віват!!.

---

[1]) нагорлянники.

[2]) панцерні сорочки.

[3]) роди шабель.

[4]) бойові бубни.

[5]) роди польових гармат

[6]) рід бубнів.

Богун закрив лице долонями. Кричевський ходить по кімнаті. Він ніколи не втратить серця. Його час не прийшов, а коли прийде, стане стіною — зудариться, зіб'є або впаде сам, останнім. А Марс химерний.

— Відступати за ріку...

У вирла заглянув веселун. Може він таївся в посміху Ґанджі, в лукавому Воронченкові, все одно, веселун — — шерех, веселун — гаспид. „Така твоя воля — вперед! А от я хочу й буду я...

Лихоманка трясе.

— Чернь бунтується, батьку...

Богун застромив пірнача за пояса, підвівся. За ним всі, чиї полки ще в авксиліярних позиціях, у логовах. А замочок аж ходить від грому польських фальконетів Арцішевського; добре ціляє, псубрат, хоче збити гетьманську кватирю.

Небо сіре, налилось оливом.

Грізний день. Зловісний день. День Пилявців.

— Коня, Яненку!..

Замкові башточки тремтять, зі стелі сипеться глина, по сходах несуть ранених.

— — — Victoria Cosacorum... peracta... anno 1648...

На глум. Сатана притаївся. Геть, геть... Набати загули й тут. Довбиші прибігли. Шаблі у полковників у руках. Вірні біля вірних. Небо розпанахало марево, а хмари роздались, обважнілі оливом. Над річкою спалахнула пісня — Васюринці йшли в останню атаку.

Яненко підвів булана. Він бив копитами, шарпав наусами. Був південь 9 вересня 1648.

XLI

Душа хмарна, як цей день. День Пилявців, Господи. Із трясовиння, з багнища бредуть сірі, волокнисті тумани. Опар заслав поле, такий жовтавий, лихоманний, наче сама отрута. Й тільки де-неде — просвіти, як і в піднебессях, де кубляться, гудуть, мандрують безпересталі гнівом налиті хмари.

Тихіше, гнідий. Ще буде час басувати. Дай роздивитись, дай погадати. Ззаду буркотять, що старший спохмурнів, знаю, хотіли б потіхи, хотіли б доброго слова. Але говорити шкода, голуб'ята. Прийде день, прийде й бесіда. Поцейбіч, як зайняв — станули полки. Там за горбками, ще виблискує криця; хто ж то йде, Воронченку?

— Височанові йдуть, гуцули йдуть, батьку... Зновже з Качором Голинським, з Дрогомирецьким, з Чайковським подільські сотні... броварники, батьку, сідельники з Поточчини... Під Сатановом дали панам гарту...

Добре, Семене, добре Височане, порадував ти мене галицькою снагою. Виводь же їх, голубе туди, на той третій горбок, що проти греблі. Там сидіте, голуб'ята, в палісадах ждіте... Казав же я, ґанджуки, ґадимири: кожен щоб припас собі лопатку... Окопуйся в полі, куля не так скоро візьме в закопі... Земля тебе заслонить, меньше нашої віри вигине... Чиї ж це там розташувались, з возами?

— Переяславці й ніжинці, батьку... Під полковниками Федором Лободою й Прокопом Шумейком... З ними гармата, батьку, змийки й волкомейки... Лівобережці...

Добре дбайте, хлоп'ята. Лівобережні полки — лицарські полки. А під цим горбком, поміж вільхами — охотні полки, знаю — Донцеві, Петра Ґловацького, Герасима Яськовича. Ці нехай ждуть — покличу. За Ґловацьким, як за рідним братом, той не продасть. З тим на кінець світа підемо і повернемось. Нехай же корсунці з паном Мрозовицьким імпетують з лівого крила, нехай заманюють ляшву, не бійтесь, коли перейде річку... Тут їй наш Богун заступить дорогу... Що ж то там біліє, праворуч?

— За запорожськими курінями під паном кошовим і під гадяцьким полковником Кіндратом Бурляєм сермяжники окопались, батьку, це вже чернь підійшла з того боку...

Добре дбають, хлоп'ята. Заставте ж за ними кропив'янців, серденят моїх під паном полковником Джулаєм...

Гнідий не застоїться. Полем, полем, але ж і трясовина осьде, земля вгинається. На весну, мабуть, як розіллє Пилява, води підходять під сам замочок. Хвацько взяли запорожці ліворуч, хвацько відбиваються, не видно, як крутять веремію[1]), туман заслав. Од вітру вільхи гнуться. День же хмарний, а від гармат застелить димом усю кітловину.

Тимошеві подати вістовців, нехай не бариться з ордою. Лукавці, тільки і чекають, торгуватися почнуть. А хто ще там станув праворуч, учора не так було диспоновано? Га, тисячнику, куме Станиславе?

— Зм'яла гусарія Небабиних, ваша мосте, Небабині пішли брати дефіле через рукав Ікви, другі наступили, за вашим дозволом, охочекомонні й їх підпирають, алеж і добре секурують полтавці з паном Пушкарем, миргородці з

---

[1]) крутити веремію (давн. військ. термін) — зачіпна акція.

паном Гладким, кальничане з полковником ЙМ Остапом Гоголем... Їх завдання, ваша гетьманська мосте, відпирати доки можна буде атакування правого польського крила під реґіментарем Остророгом. Окопані в розлогому таборі боронитимуть переходу через річку з цього боку, коли не вдасться богунцям і морозенківцям стримати імпету на головну греблю...

— Добре, мості Кричевський, добре диспонуєш...

Ядра ж гудуть лядські. Б'ють з легкого наряду. Самі сміговниці й піщалі. Ядро невелике — півторафунтовики, зариваються не глибоко в землю.

— Добре дбайте, ваша мосте, сам Арцішевський закладає ґноти, тебе побачили...

— Застійте старшого, товариство!

Того не боятись, голуб'ята. Смерті огнепальної чи сіканої той не мине, хто її боїться. Втратити серце — це найстрашніше...

За річкою, от от над беріг виїдуть, в туман сповилися панські реґіменти. Сила ж їх окрутна. Триста тисяч буде як оком взяти. З заходу й з півночі виблискує. Там — праворуч Осіньский з ґвардією... Корсакова хоругва... Вишневецького компут... легка панцерна... в середині Заславський... Волинці з молодим Кисілем... Краківський полк... важка панцерна... кірасієри... німецькі райтари... Де ж наш Франкгайм?..

Відстоює переправи, батьку, ген там, за млином... Секурувати Франкгайма. Наш друґ наш побратим. З ним ні Болт, ні Монтґомері, ні Корфф не зрівняються. Вони — жолдаки, Франкгайм не лиш запорожський хліб їсть, але й душею наш... хто ж там далі у сріблених доспіхах?..

Любомирський з легкою панською їздою... Добре їздне військо[1]) у ляхів... Тарновський, Оссолінський, Кушель, Халенський... піхоти, видать таки мало... На ліве крило подають диспозицію, бачите: пішли вістовці... малинові прапорці рушили — гусарія, гусарія... Атакуватимуть пана Мрозовицького нашого... Гусарія Конецьпольського. Це жовтодзьоб, тому не зрівнятись із покійним батьком... Але славно йде гусарія... Взялись з Морозенком! Не гнуться корсунці... Пана Данила Нечая пустіте на праве крило! Секурувати Морозенка! Мерщій секурувати! Добре дбає Морозенко! Кріпше їх, пеських синів! Розгортайте лінію.. Передайте: нехай пан Чорнота секурує з обозу...

— Ваша мосте старший, чернь тратить серце.

Яка чернь, мості Виговський?.. Гребельку треба боронити... Тую чернь як розпарю, тієї черні не настачу духа...

— Плачуть могильники, вдарились об землю косарі, луківники... боса сірома, батьку... була битна... неодин ще зпід Жовтих Вод ішов... Під Корсунем доказував... Упали духом, батьку... Кажуть: тієї сили ніколи не зломимо. Кажуть, (такі вже теж є): як передамось не така буде нам кара... Помилують... Не кролевенята, то новий король, добрий пан, милостивий пан помилує... А то шемріння конфідентів між сироматнею, між поспільством... перекуплюють... намовляють... Вашу мость хочуть зв'язати... Буде пільга, гадають...

Проклята чернь. Прокляте кочовниччя, бродниччя, дейнеччя. Тії не сіють, не жнуть. Тії тільки в вікторіях високі серцем, а коли біда — падає їм серце. Тая чернь — то як Люциферова тінь за мною, Господи. Тая спокуса, тая неволя, теє нещастя. То чернь мою фортуну підкосить. Як і інших підкошувала. Як усіх тих, хто в цій стороні, не схотів невольником стати. Хто посмів...

Де ж те гидомирря, де ж те чорнокруччя?..

Така її чорна душа. Кривоносової братії. Поки світить фортуна, поки дуван є де дуванити, оксамити дерти на онуччя, шляхтянок волочити за коси — доти їх відваги. Мості Кричевський — вішай! Першого, кого зарвеш, гунцвота, першого з ряду, не питай, чи винний, чи каятиметься, чи невинний... Нема часу милосердя мати над ними. Над маткою отчизною, над вірою нашою благочестивою не має ніхто милосердя, азали ж мати нам милосердя над власним плюгавством і нікчемністю? Підперти тую чернь прилучанами... полковника Тимофія Носача вислати... нехай стане за сироматнею... молойців, що найдебеліших післати, нехай розгорнуть ряди, та шаблями, та шаблями... А ззаду по п'ять мушкетерів на кожну гільтяйську тисячу... По одній змиці викотити... Підогнати їх, випарити їм гузно дробовиням... ядрами вдарити... Вішати що десятого, на першій груші... рубати на місці... На милосердя нема часу, нема дозвілля... Шкода говорити...

Може серце й обіллється кров'ю. Чи раз обливалось. Кожного брата обійняв би, притулив би до грудей, атжеж ми всі одного ребеса, одного племені...

Важкий рік дав ти нам, Господи. Чорний рік. Сарана тучами, поїла лани-засіви. Мор вийшов на людей, мало ж гарби повезли на той бік? Мало ж Яремині оправці загатили трупом криниць? Мало ж Марс викосив? Лядиною й ло-

пушшям поросли руїни, погар димиться й досі, чорні шляхи, криваві шляхи... Але хіба ясні шляхи туди, де волю здобувають? Знав я те, Господи, що не по легку славу вийду. По труд і вар[1]), по кров і погар.

*

Костями ж тучніє земля наша. Зоруть тії перелоги, тії роздолля плугатарі, не ми, не ми — а той залізний засів зійде таки колись: воля буде Роксолянії, всьому народові козакоукраїнському. Може тоді й згадають раба божого Богдана-Зиновія. Мав же тоді вибірати між нікчемністю й ганьбою, а хоробрістю й честю, вибрав теє, що все життя своє вибірав... І в диму Цецори й в громі Охматівських гармат і в турецьких кайданах... Міг же тоді поцілувати Коран і прийняти н а м а з, але не прийняв. В християнській благочестивій вірі народився, в ній і умру, за неї душу положу...

Дим, дим заслав очі. Кусючий, ядучий той дим. Гармата Арцішевського б'є. Імпетують ляхи. Як там, тисяцький, пане Кричевський?.. Важко боронити берега?.. Натискають ляхи... переходять річку... вплав, гунцвоти переходять кінським і людським трупом гатять багно... Не втримати нам цього берега, мостіпанове... Шкода людської волі й снаги... Бийте ретіраду, мості панцерні... Нехай відступає батько Бурляй... Не дасть ради старий Кіндрат. Нехай же не губить козацького квіту... Нехай відступає... Секуруйте полковника Ґанджу, отамання... Тую Іркліївську сотню йому на відсіч... Насіли на полковника кляті пани. Корсакова хоругва, що перейшла річку...

— Не дається Ґанджа, батьку...

Не дається козак. Добрий же козак, славний же Іван мій Ґанджа. Бачите: сережки співають йому в вусі, а кров уже тече по скрані, зпід шапки... Ще чаплине перо мигтить... Розсік домахою гусарина... Спішені підскочили до нього. Виривайся з конем, Ґанджо... Відбий ще домахою собачу кість...

— Сам Корсак наїзжає на нього... Добрий порубіжник... Добрий сікач...

За тобою, Ґанджо, архистратига бачу з голубиними крилами. Застає тебе мечем, полковнику Ґанджо. Не хочеш відступати, сам-один, як колись сотник Хмельницький під Цецорою, відбиваєшся від ворога. Вже кінь не вискочить з трупу. Мов змиї, літають панські жовті рукави.

---

[1]) (старов.) шквар, спекота.

Дуба знявся дебелий кінь... Розірвав Корсак бармицю й дротяний юшман...

— Ззаду напирає на Ґанджу другий... і третій...

— Аркан уже над Ґанджею свиснув...

Схилив голову Ґанджа. Домаха випала з кволої руки. Архистратиг підхопив його, як схилився у сідлі. Згорнув йому руки в наруччях і зарукав'ях залізних. Відходить від нас ще один знатний ремісник залізного діла. Обняв його добрий архистратиг, підніс із сідла й з собою узяв, д'горі, д'горі з ним летить... Химерний ти був політик, полковнику Ґанджо, нераз матлярив і слухав, що тобі кволі серцем шепочуть до вуха, але знатний ти був воїн і лицар над лицарями, такого не скоро Українонька забуде. Вічную ж пам'ять дай, Господи, його душі. Зволь йому, земному полковникові ратником ополчення твойого небесного стати, славити ім'я Твоє, Боже вірних, там, у піднебессях, між братерством голубиним...

Відступив Бурляй, шкодує братії. Ґвардія Осінського напирає на вали. Тріщать уже палісади, штурмом ідуть, спішившись, пани.

Ломиться козацька сила. Так засмутила усіх загибель славного Ґанджі. Нетеряйте серця, голуб'ята...

— Куди ви, батьку?..

— Вашамосте гетьмане, пане наш, старший, бережіться...

Дим застилає очі. Ледви що видно. Тучами, сараною лізуть ляхи. Реґімент за реґіментом, хоругва за хоругвою. Грають сурмоньки, тулумбаси б'ють... Радіє ляшва. Як там віватують. Филоне Джулаю, брате мій, друже-соколе, відсади старого Бурляя. Протримайся, поки сила. Тих ґанджуків, собачих дітей потисни, ще трохи, брате Джулаю... Ведмедівці, Дядьковці, Левушівці, Іванівці — голуб'ята мої сизі Запорожці, добре дбайте діти! Попід цю гірку підойдіть, хлоп'ята, привітайте їх оливом. Одні окопуються, другі нехай б'ють... Батуринці й Шкуратівці знялись із шанців... Не сила... знаю... Відступайте, хлоп'ята... На підмогу полковникові Джулаєві. Щоб не зламали нам правого крила... Пильнуйте, щоб не зайшли зза гірки... Мості куме Кричевський, які вісті?.. Нічого, це не для мене лита куля... Мойого часу вони не вгадають, псубрати...

— Важка фатиґа[1]), пане старший... збивають нас з поля... Ледви стоїмо... три рази здобували шанці... Пан Моро-

[1]) (давн. військ. термін) — сутичка.

зенко добре секурує... Пан Нечай не гнеться... Пан Чорнота не дає обозу... Але голова коло голови лягає наша... Сила панська окрутна, батьку... Добірна їзда...

— Лівобережці відсаджують з берега, батьку... але й там не сила...

— Ґловацький знявся з охотними... ретірада, батьку... Не десперуйте, отаманя. Фортуна воєнна змінна. Марс і той химерніший. Моя голова за всі ваші голови, діти мої... Хто там насідає на Морозенка?

— Зацвіліховський, ваша мосте... легкі панцерні й драгунія...

Зацвіліховський... Вишневецький... Тишкевич... нашого племени, українська кров, а гадючою сукровицею стала. Так то тішитимуться з нашого нещастя. Так то помагатимуть, прокляті, нас в'язати, колесувати, кліщами нам серце виривати. Своє затруїли, а наше, що вірою скипіло, що кривавиться за матку-вітчизну, хочуть видерти. Не вирвете, юдаші, псубрати. Головою коло голови, осьде, в цьому трясовинні, над цією річкою ляжемо, нашої ганьби не діждете. Вістовця до Морозенка — нехай з останньої сили дає відсіч. Переяславців надішлю йому... Зацвіліховського живим брати, песького сина... І Забузький — гадюр між ними... Що ж, пане брате, помогла тобі твоя зрада?.. Може вже про гетьманську булаву мрієш? Може вже обіцяли тобі тую заплату за те, що братів продав?..

— Важкий день дався нам, батьку, кривавий день... день в вітрах і в туманах. Хмарний день, день Пилявців.

Сокруши ж главу змиєву, святий Юрію...

І Виговський і Зорка й Кричевський і Креховецький — нахмурені. Де ж так Тиміш бариться? Може взяв його Піріс-Аґа на шнур? В цей важкий день кожна хвилина — нова вість, нова згризота. Хіба ж дивуватись пані Олені, чому на чолі лягають смужки, все нові, все глибші, а на скронях щоразу сивіший волос?..

П'ядь за п'яддю боронять морозенківці й нечаївці. Голуб Богун зняв своїх вінничан, залізною вийшов стіною над берег, три рази брався проломити її Зацвіліховський і не здолав. Там тієї крови християн пролито що не міра. Стікає вже баговинним берегом у ріку і тече разом із ліниивим струмом. Понесе Пилява тую кров козацьку й ляцьку до Бога, а Бог до Чорного моря. Носило воно тую кров нераз. І поти носитиме, поки до Страшного Суду: чия буде отся сторона, наша, чи їхня? Ще інакше — нічия, чи наша. В цих простір'ях, де свистіли споконвіку стріли й шаблі,

де дудніли коні Золотої Орди, де скородили списами степ ягайлонська гусарія таки осяде осадчий-плугатар... Хіба не відправляв я після Корсуня гречкосіїв з окружних куп, щоб ішли орати-сіяти, косити-жати? Їхнє це діло, не з війни їм, як Золотій Орді вічно жити... Але хотіли ви, кролевенята, пролити християнську кров, то показали й ми вам, що воєнним ремеслом вміємо труднитись. Рало на шаблю, щоб знов стала ралом...

— Скажеш знов лиху новину, мості Кричевський?

— На руках свойого полковника, Івана Нечая винесли з окопів, а брат його Данило, сам — один із шаблею пробився... Не сила втримати північного шанця, ваша мосте Богдане, сурмимо ретіраду корсунцям... Відходять під гірку, там їх перечесали так, що страшно й глянути...

Давній наш народ, український народ, не старається так про золото як про свободу. Поки буде людна, казав колись Потоцький, тая Україна, завжди буде інтриґувати проти польської корони. Це не інтриґа, це свята війна. Бо в свободі жити і в свободі вмерти прагнемо. Бо мила нам вітчизна, вельми солодка нам, але ще солодша свобода.

Не зготуєте собі легкого тріумфу, панове реґіментарі.

Що там з півночі вилискує, на тій переправі, мості Креховецький?.. Чи не нові секурси йдуть до пеських братів?..

Зійду з коня, шаблю взявши до рук. При браттях моїх хочу жити, хочу й умерти.

Звідки ж то вістовець такий?..

— Мості гетьмане, з правого крила ознаймують тобі радісно: полковник Максим Кривоніс тягне з офіцерами своїми Кошкою, Гирею, Диком... Вже січуться на переправі з панами Перебийносові молойці... шіснацять тисяч тягне нас секурувати...

Кривоніс, Кривоніс... Радий мені був всадити ґанжара в серце. Гаспид-шкот. Нерівний муж. Кочовик, гидомир, дейнека, бродник. Ґенерал черні. Чортів ґенерал... Може по юдину зраду приїхав? Може насміятись з нашої недолі? Данайських дарів боюсь...

А ті у віссоні й у пурпурі виходять із туману. Віватують: на вікторію, на погибель хамству... Чи не завчасно, мості мої, панове кролевенята?

Хоч за деспект собі почитують, сходити з коня, в пішій лаві б'ються панянські хоругви Корсака й Осінського. Козацькі шанці здобуто. Морозенко відступає. Богун у конфузії. Тримає тільки Чорнота. Гори трупа на возах. Ще має козацька хоругва. На голові у Богуна Зацвіліховський

з драґунією. Франкгаймові секурують. Ґловацький авансує з охотними полками. Імпетують знов. Кварцяні й важкі панцерні, в четверте імпетує Домінік Заславський на обозного Чорноту... Виє чернь... стратять же серце Богунові до решти?.. Відсадити, в останнє секурувати лівобережцями... Дим і згар... все заслало... Іржать коні... січа...

— Ваша гетьманська мосте, просимо — збережіть себе... вже на цей пагірок імпетує гусарія...

— Страшне нещастя на нашу голову, ваша мосте...

— — — — — — — — —

— Боже! Вірю в Твою милість і до неї прибігаю. Прошу Тебе за цю сторону, за цю націю мою. Маю ворогів, маю й друзів. Кажуть одні, що Тобою, Богом даний, другі з гноєм мене мішають. Але ті — пил і черва, світлості не можуть взріти. Може зумію їм простити, може й ні. Але не за себе просю, Господи. В цьому диму, в цьому пеклі земному націю мою сохрани, Господи, яко же твойого Сходу Єгипет, млеком і молоком текучий, важко так і несправедливо нещастями й лихоліттями навіщений. Про це вічно проситиму як і нині просю, так і по мойому сконі. Дай цій нації вікторію над супостатом, дай їй свободу в цьому світі. Бо тая нація Твоя, на окраїнах християнських вірна від віків Твоя дщерь. Бо вона Тебе не покинула й не зрадила і не забула, бо вона щит Твій і передмур'я Твоє, Господи. І коли мені нині не ощаджуєш важкої проби, ощади її у фортуні і в недолі, та не ощаджуй своєї милості і Твойого над нею смотріння. Нехай же буде воля Твоя, яко на небесі, так і на землі...

XLII

Гетьманський драгоман Кульчицький притьмом втягнув голову в плечі. Пролітало ядро, добрий фунтовик. Юрій Ґедеон Рославець аж зареготався. „Ціла голова, мості товаришу?.. Взяли, либонь, ляцькі пушкарі тебе на ціль... Гляди, бо от-от голови не схорониш..."

Кульчицький, добрий товмач, зате кепський воїн: на лихо ж товктись канцеляристам у полі? „Але підождіть — крикнув Зорка, весь посічений шротовинням, ще й ви зсядете з ваших меринів, панове підписки, та й підете з шаблею в закопи!.."

В рику фальконетів затерявся Зорчин голос. Котилась громовиця.

Канцелярія, на задах морозенківського полку, куди

під'їхав сам пан Богдан, била ретіраду до вільшаника, під пагірок. І нечаївці, що прийшли відсадити Морозенка, не змогли оборонити шанців. Спішена драґунія Чорного, підперта голендерами, роз'юшено вдарила під прикриттям гармат. Козаків збивали з поля. Вінничане з Богуном, по мужественній відсічі, таки вгнулись. Поуз Рославця прочвалував Богунів син, з закривавленим лицем, в погнутому панцері — мчав до гетьмана по відсіч. Набати вили. „Гребельку здадуть, якби не шикували — не перешиковували — зітхнув старий сотник з богуславської сотні, він присів з перебитою ногою й зтиха позойкував — не сила, не наша сила..."

Ядро за ядром запорювалось у землю, котре не попавши, котре трапивши в людський і комонний мотлох; вивертало мужів, розпанахувало брюха коням і вились люди з одірваними ногами, з викаряченими від болю вирлами, дерли пазурами землю й димились кінські ґелюхи...

Не видно було, в якій фатизі було праве крило — все заволікав дим і ядучий, жовтастий опар з хлані, але й там, під намісництвом Бурлая либонь не сила було триматись. Тут, на лівому крилі, ще мужественно сиділи Чорнотині в таборі: ляхи не могли проломити його, взяли тільки перші два ряди возів, скованих ланцами. Але покотились і корсунці, зломані їздним важким військом; гори кінського й людського труп'я залишаючи на шанцях, з боєм відступали до пагірків...

— Горе, горе — позойкував сотник на землі, добре вам, що ви то на конях, мене ж, каліку, ніхто не забере...

Обкурені, в роздертих жупанах з мушкетами, ще бігли морозенківці, втративши серце. Здаля бачив Рославець, як над пішою купою звівся дибки кінь і полковник Мрозовицький, (пізнавали його по малиновому шлику), хрипло вигукуючи, завертав тих, які затрясли штанями. В тумані й кипоті люди губили шик, тратили голови, мало хто знав, де саме ворог. Тільки дзвінкий голос срібних сурем і віватування щоразу близшали. Пани вже перейшли річку, вийшли на цей берег, здобули греблю, на цілій лінії глухо обвіщали козацькі набати відступ.

— Майстроньку, ви ж це?..

Піший корсунець, що біг з купою, важко дихаючи, кидаючи геть від себе важкі мушкети й вилки, перевів духа.

— Веремія, мості маґістре... нехай Бог милує... Найгірший рекгедіц... то ж пізнав Транквіліонус Римша Марсо-

ву охоту... до самої смертоньки зарекстися б... Мужества мойого й так не оцінять...

Римша плакав ревними сльозами. Плакав, мов дитина. Але не зо страху, бо таки був у доброму вогні, а з гніву. Аж трясся, аж хапав себе руками за голову.

— То невже таки дамося отак, пресобачим панам, маґістре? Невже таки й покотимось?..

По зм'ятій, поритій ядрами отаві тісними шерегами йшли на лінію хмурі, охотні сотні Ґловацького. Сам полковник вів їх, зійшовши з коня. З пагірків збігали охотники, приведені Височаном, заходили за полк Ґловацького. Рославець ще не бачив таких: чорняві, височенні, велити, в кожушках і червоних штанях, із бартками й містерно різьбленими рушницями, йшли гуцули, відсіч панові Богданові з Карпатських гір. Дударі грали їм на дудах, ішли, мов на весілля, леґіні, а клином за ними, непроглядною купою валило Височанове поспільство знад Дністра й Покуття.

— Звичайна то річ, під'їхав до Рославця тонкоусий Самійло Зорка, гетьманський підписок; фортуна змінна, а будеш бачити, вашмосте, що Марс не погнівався з нами...

— Ляжемо, товариство, а не посоромимось — над'їхав Морозенко, виринув з туману на білому фарі (забито вже три під ним), з-під шлика аж мокре, вщерть чорне обличчя, тільки ще грають молоді очі, не гаснути їм — тільки витхність, діти мої, тільки перемініть руку — — —

— З Морозенком умремо!..

вигукнув Римша, але полковник вже мчав далі. Від Чорноти бігли вістовці: трудно вже стояти, вже на п'ятому ряді січа, беруться ляхи; Богун вистріляв останні патрони в закопі, що під вільшаником — просив секурсу; там Нечаївці стримували грудьми гусарію...

Набати гули.

Польська піхота, прорвавшись на греблю, відбігала в боки й стрибала в опустілі шанці, греблею ж прорвалась їзда — бачив Рославець — найвибираніша з сенаторських і панянських хоругов. Навіть проти того блідого сонця, зовсім заволоченого хмарами яскріли, палали нагрудні зерцала, срібні заборола шишаків, мигтіли барвисті крила за плечима у вершників, фуркотіли багрові прапорці... Реґіментар показував на пилявецький замочок. Прорвуться хіба й ці, розколять до решти лінію, зіб'ють із усього поля...

Набати гули.

І раптом стало тихо.

В молодому березнячку, де притулились братія з розірваної канцелярії, (одна чеатина була біля гетьмана, на сусідньому пагірку) ,а між ними й Рославець, посипалось дрібне листя. Щойно смальнула сюди ляцька бомба. І всі, кого лиш бачив Рославець довкруги себе, заніміли. Але либонь не від тієї бомби. Знімовніло знечев'я усе поле. Низько — низько постелились дими й тумани. Стало видніше. Поле посвітліло, хмари швидко-швидко розсувались, кублились, роздавались. Завмер десь у польських горлах триюмфальний рик.

Наусами не дзвеніли коні. Так і потах у закопах і в полісадах дзявкіт криці, що зайшла на крицю. Круто осадив коня вістовець з правого крила, з-під Бурляєвого пірнача, молодий, стріп'ями колету лиш прикритий, у бою вщерть посічений Михайло Стеткевич. Застиг чорнокрилець, ширяючи над бойовищем.

Рославець глянув праворуч. Із заплющеними очима, зовсім недалеко від нього, в оточенні панцерних, кінно стояв пан Богдан-Зиновій. Як не спостеріг його чвалу. Либонь щолиш з'їхав із пагірка.

В цій чорній опанчі бачив його вчора, той самий вишневий жупан і так важко сидів вершник у сідлі, зовсім простий вершник, не блиснув би за поясом гетьманський шестопер. Страшно загострилось, та і схудло його обличчя, аж зсіріло, кам'яне, запале. З очима, накритими важкими повіками видавався мертвим, аж лячним. Ворушив устами, може й молився. Може й важив, зсунувши над орлім, гострим носом густі брови. Міг видаватись не лиш Рославцеві людиною в одчаю, в останній ницості, в сумніві, що розпанахував груди, шматував серце, труїв мозок. Може хотів би припасти цим землистим лицем з закритими, мертвими очима до землі й не хотіти нічого — тільки смерті, тільки забуття. Рославцеві здалося, що над ним, разом із крицевими хмарами, що зударялись беззгучно там, у піднебессі, минаються тисячі літ. А це була одна, найкоротша мить. Хмельницький відкрив очі. Засвітився. Озирнув усіх — тих, що були біля нього й оподалік, далі, ще дальше — скрізь — у вільшанику, на пагірках, в диму, у шанцях, на возах, у таборі... кінних, піших... Посміхнувся. І зійшов з коня. Узяв до руки шаблю.

Тоді не знав і Рославець, коли й він опинився в лаві й звідусіль ішли, бігли лави і купи і люди й обпалені обличчя коло нього й чорні гриви гуцулів і м'ята отава під постолом і брязк бердиша і пошум гетьманської корогви і гу-

дючість тулумбасів і літавр і худі в'язи якогось хлоп'яти, що бігло, рвалось наперед й вереск Римші, який взявся звідкись побіч і біг з ним і храп здибленого коня і швидкий віддих мовчазних людей за ним і напереді крик і далі — по всьому полі, що осялось, розриваючи опар, рокіт і гул морської, сивої хвилі...

Старий корсунець зосереджено обривав патрони з берендійки, що висіла через плече, набивав довге дуло мушкету. Гуцул широкої кості, з чорним чубом, що прилип до спітнілого чола, знімав свистючий топір... Донець, з кучмою волосся під шапкою з позументом, із скуйовдженою бородою біг з ґанджаром у зубах, сказав би хто — реготався, так вишкірився... гехкав тучний запорожець шаблею тнучи з плеча... мигтів шолом німецького райтара — вузьке, щуряче обличчя, обросле сірою щитиною... рапіра висовгувалась, мов жало...

Ґанджари, бердиші, коси, контарі, протазани, сулиці, ратища в мигтінні, у свистінні безжальної криці... кинувся котрийсь до коня, повис на узді, роздер узду й кінь захропів, зайшовся піною... за ногу в стремені шарпнула чиясь рука... вершник завив і гримотом залізного одіння падав-падав на землю... вирла зайшли кров'ю... Страшно крикнув юнак у злотоглаві й з рота йому зринув струм крови... нога наступила на м'яке... побігли далі... вперед, лиш вперед... де батько, де старший? Вже на греблі старший... дзвякнув розірваний плат броні... змеркло зерцало... метнулись угору руки — хтось з вогняним зівом рани покотився з окопу... золото-золото... рубай панську кість... нанашку... Кирдею, Силуяне, Мокію... бий панське ребесо!..

І поряд: без шапки, в чорній броні, одноокий Кричевський. Здалека майнув Стеткевич... малиновий шлик Морозенка... ще тільки голендери бороняться, батьку... втікають пани... матері їх ковінька... бий, бий, бий!.. За греблею вже січуться... в обозі, мокрий же лоб, Максиме...

Там, за греблею, на тому березі:

вплав перейшли, на греблю не могли вже вдертись, Морозенкові корсунці, Нечаєві кальничани, Богунові вінничане, купи Ґловацького, Височана, Яськевича, компанії Франкгайма...

Порвані крила гусарії, погублені ратища, ще свист шабель, ще мигтіння срібних бармиць і наручів... Коні грудьми зударились в груди — козацькі тарпани з панськими аргамаками й фарами, з решмами на чолах, садженими сардонами й аспісами, змокрілі від піни кінські клуби, накри-

ті леопардовими шкурами, відкинувши зламані мечі, вершники схопились голіруч за горла, завив гусарин, упавши у твань, під копита, Морозенкова шабля полощеться в віхолі, а рубає навпіл пан не встигає й зойкнути — секурує Данило Нечай, а з ліска на оболоння, де збіглись, дико іржучи коні, без вершників, туди вниз, до трясовиння довгим, мерехтливим ланцюгом мчать нові навздогін — Перебийносові молойці...

— Алла! Алла!..

Рославець обперся об розчімхану вербу, над самою річкою, вже потойбіч. Осідав, ноги підгинались, бачив світ мерклим, так гудючо обважніла нараз голова. В тумульті його смальнув котрийсь із ляхів важким буздиганом. „Але вмірати не час, не час..."

— Певно, що не час — у такій іграшці, у такій фатизі, маґістроньку Римшо...

Римша знов узявся біля нього, гунцвот — маґістр посміхнувся, але через імлу, через димучу завісу — як же там, майстроньку Римшо, як же там...

А Римша волочив його на собі, далі від бойовища, на берег, на м'яку осоку, там він все одно не потрібний, бо вікторія і так вже вікторія...

І пестив його, як дитя, почорнілими від пороху руками, зчорнілий сам на виду, з закопу, з веремії на греблі, з ізручного бою з панами.

— Сам старший, сам пан Богдан повів. За віру, за націю — сказав. Не ляхам, а нам вікторія. Стратили серце пани. Як ударили ми на гребельку, так і луснули панцерні, мов горішок, маґістроньку. Що найвибираніші — Краківський і Сендомирський полки... Сенюту стягнено з коня... Тарновського — гадюра вбито... в ставах топляться... кінники здаються пішим...

Місріґілинч — єгипетський меч, заяснів у Тугай-Бея. Шепшар — у правиці Пірім-Аґи. Контар — у руці Тимоша Хмельницького, гетьманського намісника при орді. Алла, алла — йде орда. З Перебийносовими зайшла з того боку панів і на лугах між греблею й ставками крешуть панів, секуруючи Морозенка й Нечая.

— Алла, алла!..

Місріґілинч висвічує здаля. В зливі кривих шабель синіє це поле. Татарські місюрки, дротян юшмани поряд з козацькими шликами. Навздогін панам, поки ніч Поки ще сіріє день, задимлений день Пилявців.

Рославець, на руках у Римші заплющив очі. Римша аж знімовнів, такий бо блідий, такий кволий був його маґістр. Але Рославець — так і видно було в вечірньому присмерку, посміхнувся. В цій сонності, в такій дрімоті, чорніючій, як усе це пилявецьке поле, навістило його таке солодке маріння. Із світючим лицем схилявся над ним святий Юрій-Тріумфатор, патрон цього війська, їздного й пішого. Його ж це була вікторія, його перемога.

XLIII

Сніговий араб Домініка Заславського, забрьоханий лепом по самі вуха, заіржав, звиваючись на диби. Яспісова збруя загорілась у козацьких ясах, що греміли там, за баговинням. Тремтіла ніч. Майнуло бряскле й напучнявіле, мов бліде тісто, обличчя Заславського. Губа йому тряслася.

— Вашецю Корсаку, що собі мислите?..

— Реґіментарю, чи не бачите, щосьте за ганьбу вчинили?..

Й у цього гусарського ротмістра, що виринув із димучої теміні, тряслась губа, а над нею колючий вус. З-під шолома, аж до щелепи чорнів кривавий вистіг від шаблі.

— Ротмістр Мінор мав наказ відвести війська до Константинова, — пискливо вищав князь Домінік; я нічого не знаю, я здав команду Вишневецькому... Остророга питайтесь... чому я? Мій Боже, о, Ісусові рани... чому ж я?.. Шукайте Конецьпольського... Мінор має вивести все військо... О, Господи...

— Яке військо, де там, до дідька, військо?..

— Ганьба, ганьба!..

Корсак схопив князевого араба за узду, хотів затримати, але його смальнули шестопером по зап'ястю, добре, що охоронила шкурятяна рукавиця; з теміні люто викарячились на нього вельбучні панські вирла; ззаду горіло від пожежі й козацької яси... Матер Деї, що діється?.. Білий араб застогнав, князь Домінік ще мав силу стиснути його острогами й зчез у теміні, а за ним помчали по топкому полю темні тіні почоту. Корсак вирвав шаблю з піхви: скурві сини, штанотруси, дам же я вам, але брат Домінік, бліднучи від порани, показав на видми, що височились біля Силявської греблі. Звідти мчали, на плечі Корсаковим недобиткам, мовчазні вершники в гостроверхих шапках.

— Піріс Аґа, мості ротмістре... а там Кривоніс... а там болото...

І в'янучі уста єзуїта зашелевіли:

— Під Твою милість прибігаємо...

Цей худенький єзуїт, що весь день, учора й цю ніч так хоробро бився поряд з Корсаком, тепер знітився. Він вже не мав снаги. Він вже схилявся, мов квола лозина, до луки сідла й безкровими руками зслоняв обв'язану голову. „Тож ротмістр Мінор обвалився на константинівському мосту, а Яреми немає!.. втік... і Конецьпольський втік... а там баговиння вислане гусарським трупом... білі хоруговки, мов платки рож... Піріс-Аґа... а що ж з полками Осташевського? Та ж вони ще боронили силявської греблі?.. Ех... Матер Деї... все пропало... пропало..."

Темінь в'ялилась ядучим димом; з баговиння гостро війнуло сопухом стоячої води; жалісно іржали коні, стогнали люди; а за плечима палала заграва.

— Брате Домініку, це ж кінець! Зойкнув Корсак: продали нашу Польонію, за Бакха й Цереру продали...

Ще майнули обличчя останніх жовнірів, сірі й злобні, як ця ядучість диму, що стелилась полем, ще гаснув у теміні Домініків шепіт, ще йшли, смертно потомлені коні, ув'язаючи в лепі, а ззаду впала свистюча шквиря татарських шабель. І все накрила пелехата опанча — ніч. Тільки де-не-де ще мигтіли високі зорі.

— — — — — — — — —

— А ти, Мацьку, грай! А ти, Мацьку наставляй спиняку! Ще від панських нагаїв не вигоїлась, а ще тобі козаки поправлять, вихрестять на благочестивого. А ти, Мацьку, личаку, ти, сермяжино, хлопська душе, двох шкур не маєш, а одну, як і всі хами й добре вигарбовану: ні дощу, ні морозу не боїться, а що там вже панського гарапника?..

— До кого ти так, чоловіче?.. — спитав Корсак не підіймаючи голови. Це бубоніння його пробудило.

— До себе, мості пане мій, а до кого ж? А тепер, коли ти вичуняв, то до тебе говоритиму...

Корсак пізнав його. Цей Мацько либонь стрічався йому, плутаючись перед конем, люблинський хлоп з ланової піхоти Любомирського. Світало. Й підвівшись на ліктю, Корсак побачив, що він лежить у ямі, вирваній, мабуть, ядром, під вербою, а довкруги трясовиння й кущі остреця й тихі вільхи над зрадливою зеленявою А біля нього сидів той лановий піхотинець, білявий чоловік з рідкою борідкою, перемотував онучі, зав'язував постоли на ногах і мовив до себе.

На гостролистих вербах тремтіла роса, світанок ще меркс глядівся в чорну воду.

— Де реґіменти, де коронне рушення?..

Голос Корсака хрипко порвав мряку. Ротмістр ще маячив.

— Реґіменти? Рушення? (Мацько весело глипнув на офіцера) Під мостом, у Случі, рибам на обід, мості мій пане! А ще: на пилявецькій греблі, труп біля трупа, а в силявському багні, гай-гай, з кіньми, зо збруєю, з кульбаками, з ратищами. Бачив ти, як утікали? Шатра кидали, вози з добром, що кажу тобі — найдорозші шуби зривали з плеча, гатили багно, але де там, з кіньми западались, а хто ноги визволив зі стремен, пішака садив, та де там, о рани Божі! Почманіли, чуби ставали дуба, той гукає: стій! Завернути хоче... А другий, помовчи, кричить, скурчибику, ще тобі мало? Погубили всі полки наші реґіментарі, ясний перун їх би вразив! Задерли поли, все залишили, гундсвоти: дівки і шатра, соболі й золоті миси, челядь і срібні панцері... Утікали, пресучі синове, куди очі глядять! Першими утікали, я сам бачив, ясний перун, в хлопському кобеняку утікав пан Вишневецький!.. Не висікли їх козаки! Нас сікли — Мацько аж встав — нас пражили, бо ми як вийшли дурнями, ясний перун, то й дурнями стояли, тільки роззявили рота, як то панство наше киває п'ятами... А так нам, а так нам, йолопам!..

Корсак слухав його, узявши в руки голову. Язиком воложив смажні уста. Світало і цей краєвид, що його бачив із ями, зза верби, ставав ще сумнішим, ще пустельнішим. На куп'ю сіріли трупи гусарії. Відламки ратищ, мушкети, рогатини стирчали в грузкому багні. Щось червоніло, прибившись до вільхи: це виплив з мулу кінник, у барвах Вишневецького й кирея зачіпалась об коріння, мерляк лежав горізнач, з лицем, чорним від лепу.

— Так то паноньку...

Мацько стояв, голомозий, присадкуватий. Приглядався Корсакові з глузливим усміхом. Не сказав, що вчора приволік його порубаного і постреляного з поля, сюди, в цю яму. Тут і ховався при ньому, непритомному. Вже те й забув.

— Пригріє сонце, розпарить болото, засмердить тоді труп... А може панська білокість не смердить? Ого, смердить, як і мужицька. Там, на тому світі усі рівні, до ясного перуна. Що панові, те й хлопові. Не так як тут: одне панові, а друге, собаче хлопові. Пана заб'єш, то повиснеш, а

— хлопа, то тільки півкопи грошей. За панського сокола й то більше жадають. Я, бач, у Красницькому лісі сидів за смоляра... Знаю те право. Але там, у Пана Бога інакше судять...

Він туго стягнув ремінем свою сіру сермягу. Від багнищ тягнула волога. На Корсаковому панцері заруділи росинки. Сонце вже горіло в тумані.

— То, паночку, не козацька війна...

Мацько добув з кишені сухаря, відломив, дав шматок Корсакові. Але ротмістр не міг їсти. Його щелепу зводив гудючий біль.

— То, паночку, наша війна — хлопська. Це мені, як ясний перун, блиснуло. Й не мені одному, паночку. Коли стояли ми на пилявських греблях, тоді нам у лобі засвітало. Коли тріщала панська білокість, а мужицька твердіша ж. Трісне так і ця Корона, що хлопам передсінком пекла, все одно — католик ти, чи схизматик...

— Помовчи ти...

Мацько подивився на Корсака, прижмурив очиці.

— Авжеж — не любо слухати. Правду не всі люблять.

— Знаєш хіба, хлопе, де правда?..

Біль застав Корсакові світ. Був би, коли б міг, порвався на того каправого.

— Знаю, на рани Божі, знаю...

І каправий Мацько, прислонив долонею хитрющі очі. Гало сонця вже викотилось над пилявською стороною. Там бурхали обози, гуди; вставав день. Мацько вхопився ручищами за верб'яне вервення, виступив на рівне. Ще озирнувся:

— Будь же мені здоровий, ваша мосте... скажи панам, у Короні (він зареготався), що нас таких більше буде... До Хмельницького ідемо!..

І не поспішаючи, подався геть.

Корсак нахилився над водою, хотів змити обличчя, хотів пити. Але сахнувся. Вода була кармазинова, від крови.

XLIV

Пишно виїздив Морозенко цього золотого полудня, та ж, немов, радіючи, вперве за ці два тижні, септемрій осяявся так лагідно. Ткалось сріблясто бабине літо, дзвеніла чиста голубінь і синню світилась палахка парча Морозенкового жупана. Набати гуділи. Літаври, тулумбаси дуд-

ніли. Корсунці лавами ішли, похиливши мушкети. „Добре дбали, хлоп'ята!" „Наші голови за твоєю, батьку!" І Бадма, калмуцький осаул, з усміхненим розрізом скісних очей, високо сидів на бахматі, вів степову тисячу. Вона як і донці, прийшли з далекого далеку, пилюга солончаків ще золотіла на сагайдаках, за ковилом тужили кобилиці, ведучи лошат. „Височанів полк, славно ж ізруч брав ляхів учора..." З греблі, де ще лежав труп, густо йшли верховинці, заквітчавши крисані. І роздавалось від замочка до устя Силяви й від греблі на Пиляві до Ікви, по всьому степовому широкополлі, мов море виплескувалось браташшя Хмелевої віри. Сновигало між возами й ридванамми, гомоніло — раювало в пурпурних шатрах, половіло сіряками й сермагами потойбіч ріки, доставало панських возів із вином й за греблею жаждива чернь вже відбивала бочки й глейко шумувала пряна, винна ріка й троїсто гриміла музика, хоч ще скрізь стояв погар і чорніла запечена кров на землі...

— Дуван дуванять — оказав Морозенко; більше як шість тисяч возів покинуло панство, за чару горілиці дають срібний посуд... чернь дере соболі... булаву Домініка Заславського, що її, туркусами саджену, згубив у побігу, взяв собі Бурляй, а було за що... Панцер святого Юрія, кажуть, полковник Ворончeнко здобув собі од Остророга... увесь зі срібла литий, знаєш?.. Ми їм весілля справили витворне...

— Що ж далі буде, мості полковнику?..

— — Голити бороду здохлому левові!..

— — На Броди!

— — На Збараж, на Вишневець!..

— — На Львів, панове молойці!.. Морозенко показав Рославцеві тих веселих братимів, що кпилися з Конець-польського — здохлого лева. Бражили й гомоніли на возах, приграваали собі на лютнях, вилігувались на атласах, політикували.

— — Ляцьких душок скільки пішло!

— — До Висли!..

— — В Ґданську здоженемо... Чайками на море вийдемо!..

Випре чернь Хмельницького на Львів і на Варшаву. Шарпне віхтелиця й понесе на широкому крилі, вже всі шляхи дудонять кінним людом. Таки опреться об Вислу ця роксолянська армія. Великий цей тріюмф, ще страшніша гроза, що розколола польське небо. Кінець Польщі,

пане брате — — — що вилежалось, забруньчіло — — — ось на цьому полі, пане брате... І гречин і римянин і юдей прийшли, а всі гнівні... і юдей — чув ти про такого жидовина Бераху з Перебийносового полку? Заслав здобув, а під Пилявцями, сам-один тридцять райтарів Монґомері взяв у полон, без числа, посікши інших... Чув про гречина Тарфелла, що штурмом ізруч, сам — четверть узяв ляцьку палісаду?.. Ні, годі вже панської посесії. Не будуть нас сідлати ляхи... З цими воїнами й падишаха будемо воювати...

— — А безголова бестія, собіпанська тая чернь?..

Бурхає. Вирить. Гремить. Стрясла з себе нужду й неволю, раює. Від того вчорашнього, панського побігу почула палахку кров у жилах. Силу свою чує. Рокіт звідусіль. І з Карпат і з Татр і з Білорусі і знад Дону. Розжарила зіниці: і земля й небо її, бо й Господь вже її — блаженні бо вбогі. їх є Царство Небесне Хто був нічим учора, сьогодні...

Римшо, ледарю, що ж ти там твориш?.. Рославець під'їхав до воза, навантаженого до верху польським добром, суліями, шатами, оружжям, сідлами. На возі лежав Транквіліон Римша, в малиновому жупані й частувався алікантом

— Ваша мосте маґістроньку, празник мойого життя!..

Він перехилився з драбин й свиснув. Зпід воза, гремлючи ланцюгами, вилізло єство, що ледве складалось на людське. Обличчя в синіх патьоках, скуйовджена чуприна, а на горлі залізний перстень, що від нього ішов ланцюг

Пізнаєте, вашмості? Оце мій давній знайомий зі Львова, потім заславський мій кат, челядник сатани і покидьок Вельзевулів, італійський комедіянт-брюхомовець і Яремин шкуролуп... приятель клятого Домініка...

Єство жалісно заскимлило. Римша загнав знов під віз.

— А де ж сам брат Домінік, чи то Юрій Заславський?..

Юрба не хотіла роздатись. Чамбул Піріс-Аґи вів бранців. Приторочені сирівцями йшли в ясир вельбучні й менш знатні зі шляхти, половлена челядь, дівки-повії. Кожний ординець що найменше по чотири вів із собою.

— Обловились кожушані шапки!..

— А по якому ж праву таке їм?..

— Християнська таки кров...

Рославець, поуз якого їхали, обдаючи пахом баранячого лою, смагляві вершники, спильна придивлявся одному ясирчанинові. З арканом на шиї йшов, вщерть знеможений

від поран, гусарський товариш, в погнутій броні зверх чернечих шат. Ішов, ще гнівно, аж до крови кусаючи уста, з плямами фебри на посіченому обличчі, волочив, видно, прострелену ногу.

— Брат Домінік! Князь Збаразький!..

Римша зірвався й хижо заграв вирлами. А біля ординця — власника бранця, їхав значковий козак, що палко, аж слізно, його в чомусь перемовляв. Ординець хитав головою, посміхався.

— Оце так щастя! Скрикнув значковий, зочивши Морозенка; мості полковнику, до вашої ласки: цей бранець — брат мій, Юрій Збаразький, відступник і ворог, але чи можу бачити таке поневіряння моєї таки крови? Три аргамаки даю татаринові, збрую з самоцвітами, а він не хоче віддати мені брата...

Той значковий Симеон Збаразький сам ще ледви сидів у сідлі, блідий, аж восковий. По заславській облозі прийшов сюди разом із загоном Кошки.

— Не буде того! Закричав Римша зі свойого возу; мості панове, шановне товариство! Той бранець не татарський і не братів, ця псявіра — наша добича, за всіми законами земними і небесними! Азали знаєте, людкове, кого бачите? Азали знаєте, що то є гаспид і сам сатана у людській шаті, ним же матері наші дітей лякають! Яреми права рука! Кат Немирівський і Заславський! Людкове — он хто сверлив нашій братії очі, рубав правиці, четвертував і пилував, на вольному вогні пражив!.. Чортівський вилупку, знайшов я таки тебе!..

І Римша скидав жупана, дер на собі сорочку, показував смуги, начебто з муки, йому завданої, божився й плакав, тряс кулаками, а чернь його слухала й вже напирала на ординців, вже передні, брались за шаблі.

— Назад! — блиснув Морозенко шестопером; тільки важся котрий... (і наїздив, наїздив конем) Так то легковажите таку спілку? Будеш мені, Римшо, губу дерти — прикую, як останнього лотра, до гармати! Бранець татарами взятий, не ваш, братими! Пертрактуватиму з Піріс-Аґою за нього й стане перед нашим судом, коли винен!..

— Винен, я це знаю найкраще, мості полковнику — метушився Римша; хто як не він наставав на життя пана Богдана?..

Брат Домінік стрепенувся. Він ішов, нічого не чуючи, його плоті тут не було, тільки світились далеким спалахом колючі очі: в видіннях розкривався інший світ; шепотів,

вдостоюючись цієї ласки терпіння й наруги — щастя, найвище щастя твоє, людино...

Але доля таки глумилась над ним: за нього заступався той, що з усіх земних ворогів був найлютішим...

— Мості Мрозовицький, хрипко сказав брат Домінік, в світі князь Юрій Збаразький; можеш звільнити себе від тієї ґречности... я готовий до всього...

Симеон Збаразький нахилився до нього, в сідлі. Може хотів улегшити йому муку. Але ренеґат сахнувся від нього. Симеон закрив очі рукою. Корсунський полковник, під'їхавши, обняв його впіл.

— Хіба не знаєш, Семенку, як сказано: брат братові не буде братом, а голуб і той стане хижішим від яструба?..

В лучистих очах цього воїна, в його співному голосі дзвеніла цілюща сила. Семенкові уста, що затремтіли ще хлоп'ячою кволістю, стужавіли. Він, зблідши ще більше, випростувався в сідлі.

— Того ти не знаєш, хлопче — палив його шепіт Морозенка; що моє серце колись розкололось: Перебийніс загарбав мені найкоштовніший скарб. А міг би я, з тієї печалі, шкота розсікти навпіл, так я тоді кипів... Тільки чи маю право, скажи, мислити про приватУ?..

І Семенко потупив очі. Може й його це був найкоштовніший скарб, те панцерне пахоля, що служило ґенералові черні?

Княжно Петронелле, де ти, лілеє, багряна від заграви над Констянтиновом?..

Римшу заспокоїв Рославець: правда не загине. „Але того гаспида не спущу з очей моїх, маґістре. Як пес, ходитиму за ним, поки катюга не визволить із смородливого тіла його чортівської душки. Навіть за челядника-ката попрошусь, щоб хоч раз лизнути найсолодшого меду відомсти..." „Азали ж про відомсту тільки й думки у тебе, Римшо? Саме тепер?.." Сірі Рославцеві очі злагідніли. Кругом стояв гул вікторії. Стотисячна Богданова армія гриміла морем. „А що тепер, маґістре?.. Я й не второпав..." Радісно-п'яно спалахнув Римша. Але Рославець мовчав.

Над пилявським полем, в високій, дзвенючій голубіні ширяли, проквиляли орли-білозори.

XLV

Дніпро, голубиним зерцалом плеса, як у битвах, відсвічуючи, задзвенів, завернув на північ, у Сіверщину, у відталь Білорусі. Десь, за синястими борами — Чауси й Старий Вихів, вартівничі рубіжів. Осьде — дзвонам Дівичого й Братського озвавшись, низько, лунно загули білі хмари. Сади Києва, з Кловщини й Кисілівки збігли кручами, поронили злотолист. Був кінець вересня.

І панна Олена Стеткевичівна, каштелянівна новогродська, з тихим зітхом і тремтінням, як колись, у червні, переступила поріг Софіївського храму.

Калинові, в злоті обагрені мечі, протинали снігове білокрилля хмарин. Просочився багрець і крізь розрізи вікон, упав на кам'яні, гудючі плити, обпалив сумовиті, темноокі лики святих. Тепліли й свічі. Як і тоді, в літку ряди кольон, уходили в зів теміні, але ще горніше, ще дзвінкіше розверзалась височінь склепіння, низькі хмари обвіявши холодом Батиєву Гору, що спалахнула, черкнула трепетну, мов свіча, яскріючу дзвіницю.

У храмі не було людно. Черниці, посполиті, купці, хто з мандрівних іноземних людей, хто з київських молільників, ревнителів віри. Від блиму воскових свічок жовтіли й їхні обличчя, різьбились у мороці молільні уста, чернечі — строгі, звичні до молитви, благальні — плохі світських.

Панна Оленка стояла, опустивши очі, леліяла долонею вогник свічки, а він, мов скравок віхоли, мов неспокійна душечка, жовтясто мерехтів на чорних панянських сукнях, на взорах злотоглавої намітки. В Дівичому учила панну смиренності мати-ігумення Варвара. Мало хто знав, що це сестра гетьмана Зиновія-Богдана, не всім відкривалася з тим посвояченням. Бо й навіщо? Ані земної гордості, ані суєти мірян давно вже не знала, за манастирським муром; що судилось Смотрінням її братові, те не їй — затворниці. В бесідах з панною поучала її, як учинити молитву душевнішою, любішою Богові. Мотлох метушні світу відкинути, вогню, а ним вічно горить людина, сахатися, мислі скупити на одному: прагненні світу іншого, Городу Вишнього, обілити душу прошенням милосердя грішним найблизшим, а собі передусім. І панна Оленка шелевіла устами: перше прошення про ласку для батька, ЙМ каштеляна, друге — для матері — Доміцеллі з княжат Соломирецьких, трете — для валечноо брата Михаїла — воїна, в гетьманському почоті, четверте — для брата Юрія, хорунжого овруцького...

...віддалення спокуси й гріху від їхніх душ, утривалення в ревності благочестивій грецькій вірі, міцності ума й тіла супроти всіх замахів сатани, його ж імені тут не вимовляється... дарування вин і гріхів їхніх, вольних і невольних... призволу в здійсненні їхніх замірів, Богові й Вітчизні милих.

П'яте ж прошення — за воїна Івана, лицарського Львисерце — Виговського, ґенерального писаря ЙМ Гетьмана Війська Запорожського і Всієї Русі, за дання сил серцеві і чолові його, в ділі супроти супостата, в ділі, потрібному для Отчизни...

Шосте ж прошення...

Олена піднесла голову. Праворуч, у бічному вівтарі, тихо читав читець:

...ще інший Ангел вийшов із храму і покликав голосом великим до сидячого на хмарі — пішли серпа твого і жни; бо прийшла для тебе година жати, достигло бо жниво землі... і скинув сидячий на хмарі серп свій на землю, і земля пожата.

І вийшов інший Ангел із храму, що на небі, а мав і він гострий серп.

І вийшов інший Ангел із жертівні, в котрого власть над вогнем, і покликнув покликом великим на того, що мав гострий серп, глаголючи: пішли твій гострий серп і збірай ґрона з виноградини земної, вже бо доспіли ґрона її..."

Свіча осяювала черцевий вид мерехтом. Був молодий, ще юнак, але блідість і набренілість очей говорили про пильне карання плоті. Може готував себе на подвижника, так вчасно відмовившись од світської принади, може тріумфував уже, зборовши кусителя вічнього?

Чернець спинився, перевів духа й перегорнув кілька листів всп'ять. Голос його був строгий і рівний Атжеж був посередником між тим, хто колись широко розкривши очі, бачив, вжахнений, видива Страшного й цими молільниками які може й не прочувають, що це видиво, може незабаром, може й завтра буде дійсністю...

„...А небо зникло як лист звинутий і всяка гора й острів двинулися з місць своїх.

І царі і вельможі і багаті і тисячники і сильні і всякий вільний скрились у печерах і скелях гірських..."

Знов спинився чернець, палений либонь ізнутра палючою віхолою, поглянув по людях і, не глядячи в книгу чітко проказав:

„...бо прийшов великий день гніву Його й хто може встояти перед ним?..”

Панна каштелянівна здрігнулась. Чи ж заодно з нею думав цей ченчик? Навіщо читав він це людям, навіщо пригадував їм жахіття Страшного?..

...тривогою пройняті утікали, гинули, закриваючи очі руками, благаючи ласки знатні й тисяцькі... хлопський бесаг... страшна рогатина й гострий бердиш свистючо хижіли в мареві пожежі... вихор гнав полум'я... повідь, повідь... обняті пожогою плакались до чорних плес білі єзуїтські костели... витягали руки до неба, з зойком і лементом білогруді шляхетські дочки... хмарилось чорно небо, зчезало небо, мов лист, зрушений вітром... а то знечев'я руде сонце, кипуче, клекотіюче гало обпалювало груди під панцерними бляхами... іржали коні... ломились списи... димились розжеврені гарматні гирла... свистом блискавиці синіла нещадна криця... розірвані розпадались байдани й бармиці... надвоє розпанахувались тверді шишаки... кров'ю спливало залізо... „Прийшло бо жниво землі”... „вже бо доспіли ґрона її”... Доки ж, Владико святий і правдивий, не будеш судити і мстити за кров нашу тих, хто, царем земним бувши, блудив і розкошував... в аспісах і берилях... в смараґдах і щирозлоті?..

„...а після сього чув я наче грім голос великого народу, що казав Алілуя... правдиві бо й праведні суди Господа, який осудив велику блудницю, що псувала землю блудодіянням своїм і помстив кров слуг Своїх від рук її...”

Алілуя... Алілуя... се бо потайки дзвонять дзвони злотоверхих київських церков, воздаючи дяку за вікторію пилявецьку...

Чи не читала панна Оленка листа писаного в манастир від очевидця, ігумена Жеребила-Лобунського, що першим цю радісну вість прислав своїй братії: ”...А тім временем козаки лядскії взяша з арматою шанці, в них же Ляхов ізсікоша, такожде і їзднії хоругви... страх і трепет между ляхами в обозі, побігоша з обозу єден на другого „стойте” возивают, а тимчасом здоровіє і живот свой ногам повіривши каждий утікает. Сам князь Вишневецький хотів стати но і он спустив парус той нещасливой бурі, зброї і копія о землю метаху, токмо би ся коня другій допав біжит, яко без очей далій, чтоб не остался і ранених повергоша і возки скарбниї і ридвани і що тілки дрогих іміній Ляхи іміли, то все оставивши козакам...”

...І бачив я нове небо і нову землю... бачив я новий Єрусалим..."

Хтось стояв біля панни. Вона не дивилась, маючи опущені очі, вона не сміла поглянути. Але вона знала...

— Азали ж ти це, ваша мосте?.. Ти — в Києві?.. І той праворуч, що слухав як і вона проникновенного черця, як і панна, може, подумки повторяв алилуя, алилуя: прошепотів:

— Післанцем, дбаючим про справи Нової Речіпосполитої, з волі старшого, нашого Богом даного, милуюсь київським аером і радію, зріючи тебе, асанно...

Поглянула на нього. Який же інший він, ніж тоді, у Львові (але ж то так давно!), хоч і в посполитому, запиленному убранні, але з якими пронизливими, ще більше усміхненими, сірими очима, споловілий у вітрах, орлевидий, такий порвистий...

Чи ж не прибував звідти, з великої січі, з просторів, де свистючо виблискує гостра шабля пана Богдана над карками панів, що, тратячи й так зайче серце, утікають „без очей далій"?..

— Буде ж скоро кінець тієї війни, пане наміснику луцький?.. Буде ж спокій цій землі, що стільки випиває християнської крові?.. Буде ж край цій ненависті?..

Він похитав головою. Спокою либонь наше покоління не зазнає. Пити крови цій землі, поки не очиститься й вісонно-снігово не оновиться, чула ж асанна: „нове небо й нову землю побачимо... „Річпосполиту нову, так, тільки її... Бо поки сили й оружжя нам стане не відступимо від свойого, по Ярослав, по Володимир і по Бардіїв, де тільки живе нація наша роксолянської крові, підемо; все має бути на вікі вічні від ворожого панування вільне...

...Вільне... Що ж може бути солодшого над свободу? Гостра Богданова шабля вже мерехтить у Червоній Русі. „Оселя свободи" Богданова під Золочевом. Де буде завтра? У Львові, в Замості, в Ярославі, в Ґданську? Бо ж простягнув йому руку, з другого кінця Європи, такий же визволитель закованої свободи простих людей ґенерал Олівер Кромвелл. Ім'ям Богдановим, як гаслом, пізнають себе вірні свободі: на передмістях Кракова, на скельному Підгаллі, на Литві й Білорусі, на Дону і у калмуцьких степах... Лопотять, лопотять корогви повстання, мов язики вогненого спалаху, прочули бо найдальші сторони дудніння стінобитних гармат, гриміт обозів, брязк панцерів цієї армії с в о-

боди. Потурані, обнажені, обездолені і в'язнені встають, мов Лазар, виходять, поховані в своїх домовинах: се бо час настав жнив великих, дозріли бо ґрона виноградників світу. Це бо день прийшов страшний, покари винним і кривдиникам, тріумфу праведних і стійких.

І це ще не кінець. Це тільки початок. Ще кривавіше сходитиме сонце. Ще чорнішою тучею спаде сарана. Ще немилосерднішим буде мор на все живе. Ще запеклішою пря воїнів, ще грізнішою руїна. Де був колись жизний Єгипет, край текучий млеком і медом, буде погар і румовища. На валах, де стояли замочки, знесені оружною рукою, на звалищах палат і храмів, ростиме бур'ян і бодяччя, гніздитиметься гаддя й голосу не чутно буде людського в цьому пустелищі лиш виття чакалок і вовків...

Вийшли зі собору й стояли в його тіні. Люди їх минали. Вже заволікався калиновий захід фіолетними хмарами. Внизу гудів, ще шумів Київ — вічній город. Липи ронили лист і вечірній вітрець іграв ним.

— Скажи ж, мості канцлере, промовила тихо, ледви чутно панна Стеткевичівна, чи може розцвисти на цьому пустелищі, в цьому зіві прелютої ненависті наше щастя, людей, для суду Історії, незначних?..

Іван Виговський посміхнувся. Взяв її за руку й відчув як зтепліла вона, як зайнялася тремтом-спалахом.

— А земля все та ж сама, асанно і все так само бруньчітиме, яром яскрітиме на провесні... Хто зна, сказав він перегодя, може, вбогі приватою, наше щастя як найкоштовніший клейнод леліятимем і в тіні руїн... Може викохане в тій суворості ще кращий дасть колос, ще пишніший квіт... Але не тепер, не тепер...

Тихо подивилась панна в його сірі, спокійні очі.

— А коли ж, мості канцлере...

Виговський не встиг відповісти їй. Його хтось торкнув за рукав. Обернувся: маґістр Ґедеон Юрій Рославець, видно з важкої дороги, виснажений вкрай, зняв шапочку перед панною.

— Чи ж може бути? Маґістре, ви це?.. Я сподівався, що ви при канцелярії, в дорозі на Львів?..

Маґістр спильна подивився на нього.

— Мості Львисерце-Виговський, мене прислав сам пан Богдан, не маючи іншого вістовця. Час прийшов на великі постанови. Маєш, не гаючись, їхати у Шароспатак, на консиліум з князем Юрієм Ракочієм... Твоя голова за всі наші

голови... Ігумен Ґізель сказав мені, що знайду тебе на вечірні, у софіївському храмі...

Аж заточувався, такий був знеможений. Мчав без угаву день і ніч. Обперся об мур і не міг витхнути утоми.

А Виговський поглянув на панну. Вона знімовніла. В очах у неї стали сльози. І він сам міг завагатись: атже ж завтра, з листами від ЙМ Михайла Стеткевича, друга з канцелярії й бойовищ, хотів іти до каштеляна, просити благословення на заручини з панною Оленкою. Її згоду вичитав уже тут з очей. А це приходив ордонанс...

— Ти бачиш, панно, яке крихке наше щастя незначних людей цього світу...

Рославець засміявся.

— Nemo ante funera beatus!

Ніхто не щасливий, пане канцлере, перед похороном. В цьому світі щастя нема взагалі, то ж вдоволяйся його крихтами... Може колись знатимуть наші нащадки інше щастя...

Виговський посміхнувся. Колись...

Зволікати не можна було. Юрій Немирич прислав аві-за з Реґеншпурґу про потребу негайних і секретних переговорів з Ракочієм. Можна сподіватись допомоги оружжя й серця, коли тільки ніхто не перебіжить дороги. З Шароспатак буде близше й до Істамбулу і до Парижу. Чи ж не знаття, що інакше говоритиме і кн. Януш Радзивілл і прихильнішою стане шведська корона? В Києві око на Москву й Путивль матиме як і раніше Рославець, заступивши Виговського...

Прощання з панною було коротке. Ані вона ані ЙМ Виговський не могли знати години зустрічі. В братському його чекали братими, з оружжям під кобеняками та кіньми на зміну.

— Тепер вже хіба аж з самим паном Богданом у Києві, панно, бачитимеш тільки мене, жартома-смутно сказав Виговський.

— На цьому самому місці, зашарілась каштелянівна, перед святою Софією...

— Буде ж те слово у добрий час сказане, вигукнув Рославець, якщо гетьман буде ясновельможним вашим сватом, то не забудь же, вашмосте, покірного слугу твойого запросити на київське весілля...

Панна оглянулась. Виговський швидким кроком пішов геть, затримався на вильоті заулка Єпископської дільни-

ці, махнув шапочкою і щоб не рвати серця, найбистріше пішов униз, до Дніпра. Ще горіла рука від його руки. Викохав же їх усіх таких своїх орлів пан Богдан?..

Ішла поряд з Рославцем. І роздумувала над словом ЙМ канцлера, що пророкувало так суворо крихкість людської фортуни. Мала б звикати до тієї мислі? Мала б жити серед цієї ночі, що їй не видно кінця, що тільки загравами осяється, битв і пожеж?..

— А що по пожежах і війнах, вислухав її маґістр Рославець і поглянув спильна на неї, атжеж і в ньому завважила нову мудрість, мужність, мужність обпаленого чола; в знавіснілій пітьмі, панно, в цей день гніву пронеси скарб чистої душі, найкоштовніший скарб...

— Який, маґістре?..

— Той, сказав тихо маґістр Юрій Ґедеон Рославець, що ним спасенна буде ця земля, а нею й увесь світ, бо тепер пробувають з нами віра, надія, любов, сі троє; більша ж з них — любов...

Кінець повісті „ДЕНЬ ГНІВУ"

Дальша частина трильоґії: „ХМЕЛЬНИЧАНИ"